SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR 1.

Albert Fruzsina

EMBERI KAPCSOLATOK

A személyes kapcsolathálózatok szociológiai szempontú elemzése

Albert Fruzsina

Emberi kapcsolatok

A személyes kapcsolathálózatok szociológiai szempontú elemzése

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR

1.

A Debreceni Egyetem BTK
Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
CZIBERE IBOLYA

Albert Fruzsina

Emberi kapcsolatok

A személyes kapcsolathálózatok
szociológiai szempontú elemzése

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

Szakmai lektor:
HUSZTI ÉVA

© Albert Fruzsina, 2022
© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022

ISSN 2786-2194
ISBN 978 963 318 948 1

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Tipográfia, tördelés, borítóterv: Juhászné Marosi Edit
Nyelvi lektor: Feketéné Balogh Marianna

A könyvet Anyukámnak és Férjemnek ajánlom

Tartalom

Köszönetnyilvánítás 9

Bevezető 11

1. Mire jók a kapcsolatok? 15

2. Kapcsolattípusok, definíciók 19

3. A kapcsolathálózatok nemi különbségei 31

4. A kapcsolathálózatok változása Magyarországon 39
A társadalmi változások kapcsolathálózatokat formáló hatásáról 39
Családi, baráti kapcsolatok a paraszti társadalomban 42
A rendszerváltás előtt 45
Családi kapcsolatok 47
Bizalmas kapcsolatok 55
A barátok számának alakulása Magyarországon 64

5. A kapcsolathálózatok és az idősödés: az idősek kapcsolathálózatai Magyarországon 91

6. Szegénység és kapcsolati tőke 109

7. Társas időtöltések 119

8. A magyarországi kapcsolatok nemzetközi összehasonlításban 127

Összegzés 137

Irodalom 139

Köszönetnyilvánítás

Ez a könyv a kapcsolatokról szól, és noha tudományos jellegű, elkerülhetetlenül tartalmazza azokat a tapasztalatokat, amelyeket a szerző saját kapcsolataiban él/élt meg. Hálás vagyok, hogy egy igazi, manapság már ritka nagycsaládban nőhettem fel, rengeteg unokatesóval, nagynénivel, nagybácsival, akikkel a mai napig tartjuk a kapcsolatot, és ami mintát adott nekem a saját magam által választott kapcsolataim „működtetésére". A barátaimnak is köszönöm az elmúlt évtizedeket, a sok mókát-kacagást, a támogató együtt szomorkodást, és azt, hogy erről a számomra kitüntetetten fontos kapcsolattípusról, annak fajtáiról, időbeni változásairól sok saját tapasztalatot szerezhettem és szerezhetek ma is. Külön köszönet illeti Dávid Beát, akivel az elmúlt évtizedek jelentős részében a magyarországi kapcsolathálózatok kutatásán együtt dolgoztunk, számtalan nappalt és éjszakát átbeszélgetve, egymást kölcsönösen inspirálva és támogatva, és mindeközben jó barátokká válva: a következő oldalakon számos közös kutatási eredményünkről beszámolok. Végül ezúton szeretnék köszönetet mondani az elmúlt évtizedekben velem együtt dolgozó többi kollégámnak, mesteremnek és tanítványomnak is.

Egy könyv megírása a szerző emberi kapcsolatait sem hagyja érintetlenül. Ezúton is szeretném kifejezni hálámat legfőképp családtagjaimnak, hogy az elmúlt stresszes időszakban segítették ezt a vállalást. Családom tagjaitól, gyerekeimtől, férjemtől és anyukámtól pedig különösen elnézést kérek azért, hogy kevesebb időt és energiát tudtam rájuk szánni, mint szerettem volna. Végezetül muszáj leírnom még két nevet, akik minden szempontból jelentős hatással voltak rám, de már nincsenek köztünk: hálás szívvel gondolok a könyv írása alatt elveszített, a pályaválasztásomat saját példájával inspiráló édesapámra, Albert Józsefre és tanítómesteremre, Angelusz Róbertre.

A könyvben szereplő adatbázisok létrejöttét több pályázati forrás támogatta, ezekért is köszönettel tartozom:

NKFP 1/017/2001, OTKA F034608, F 42859, K101325, K108836, MTA Kiválósági Együttműködési Program, Mobilitás Kutatási Centrum projekt.

Bevezető

E kötet szerzője az emberi kapcsolatokat górcső alá vevő, főként szociológiai szempontú, de a társtudományok eredményeire is némileg kitekintő körképet szeretne nyújtani a téma iránt érdeklődőknek. A kötet fókuszában a személyes kapcsolathálózatok állnak: különféle szakmai terminusokkal részben erre utalnak a személyközi/társas kapcsolatok, ego-centrikus kapcsolathálózat kifejezések, illetve angolszász nyelvterületen az ún. „személyes közösségek" (Pahl – Spencer 2003, Spencer – Pahl 2006) fogalmai. Azaz azok a közeli és kicsit távolabbi, aktív és releváns, családi és baráti, ismerősi kapcsolataink, melyek mikroszinten társas/társadalmi világunkat alkotják (Binder 2012). Mivel az egyik nagyon fontos közeli kapcsolattípusról, a barátságról és szociológiai vonatkozásairól korábban már írtunk egy könyvet (Albert – Dávid 2007), ebben a kötetben igyekeztem az abban leírtakra csak röviden hivatkozni, és inkább az azóta született újabb kutatási eredményeket bemutatni.

Személyes kapcsolathálózataink mérete, összetétele, belső szerkezete életünk számtalan területére hatással van: mindezek nemcsak társadalmi beágyazódottságunk mértékét, a számunkra az élet különféle területein rendelkezésre álló erőforrások, illetve társas támogatás mennyiségét és minőségét, attitűdjeinket, viselkedésünket, egészségünket – azaz testi-lelki és társas jóllétünket – boldogságunk fokát, hanem a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyünket, lehetőségeinket is befolyásolják. Ez a sokrétű hatás már önmagában is indokolttá teheti a téma vizsgálatát. Számomra talán a legizgalmasabb ebben a kutatási területben az a fajta kettősség, hogy ennyire személyes preferenciákon, döntéseken, viselkedésen alapuló relációkban – mint a párkapcsolatunk, családunk tagjaihoz fűződő viszonyaink, barátságaink és tulajdonképp valamennyi emberi kapcsolatunk – mégis mennyi a „társadalmi": a meghatározott, az adott történelmi kor, társadalomszerkezet adta lehetőségek befolyása. A társadalmi közeg milyen lenyomatot hagy legszemélyesebb kapcsolataink szövevényén, és ezek jellemzőit vizsgálva mit tudhatunk meg arról a társadalomról, arról a közegről, amelyben élünk?

A kapcsolatokról, azok fontosságáról, jellegzetességeiről évezredek óta gondolkodnak a filozófusok, információkat találhatunk erről a történelmi, irodalmi forrásokban, foglalkozik vele a néprajz, a kulturális antropológia, a nyelvészet, a pszichológia és a szociológusok is a kezdetektől fogva. Mégis a kapcsolatrendszerek mint hálózatok tudományos vizsgálata viszonylag újkeletű jelenség, noha már ez is több évtizedes múltra tekint vissza. Előzményei között a Moreno (1934) neve által fémjelezett és Magyarországon Mérei Ferenc munkássága (1988) nyomán széles körben ismert szociometria éppúgy megtalálható, mint a brit kultúrantropológusok kutatásai, avagy a mátrixalgebra. A szociológiában a nyolcvanas évek végén még meglehetősen újszerű, ám szemmel láthatóan dinamikusan népszerűsödő kapcsolathálózati megközelítés módszertani lényegét – Angelusz Róbert és Tardos Róbert alapján (1988) – az alábbiakban foglalhatjuk össze. A networkelemzés a társadalmi jelenségek megértésében és magyarázatában az attribútum típusú változókkal (nem, kor, iskolai végzettség stb.) szemben a relációk (a vizsgált sokaság tagjai közti különféle kapcsolatok) hatásának elsődlegességét feltételezi, az egyének viselkedését és csoportjaik működését valamilyen módon befolyásoló (erősítő vagy gátló) kapcsolatmintázatot vizsgálja. Az elemzés alapfeltevése, hogy az egyének kapcsolatainak mintázata kikényszerít-het, illetve lehetővé tehet bizonyos a csoportra jellemző viselkedésformákat, attitűdöket és társas észlelésmódokat. Mindez azzal jár, hogy a struktúra elemzése a társadalmi relációk feltérképezésével kezdődik, és az csak ez után merül fel, hogy a strukturális pozíció hogyan vonatkozik az attribútum típusú változókra. A kapcsolatháló-elemzés alanyai – az egyéntől akár a társadalmi rendszerekig – sokfélék lehetnek.[1] A kapcsolatháló-elemzést a tudományos világban mondhatni más dimenzióba emelte az elsősorban fizikusok nevéhez köthető és a társadalomnál sokkal tágabb terepen vizsgálódó hálózatkutatás megjelenése, és a hálózatok egyes jellemzőinek, pl. a skálafüggetlenségnek – némi túlzással – világrendező elvként való megjelenítése (pl. Barabási 2003, Watts 1999).

A könyv gerincét az elmúlt csaknem harminc év során zömében más kutatótársakkal, leggyakrabban Dávid Beával közösen végzett empirikus vizsgálatok eredményeinek összefoglalása alkotja.[2] Ezeket az eredményeket gondoltam, illetve elemeztem részben tovább, egészítettem ki új kutatási adalékokkal, szakirodalmi eredményekkel, hogy egy viszonylag kerek, összefoglaló képet adhassak a mindennapi életünket, jóllétünket, de a társadalmi valóságot is alapvetően meghatározó témáról.

[1] Az elméleti gyökerekről lásd még többek között: Szvetelszky 2016, Tardos 1995. A hazánkban magyarul elsőként megjelent válogatott tanulmánykötet a témában Angelusz – Tardos (szerk.) 1991.

[2] A könyvben közvetlenül érintett témákban hosszabb-rövidebb ideig kutatótársaim voltak az elmúlt évtizedekben: Bozsonyi Károly, Dávid Bea, Hajdu Gábor, Huszti Éva, Koltai Júlia, Kmetty Zoltán, Tardos Róbert és Tóth Gergely.

Az emberi kapcsolatok szociológiai szempontú elemzésekor „mozgó célpontra lövünk". Amint több helyütt leírtuk már, szinte tudományos közhely, hogy az emberi kapcsolatok sem egyéni, sem kulturális értelemben nem statikusak. A különböző kapcsolatok eltérő társas szükségleteket elégítenek ki, ugyanakkor az életkor előrehaladtával az egyénekhez kötött funkciókban, illetve az egyes funkciókhoz kötődő egyénekben is dinamikus változás tapasztalható, ráadásul az egyes funkciók relatív fontossága is változik (Lewis 2005). Mivel a tágabb környezet és társadalomszerkezet azokat a viszonyokat is jelentősen befolyásolja, amelyeket két személy alakít ki egymás között, nem lepődhetünk meg azon, hogy a szocializmus időszaka, a rendszerváltás traumája, a kommunikációs technológiák forradalma, illetve legutóbb a koronavírus okozta világjárvány hatása családi, baráti, ismerősi viszonyainkban is tetten érhető. Előfordul, hogy esetleg még maguk a vizsgált fogalmak is jelentősen változnak az idők folyamán, megnehezítve a kutatók dolgát. A terjedelmi korlátok figyelembevételével a könyv első három fejezete panorámaszerűen a kapcsolatok szerepével, a személyes kapcsolathálózatok összetételével és definíciós kérdésekkel, valamint ezek nemi különbségeivel foglalkozik. A legterjedelmesebb 4. fejezet a magyarországi kapcsolathálózatok időbeli alakulásával kapcsolatos ismereteket foglalja össze. Ezután az idősek kapcsolathálózatainak jellemzése következik, majd a kapcsolatszegénység és a szegénység gazdasági/munkaerőpiaci dimenziói közti összefüggésekről lesz szó. A 7. fejezet a társas időtöltések mintázatát vizsgálja. A 8. fejezet a jövőbeni kutatások első lépéseként néhány 2017. évi adatot mutat be nemzetközi kontextusba ágyazva, majd a legfőbb eredmények rövid összegzése olvasható.

1. Mire jók a kapcsolatok?

A kapcsolathálózatok vizsgálatának egyik fontos indoka, hogy a társas erőforrások emberi kapcsolatokon alapulnak, rajtuk keresztül áramolnak. Az érzelmi és gyakorlati (instrumentális) támogatás, az információk alapvető forrásai a környezetünkben elérhető családtagok, barátok, lazább ismerősök. Társadalmanként és társadalmi csoportonként, valamint számos egyéni jellemző mentén meglehetősen eltérő mértékben elérhetőek ezek az erőforrások, és ez abból a szempontból is nagyon jelentős kérdés, vajon az adott állam formális intézményei mennyiben képesek, illetve hajlandóak bizonyos támogatásokat biztosítani állampolgáraik részére. Az emberek személyközi kapcsolatain keresztül áramló erőforrásokat nevezi Lin (1982) és Bourdieu (1986) társadalmi tőkének (social capital), bár a kapcsolati tőke (network capital) megfelelőbb, pontosabb fordítás lenne (Sik 2006, 2012a).

Simmel (1922) a múlt század elején leírta már, hogy a modernizáció folyamataihoz köthetően a hagyományos közösségek, rokoni, szomszédsági kapcsolatok fontosságának csökkenése miatt az egyénekre marad kapcsolathálózataik tudatos felépítése, kapcsolataik kiválasztása. Ez nagy szabadság és teher is egyben. Ráadásul a jóléti államok visszaszorulása miatt a támogató kapcsolathálózatok fontossága is újra növekszik, mivel az emberek nem tudnak (és jó néhány országban sosem tudtak) az intézményes támogatási formákra hagyatkozni.

A minőségi emberi kapcsolatok alapvető pszichés funkciókon túl az egyén testi-lelki jóllétének alapvető előfeltételei: védelmet és támaszt nyújtanak a magány, a betegség, vagy épp a szegénység ellen, de társadalmi szempontból is nélkülözhetetlenek a stabilitás és az összetartozás szempontjából (ld. részletesebben Bourdieu 1998, Albert – Dávid 2007:80-86, Cacioppo – Cacioppo 2014, Albert – Dávid 2001, Christakis – Fowler 2010, Albert – Hajdu 2016). A kapcsolatok az egyén önértékelésében, identitásának kialakulásában, a társas szere-

pek elsajátításában – egyszóval személyiségfejlődésében – is fontos szerepet játszanak.[3]

A személyközi integráció elősegíti, hogy reális elvárások alakuljanak ki az egyénben, és igazodjon a társadalom normáihoz (Coleman 1988, Granovetter 1985). A kapcsolatokon keresztül elérhető támogatást a boldogság (szubjektív jóllét) egyik alapvető meghatározójaként tartják számon (Helliwell et al., 2015, Bian et al., 2019). Epidemiológiai vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy az emberi kapcsolatok a társadalmi-gazdasági státusztól, a különféle egészségügyi kockázati tényezőktől, az egészség-magatartástól, az egészségügyi szolgáltatások használatától és a személyiségjellemzőktől függetlenül is csökkentik a mortalitást (Berkman et al. 2000, Uchino 2004). A társas kapcsolatok hiánya és a társas elszigeteltség érzete egymástól függetlenül is összefüggésben van a rosszabb egészségi állapottal (Cornwell – Waite 2009). Az erős, stabil támogató kapcsolathálózattal rendelkezők kedvezőbb fizikai és pszichés egészséggel bírnak: nehéz helyzetekben a körülöttük lévő támogató kapcsolatok fokozhatják megküzdési képességeiket, csökkenthetik a feszültséget (Horváth – Szabó 2011, Dávid – Lukács 2015, Cohen – Wills 1985, Berkman et al. 2000, Cohen et al. 2000, Kawachi & Berkman 2001). A társas támogatás hiánya, a családtagjainkkal, barátainkkal való konfliktusos emberi kapcsolatok pedig egészségromlást okoznak (Wilkinson 2005). Yang és munkatársai (2016) négy egyesült államokbeli országosan reprezentatív longitudinális adatbázis segítségével a kapcsolatok élettartam-növelő hatásának biológiai mechanizmusait próbálták feltérképezni a különféle korosztályokban. Eredményeik szerint a társas kapcsolatok hiánya főként a későbbi életszakaszokban különösen kockázatos: fiatal felnőttkorban és idős korban a kapcsolathálózat puszta mérete számít az egészségmegőrző hatás szempontjából. Serdülőkorban a társas izoláció ugyanolyan mértékben növeli a gyulladás kialakulásának esélyét, mint a fizikai inaktivitás. Az idősek esetében a társas elszigeteltség nagyobb mértékben járul hozzá a ma-

[3] Ugyanakkor ez is egy kétirányú folyamat, hisz egy nyitott, beszédes, jól kommunikáló, magabiztos személy valószínűleg könnyebben kezdeményez, és tart fenn egy szerteágazó kapcsolathálózatot, mint egy szorongó, zárkózott, bizonytalan egyén. Ennek ellenére a személyiségjegyek bevonása a kapcsolathálózati mintázatokat magyarázni célzó modellekbe egyelőre nagyon korlátozott. Berán Eszter és Pléh Csaba (2016) szerint a vonatkozó kutatások két fő iránya (1) hogy a személyiségtől mennyire függ a kapcsolathálók mérete, illetve hogy (2) a személyiség mennyire határozza meg azt, hogy mire használják a kapcsolatteremtés egyes csatornáit, a különféle technikai lehetőségeket. A hálózati működést leggyakrabban a Big Five személyiségelméleten alapuló személyiségdimenziókkal, illetve a nárcizmussal összekapcsolva vizsgálják. Több kutatási eredmény is alátámasztja az extroverzió és a nagyobb kapcsolathálózat-méret, magasabb barátszám együttjárását (Roberts et al. 2008, Gosling et al. 2011). A kisgyermekkorban kialakult kötődési mintázatok felnőttkorban is meghatározzák, hogy társas kapcsolatainkban mennyire engedjük közel magunkhoz a másik embert, mennyire bízunk meg benne, ill. abban, hogy nem hagy el/cserben minket. A biztonságosan kötődők például szociálisan kompetensebbek (Schulman et al. 1994), nagyobb a baráti körük, míg a félelemteli és elutasító kötődésűeknek kisebb (Saferstein et al. 2005, Fiori et al. 2011).

gas vérnyomás kialakulásához, mint a cukorbetegség. A középkorúak esetében nem a társas kapcsolatok mennyisége, hanem minősége számít: ha a kapcsolatok erősek és támogatóak, az illetőnek megnő az esélye arra, hogy az élete hosszú és egészséges legyen. A kutatásból leszűrhető a gyakorlatba átültetendő tanulság, hogy a különféle szakemberek bátorítsák a serdülőket és a fiatal felnőtteket, hogy széles kapcsolati hálót építsenek ki, és fejlesszék a másokkal való interakciót segítő társas készségeiket. Az eredmények szerint ugyanis a megfelelő kapcsolatháló ugyanolyan fontos az egészség fenntartása érdekében, mint az egészséges táplálkozás vagy a fizikai aktivitás.

Azt, hogy a társas kapcsolatok szerepet játszanak az egészség alakulásában, évtizedek óta végzett nemzetközi és hazai empirikus vizsgálatok sora támasztja alá, különös tekintettel a társas támogatás jelentőségére (ld. pl. Kopp Mária és kollégái hazai kutatásait). Viszont az, hogy bizonyos káros vagy kedvező állapotok (elhízás, dohányzás, magányosság, illetve boldogság) a kapcsolatokon keresztül terjednek, ráadásul nemcsak kapcsolatpárokban (azaz te hatsz rám, és én hatok rád, ez az ún. diadikus terjedés), hanem hiperdiadikusan is (azaz hogy nemcsak közvetlen ismerőseink, hanem azok akár számunkra ismeretlen ismerősei, sőt, a szerzők állítása szerint még azok ismerősei is befolyással vannak ránk), nagy tudományos szenzáció volt (Christakis – Fowler 2010). Azonban a szerzők ennél is tovább mentek: az interperszonális viszonyok minősége és szerkezete, az egyének nagyobb társadalmi hálózatokban elfoglalt pozíciójának a jellemzői nemcsak az egyéni jóllétet, életesélyeket, életminőséget, hanem a társadalom működését is jelentősen befolyásolják (Christakis – Fowler 2010). A könyvben megjelenített emberkép a „homo diktiosz", a hálózati ember: a hálózatok a génjeinkben vannak (Chritakis – Fowler: 257-258.). Azt az állítást, miszerint génjeink befolyásolják kapcsolathálózatainkat, ikervizsgálatok adataira alapozzák. Eszerint 46 százalékban génjeink határozzák meg népszerűségünk mértékét, illetve a kapcsolataink tranzitivitásának valószínűségét, valamint magányosságunk (azaz a kapcsolathálózat perifériájára kerülésünk) valószínűségét is. A társadalmi egyenlőtlenségek vonatkozásában kifejtik, hogy a társadalmi helyzet elemzése szempontjából megkerülhetetlenek az eddig meglehetősen figyelmen kívül hagyott, hálózati pozícióból fakadó egyenlőtlenségek: egyrészt az, hogy kikkel állunk kapcsolatban, másrészt pedig az, hogy az általunk elfoglalt hely milyen (azaz a hálózat perifériáján, avagy központjában van-e, sűrű szövésű-e ott a hálózat stb.), így a hálózatok ismeretének társadalompolitikai relevanciája is van egy igazságosabb társadalom elérése szempontjából. „A szegénység csökkentése érdekében nem csupán bizonyos pénzösszegek megfelelő helyekre való eljuttatásáról vagy például a szakmai képzési lehetőségek biztosításáról kell gondoskodnunk, hanem segítenünk kell a szegényeket, hogy új kapcsolatokat építsenek ki a társadalom más tagjaival." Ilyenkor „valójá-

ban a társadalom egész szövetének megerősítésén fáradozunk" (335.). A kapcsolathálózatunk és az abban elfoglalt pozíciónk létünket meghatározó aspektusa (ez az ún. hálózati determinizmus) mellett a végső konklúzió azonban az, hogy mi magunk is rengeteg, akár ismeretlen emberre is hatunk viselkedésünkkel: „…mindannyian nagyobb hatással vagyunk másokra, mint amennyit ebből észlelni tudunk" (Christakis – Fowler 2010: 338.).

A több és többféle kapcsolattal rendelkező emberek nagyobb mértékű társas támogatást észlelnek (Lin et al. 1999.) Ugyanakkor a nagyobb kapcsolathálózat inkább jellemzi a társadalom jobb helyzetű csoportjait, azaz a magasabb társadalmi státusz több kapcsolati erőforrással párosul: az iskolázottabb, jobb anyagi helyzetű embereknek a társas kapcsolatai is kiterjedtebbek (Albert – Dávid 1998b, 2007, Albert – Hajdu 2016, Böhnke 2008, Crow 2004, Fischer 1982, Gesthuizen et al. 2009, van Oorschot – Arts – Gelissen 2006). A különféle kapcsolattípusok a fenti funkciók közül más-mást képesek betölteni, például a szoros, sok esetben családi kapcsolatokat nagyfokú intimitás, érzelmi és anyagi jellegű támogató potenciál jellemezheti, míg a gyengébb, kevésbé szoros kapcsolatokon keresztül többek között széleskörű információkhoz juthatunk (Granovetter 1973, 1982).

A fenti példákat, kutatási eredményeket több kötetben lehetne folytatni, de talán ennyiből is látható az a sokrétű hatásmechanizmus, ami a személyes kapcsolathálózatokkal összefüggésbe hozható, és amiről egyre több tudással rendelkezünk.

2. Kapcsolattípusok, definíciók

Az alábbiakban a személyes kapcsolathálózatokra vonatkozó néhány alapfogalmat, illetve dilemmát járunk körül. Az egyén körüli legszűkebb társas térben leggyakrabban családi kapcsolatokat találunk, melyeket érdemes tovább bontani különböző szerepviszonyokra. Ezek részletes vizsgálata még sok, eddig kiaknázatlan lehetőséget nyújt, hisz alig van empirikus szociológiai kutatás például a testvérkapcsolatokról, vagy a nagyszülők és unokáik kapcsolatáról, új családtípusokról stb. A családtagok mellett a leggyakrabban előforduló kapcsolattípus a barátoké. A kapcsolathálózatokban manapság már kisebb mértékben, de megtalálható a szomszédok, kollégák köre (de természetesen ezek között a szegmensek között számos átfedés is van/lehet), valamint a közelebbi-távolabbi ismerősöké. Ugyanakkor rosszul tesszük, ha ezeknek a mindennapi életben is gyakran használt fogalmaknak a tartalmát evidenciának tekintjük.

Számos olyan társadalmi változást hoztak az elmúlt évtizedek, melyek alapvetően befolyásolják a családi kapcsolatokat, s ezek a változások a család fogalmát sem hagyták érintetlenül, mivel az időben és kulturális közegben változó. Egy adott közösség normarendszere nagymértékben meghatározza, hogy mit tekintenek az emberek családnak, házasságnak (Tóth 2012). Napjainkra a szociológiában a család egyébként alapvető fontosságú fogalma meglehetősen bizonytalanná vált, rendkívül nehéz, ha nem lehetetlen vállalkozás egy mindenki által elfogadott definíciót megalkotni. Vannak, akik szerint ez egyenesen lehetetlen: „nem lehet egységes családfogalmat megalkotni, még Európában sem" (Rupp et al. 2012, idézi Tóth 2012). A családi kapcsolatok alakulásáról pedig elég nehéz képet adni akkor, ha maga a család fogalma sem egyértelmű: abban is nagy változatosságot tapasztalunk, hogy manapság az emberek kiket tartanak családjuk tagjainak, a rokonsági kapcsolatokat mely körben számítják be (ld. még Harcsa – Monostori 2017). Egy mozaikcsaládban könnyen előfordulhat, hogy az együtt élő, nem vér szerinti testvér gyermekek közül az egyik „mostohatestvérét" testvérének tartja, a másik gyerek viszont nem. És családtagunk-e mondjuk elvált férjünk testvére, anyukája? Ezeket a nyugtalanító felvetéseket nagyon hosszan lehetne folytatni, és nincs megalapozott tudásunk arról, hogy je-

lenleg a társadalom tagjainak a fenti kérdésekre adott lehetséges válaszai milyen eloszlást követnek, illetve ezen válaszok eloszlásában miféle mintázatokat találnánk. A statisztikákból ezért sem kaphatunk e fenti bizonytalanságok, átfedések miatt pontos képet.

A személyes kapcsolathálózatok belső körét tekintve a másik nagyon fontos kapcsolattípus, a barát meghatározása is csak első látásra problémamentes. A barátság önkéntesen választott kötés, így eltér a családi kapcsolatoktól, melyekbe „beleszületünk". A szintén választott párkapcsolatokhoz képest különbség, hogy a barátság nem ún. kizárólagos kapcsolat (tehát több barátunk is lehet), és társadalmi intézmények sem határozzák meg, és nem is védik a barátokat. A barátság fogalmát az informális kapcsolatok viszonylag tág körére alkalmazzák, vannak szorosabb és kevésbé szoros barátságok – a közeli, intim, szoros, bizalmas viszonyoktól egészen a laza, csak bizonyos kontextusokhoz kötődő, nem feltétlenül nagyon meghitt kapcsolatokig.

A definíciós probléma talán legfőbb oka, hogy a „barát" terminus nem egy kategoriális viszonyt jelöl (például testvér, szomszéd, munkatárs), hanem inkább egy kapcsolati minőséget. A modern barátságfogalom központi elemei az önkéntes jelleg, kölcsönösség, egyenlőség, bizalom, intimitás és együttműködés (ld. még Dávid – Albert 2005). Emellett fontosak lehetnek a közelség és hozzáférhetőség dimenziói is. A barát fogalma egy általánosított, ideáltipikus, ugyanakkor társadalmilag és kulturálisan meghatározott, változó kép bizonyos elemeit hordozza, ami ugyanakkor egy társadalomban adott pillanatban is változatos formában lehet jelen, és időben sem statikus.

A téma kutatói is számos, egymástól némiképp eltérő barátságdefiníciót alkottak (részletesebben lásd erről is Albert – Dávid 2007). Ráadásul az, hogy kit tartunk barátnak, mind egyéni életünk folyamán (Cole és Cole 1998, Adams et al. 2000), mind társadalmi csoportonként (Allan 1977), kultúránként, társadalmi koronként eltérő lehet (Keller 2004, Krappmann 1996). Emiatt a barátság vizsgálatának egyik fő nehézsége maga a definíció. Ha kutatóként valamiféle objektív kritériumhoz próbáljuk kötni a barát fogalmát (pl. a fontos dolgok és problémák megbeszéléséhez, ld. Albert és Dávid 2016), akkor ezzel figyelmen kívül hagyunk sok olyan kapcsolatot, amit mások barátságnak tartanak (ld. még Allan 1989). Emiatt a szociológiai kutatások jó része a barátság meghatározását a válaszadóra bízza.

Magyarországon tudomásunk szerint korábban csak egy kutatás irányult kifejezetten a barátfogalom változatainak leírására, azonban ez is egy földrajzilag és életkor szerint is behatárolt mintán: Veresegyház térségében, 16-20 éves fiatalok és szüleik körében. A kétezres évek elején több mint 676 fő körében készült kérdőíves vizsgálatban két nyitott kérdés is szerepelt, melyben egyrészt arra kértük a válaszadókat, határozzák meg néhány mondatban, kit tartanak barátnak,

mit jelent számukra a barátság szó. Ugyan a szülők körében a megkérdezettek ötödének nem volt barátja, csaknem mindenki meg tudta fogalmazni, mi is a barátság. A válaszok alátámasztották a mások által már leírt fogalmi diverzitást, a barátsághoz kapcsolódó nagyon pozitív vagy épp negatív érzelmeket, a különféle, gyakran vagy épp ritkábban ezzel kapcsolatban felidézett jellemzőket, elvárásokat. Általában 2-3 jellemzővel írták le ezt a kapcsolatot, melyek között a legygyakrabban a bármikor rendelkezésre állást, támasz nyújtását, illetve valamifajta teljességet, állandóságot jelölték meg (Dávid – Albert 2005).

Az embereknek – azoknak is, akiknek épp nincs is barátja – van elképzelése arról, hogy egy barátnak milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie, hogyan kell viselkednie (La Gaipa 1987, Hall 2011). Jelenlegi és jövendő baráti kapcsolatainkat ennek alapján ítéljük meg (Fehr 1996). Minél inkább közelít barátunk elvárásainkhoz, annál inkább vagyunk elégedettek a hozzá fűződő kapcsolatunkkal (Hall 2011), viszont amennyiben megsérti a barátsághoz kapcsolódó normáinkat (Felmlee 1999), az veszélybe sodorja barátságunkat. A vonatkozó kutatások meta-analízise alapján az elvárt tulajdonságok mögött beazonosított dimenziók száma kettőtől húsz feletti számig terjedt, leggyakrabban a barátságok társas-emocionális és kapcsolati vonásait emelték ki, de újabban a barátok vonzó volta, anyagi háttere, üzleti kapcsolatai is előtérbe kerültek (Hall 2011). Az előbbi elvárás- és elképzelésrendszert a fentebb már idézett Hall (2011, 2012) barátságelvárásoknak nevezi, de találóbbnak tartanám a barátságséma elnevezést.

A kapcsolati sémák elmélete leginkább Baldwin nevéhez köthető (Baldwin 1992). A kapcsolati sémák összegzik azt a tudást, amely a különféle interperszonális kapcsolatokra vonatkozik, és tulajdonképpen kognitív térképként működve segítenek eligazodni a társas közegben. E sémák három alkotóeleme az egyénre, a másikra, illetve magára a köztük levő elvárt interakcióra vonatkozó tudás, melyet nagyban befolyásolnak az egyén korábbi tapasztalatai. A kapcsolati sémák hierarchiába szerveződnek: a legmagasabb szint tartalmazza a minden kapcsolatra érvényes információkat, a középső szint a különböző kapcsolattípusok sémáit tartalmazza (például barátok, szerelmek). A hierarchia legalacsonyabb szintjén az egy-egy konkrét kapcsolatra vonatkozó sémák találhatóak. A sémák eredményeképp bizonyos típusú információk jobban feltűnnek, mint mások, kétértelmű információkat elvárásainkkal összhangban értelmezünk, a hiányzó információkat is elvárt értékek alapján egészítjük ki, és olyan dolgokra emlékszünk inkább, melyek a sémánkkal összhangban vannak. A barátságséma tehát a barátságot illetően összetartozó tudáselemek mentális reprezentációja, egy kulturálisan meghatározott kognitív modell.

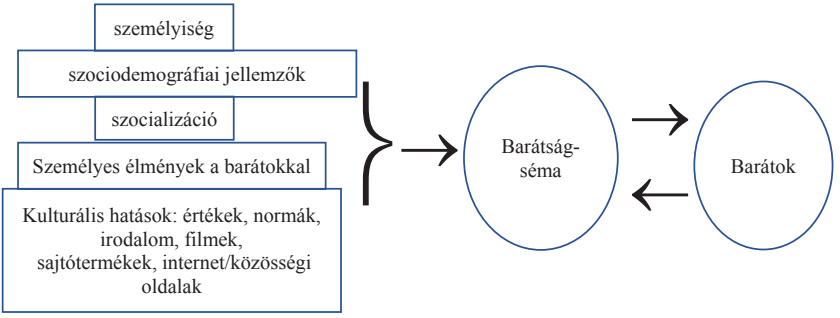

2.1. ábra. *A barátságsémára ható tényezők*
Forrás: Saját szerkesztés

Az egyén személyisége, társadalmi helyzete és lehetőségei, szocializációja, családi mintái, azaz a korábbi összes személyes vagy irodalmi, médiából táplálkozó vonatkozó tapasztalatai mind befolyásolják a fejében levő barátságsémát, amelynek alapján bizonyos emberi kapcsolatait baráti kapcsolatoknak fogja tekinteni. Ugyanakkor ez egy dinamikus folyamat, hisz idővel a barátinak tekintett kapcsolatokból származó tapasztalatok maguk is közvetlenül visszahatnak a barátságsémára, módosítják/megerősítik azt (Wiseman 1986). Az idő előrehaladtával, korosodásunkkal személyiségünk, élethelyzetünk, szükségleteink, kontextusaink is változnak, amelyek folyamatosan hatnak a barátságsémára, megváltoztathatják azt: bizonyos, korábban fontosnak tartott vonások kikerülhetnek vagy háttérbe szorulhatnak, míg mások előtérbe kerülhetnek. Ezek a folyamatok mind egyéni, mind társadalmi szinten vizsgálhatók. Például fiatal, börtönbüntetésüket töltő férfiak esetében megdöbbentő módon az egyik gyakori trauma a börtönbe kerülésükkel kapcsolatban éppen az volt, hogy rájöttek, korábban tágnak tartott baráti körük valójában lehet, hogy egyáltalán nem is létezik, vagy nagyon kevés személyből áll – gyakran pont olyanokból, akiket korábban nem is tartottak barátjuknak. Ugyanakkor a „bajban is kitart" szempontja – immár élesben tesztelve – az egyik legfontosabb barátság kritériummá vált számukra (Albert 2015).

A barátválasztásban megnyilvánuló hasonlósági elvre, azaz homofíliára való törekvésnek is vannak társadalmi aspektusai: a hasonló lakóhely, életlehetőségek, végzettség, értékrend, etnikum, vallás, politikai preferenciák stb. nagyon fontos szempontok lehetnek, illetve koronként, társadalmi kontextusokként is változó, melyek kerülnek ezek közül előtérbe. Ugyanakkor speciális tényezők is szerepet játszhatnak, például az imént említett börtön-vizsgálatban hasonlósági szempontként felmerült például, hogy a börtönbeli új barát szintén „első bűntényes", de számtalan más tényezővel is találkozhatunk, például, hogy a barát

szintén a harmadik, legkisebb gyermek egy családban. A barátsággal kapcsolatos képzeteinkben a társas és társadalmi környezetnek is nagy szerepe van, és méltánytalanul háttérbe szorított tényezőnek tűnik e tekintetben a médiából érkező hatások vizsgálata. A barátságséma a barátságok minden fázisában szerepet játszik: a kialakulásánál, a fenntartásánál éppúgy, mint a megszűnésénél. Többféle felsorolása létezik a barátsághoz kapcsolódó elvárásoknak, az egyik legismertebb Argyle és Henderson (1984) barátságszabályai, azaz a barátság tartalmát meghatározó követelményei. A La Gaipa (1987) nevéhez fűződő „Friendship Expectancy Inventory" hét faktort tartalmaz. Ezek a „leltárok" túlnyomó részben az azonos neműekhez fűződő barátságokra vonatkoznak, az ellentétes neműekhez fűződő barátságokkal alig foglalkoznak kutatások (Hall 2012).

Az empirikus kutatásokban, főleg kérdőíves adatfelvételeknél külön probléma, hogy az egyes kapcsolattípusok egymással átfedésben lehetnek: lehet valaki a barátunk és egyben a szomszédunk vagy munkatársunk, vagy a testvérünk egyben a barátunk – kontextustól is függhet, hogy a kérdezett egy bizonyos kapcsolatot épp melyik relációban említ meg. Még ha esetleg gyűjtenek is egyes felmérésekben adatot az egyes kapcsolatok többes szereptípusáról[4], ezeket az adatokat általában nem elemzik. Bush et al. (2017) cikkükben rámutatnak, hogy például az egyidejűleg családi és baráti kapcsolatként is megjelölt kötések mind a csak családi, mind a csak baráti kapcsolatoktól jelentősen eltérnek, több támogatás áramlik keresztül rajtuk, gyakoribb a kapcsolattartás és a kapcsolat közelsége, és inkább bizalmas a kapcsolat. Nem is ritka jelenségről van szó, az általuk elemzett mintán a vizsgált rokoni kapcsolatok ötöde, a baráti kapcsolatok negyede érintett.

A kapcsolatokat a kutatók gyakran csoportosítják erősségük alapján, leginkább erős versus gyenge kapcsolatok megkülönböztetésével. A kötés erősségét többféle dimenzióban is értelmezni lehet, ilyen például az érintkezés gyakorisága, az együtt töltött idő mennyisége, a kapcsolat időtartama (milyen régi az ismeretség), a bizalom, illetve intimitás foka, a kapcsolaton keresztül áramló erőforrások mennyisége, sokfélesége (Granovetter 1973, Lin 2008). Az erős kötések tipikusan szoros, intim szálak, a személyes kapcsolatháló szűkebb körét alkotó kötések, jellemzően a szülők, házastársak, gyerekek, testvérek, bizalmas, intim barátok, akikkel gyakran érintkezünk. Noha az „átlagembernek" kevés ilyen erős kötése van, ezek alkotják az aktív támogató kapcsolatok döntő többségét, tehát az egyén számára hozzáférhető társas támogatás zömét e kötések nyújtják. A legtöbb ember számára ezek a rokoni és baráti kapcsolatok képezik elsősorban az élet megrázkódtatásaitól védő ütközőt. A gyenge kötések viszont laza szálak, ismeretségek, amelyek mintegy hidat képezve fűzik az egyéneket a tőlük távo-

[4] Ez az ún. „szerep-multiplexitás".

labb álló, erős kapcsolataik által nem elérhető társadalmi csoportokhoz. Nélkülözhetetlenek a társadalom egyben tartásához, mivel ezek az ismerősök információval és olyan erőforrásokkal látnak el, amelyek saját társadalmi köreinkben nem elérhetők.

Nan Lin (2008) szerint négyféle társadalmi kötődési forma különböztethető meg a kapcsolatintenzitás és a kapcsolat kölcsönössége alapján. A megkötő („binding") kapcsolatok állnak az egyénhez a legközelebb, ezek a leginkább homogén kapcsolatok nem, kor, iskolai végzettség stb. szempontjából, érzelmeken, kölcsönös segítségnyújtáson alapulnak, intim, bizalmas jellegűek, olyan személyekhez fűznek minket, akikkel rendszeres, intenzív kapcsolatban állunk. Az összetartó („bonding") kötések az erőforrások, információk közös birtoklásán alapulnak, nem szükségszerűen jellemzi őket a magas intimitás. Az összekötő („bridging") kötések hídszerűen kapcsolják össze a különféle társadalmi csoportokhoz tartozó embereket, azaz a társadalmi integráció szempontjából nélkülözhetetlenek. Az összekapcsoló („linking") kötések a társadalmi hierarchia magasabb körei felé irányulnak.

A fejlett nyugati társadalmakban a földrajzi vagy munkaalapú közösségeket egyre inkább felváltják a személyes közösségek (personal communities), melyek vizsgálatára az egyik legalkalmasabb eszköz a kapcsolatok karaván (convoy)-modellje (Antonucci et al., 2014; Kahn & Antonucci, 1980). A karavánmodell alapján az embert élete során kisebb-nagyobb csoportban, hosszabb-rövidebb ideig különféle kapcsolatai kísérik. Az életünket végigkísérő karavánban egyaránt benne van az állandóság és a változás: bizonyos kapcsolatok (szülő, testvér) születésünktől fogva mellettünk vannak, míg mások (tipikusan pl. iskolatársak, kollégák) csak időlegesen csatlakoznak hozzánk. A kapcsolatok egy része az élet folyamán eltávolodik, és vagy időlegesen, vagy örökre eltűnik (pl. szülők, társ halála). A karaván összetétele leírható a karavánban mozgó kapcsolatok funkciója szerint (érzelmi, instrumentális, anyagi támogató funkció), de leírható a karaván szerkezete szerint is (milyen méretű, mi a belső összetétele, milyen gyakori a kapcsolattartás, vagy mennyire elérhető egy-egy tag – pl. földrajzi szempontból). A karavánbeli kapcsolatok jellemezhetők azok minősége (pozitív vagy negatív) vagy épp fontossága (mennyire közeli a kapcsolat) szerint is (Antonucci et al., 2014). A karaván-modell a kapcsolatrendszerek multidimenzionális jellegére épít. A modellben az időbeliség is fontos, mert a kapcsolatoknak története, azaz múltja, jelene és jövője van. Ezzel egyidőben a modellben a kapcsolatok objektív (pl. mennyiségi) mutatói mellett azok szubjektív percepciói is megjelennek. Mindezek miatt nem véletlen, hogy a modell termékenyítőleg hatott a gerontológiai kutatásokra a testi-lelki egészség és a támogató kapcsolatrendszerek összefüggésének és folyamatosságának vizsgálatában (pl. Cheng et al., 2009; Park et al., 2015; Shiovitz-Ezra – Litwin, 2012; Wenger, 1991)

A multidimenzionális megközelítés teszi lehetővé, hogy a különböző kapcsolatokat szimultán vizsgáljuk, és a támogató kapcsolatok rendszere mögött robusztus vagy éppen egyedi mintázatokat is keressünk (Birditt & Antonucci, 2007). A főleg idősek körében végzett kutatások ugyan különböző kulturális és földrajzi környezetben történtek (USA, Észak-Wales, Izrael, Hong Kong vagy épp Amerikában élő koreaiak), valamint más és más kérdéscsoportokat használtak (pl. Lubben (1988) társas kapcsolatháló skálája (Social Network Scale), a Cochran et al. (1990) által kidolgozott mérőeszköz vagy épp a Fischer-féle névgenerátor módszer[5] (McCallister – Fischer, 1978), mégis közel hasonló kapcsolathálózati mintázatokról számolnak be. A kapcsolathálózati mintázatokban a beazonosítható csoportok száma 4 és 6 között mozog. Minden esetben van olyan csoport, amelybe olyan emberek kerülnek, akiknek sok és különböző típusú kapcsolata van: elnevezésük legtöbbször „sokszínű", de találkozhatunk a „szélesebb közösségi fókuszú", „magas kapcsolathálózati minőségű" vagy „diffúz kapcsolatok" elnevezésekkel is. Hasonlóan egyetemes, azaz minden tipológiában megtalálható a főleg vagy kizárólag családi kapcsolatokból álló klaszter „családfókuszú", „családintenzív", „magas minőségű partner/családi kapcsolatok" vagy leggyakrabban a „család" elnevezésekkel. Emellett találunk olyan kutatásokat is, ahol a házastárs léte vagy nemléte önmagában is csoportképző dimenzió. A harmadik, univerzálisnak mondható típus a kapcsolathálózatok szempontjából a megfosztottak csoportja: „nem családi korlátozott", „alacsony kapcsolathálózat-minőségű" „korlátozott magánjellegű", „korlátozott" elnevezésekkel (Cheng et al. 2009; Fiori, Antonucci & Cortina, 2006; Litwin & Landau, 2000; Park et al., 2015; Shiovitz-Ezra & Litwin, 2012; Wenger, 1991)

Magyar adatokon is többször tettünk kísérletet hasonló tipológia létrehozására (Albert – Dávid 2004, 2016, Albert et al., 2017). 2004-ben klaszteranalízissel hoztunk létre egy modellt annak alapján, hogy van-e a válaszadónak házas-, illetve élettársa, az elméletileg lehetséges 7 kategóriából hányban van élő rokona, hány rokonnal és nem rokonnal jár össze, hány bizalmasa és hány gyenge kötése van, van-e barátja. Ebben a modellben kapcsolatdepriváltként azonosítottuk mintánk 26%-át, zömében csak baráti kapcsolatai voltak további 24 százaléknak, a legnagyobb, 42%-ot kitevő csoportunk erős családi kapcsolatokkal volt jellemezhető, míg a legkapcsolatgazdagabb, szociábilisnak nevezett csoportba csak 8 százaléknyian tartoztak. A kapcsolatdeprivált csoport volt a legkevésbé iskolázott és átlagban a legidősebb, a szociábilisak pedig sok szempontból a legkevésbé hátrányos helyzetűek (Albert – Dávid 2006). 2017-ben látens osztályelemzéssel hoztunk létre egy tipológiát rokon és nem rokon bizalmasok és a

[5] Terjedelmi okok miatt a kapcsolathálózatok mérésének számos eszközét, ezek használatának előnyeit, hátrányait nem mutatjuk be szisztematikusan és részletesen, ehhez jó összefoglaló Kmetty – Koltai 2015.

barátok, a segítő gyenge kapcsolatok száma alapján, illetve hogy az adott válaszadó milyen gyakran vett részt lakáson tartott összejövetelen, illetve járt el kocsmába, kávéházba vagy más szórakozóhelyre. Ennek alapján négy csoportot különítettünk el: 1. kapcsolatszegénység veszélyében élők (19,9%); 2. elmagányosodók (21,8%); 3. családos társaságba járók (21,6%); 4. aktív társaságiak (36,7%). Az elmagányosodók a legmagasabb átlagéletkorú csoport, a nők és az özvegyek aránya átlag feletti, az iskolai végzettség és az ekvivalens jövedelem pedig átlag alatti. Az átlagosnál kisebb a Budapesten és a megyeszékhelyeken élők aránya is. A kapcsolatszegénység veszélyében élők szinte közel háromnegyede nő, akik között némileg felülreprezentáltak az idősebbek. Iskolai végzettségük, jövedelmük némileg átlag alatti. Minden második ide tartozó házas- vagy élettárssal él. A családos társaságba járók csoportja a harmadik legidősebb, iskolai végzettségük átlag feletti, 70,9 százalékuk házasságban vagy élettársi kapcsolatban él. Jövedelmi helyzetük az átlagosnál jobb. Az aktív társaságiak a legfiatalabb csoport, iskolai végzettségük magasabb, jövedelmi helyzetük jobb az átlagosnál. Közöttük a legmagasabb a nőtlenek, hajadonok aránya, valamint a nagyobb településeken élők aránya is. Közel háromötödük alkalmazott, de a tanulók aránya is az átlagos kétszerese. Ennek a tipológiának talán a legfőbb üzenete az, hogy a magyar felnőtt lakosság csaknem fele (42%) a személyközi integráltság tekintetében rossz helyzetű, társasági életük és kapcsolathálózatuk meglehetősen korlátozott (Albert et al., 2017).

A tipológiákból is látható, hogy a rokoni illetve baráti kapcsolatok részaránya fontos jellemzője a kapcsolathálózatoknak. Pahl és más kutatók (Pahl & Spencer 2004) is felhívták a figyelmet arra, hogy egyfajta társadalmi eltolódás mutatható ki az adott – elsősorban, de nem kizárólag rokoni – kapcsolatoktól a választott kapcsolatok irányába, de ez utóbbi kategória is tartalmazhat rokoni és nem rokoni kapcsolatokat egyaránt. További fontos megkülönböztetést tesznek a magas, illetve alacsony elköteleződéssel jellemezhető kapcsolatok[6] között. Véleményük szerint a családtagok, illetve barátok nagyon hasonló, de nagyon különböző szerepeket is betölthetnek. A korábban csak a barátok esetében jellemzőnek tekintett „választhatóság" egyre inkább a családi kapcsolatokban is megjelenik, azaz az emberek manapság – főként a távolabbi rokonok, de sokszor még a legközelebbi családtagok esetén is – csak azokkal tartják a kapcsolatot, akikkel saját akaratukból szeretnék. Noha bizonyos szerepeket a családnak tulajdonítunk (pl. baj esetén a családtagok kötelesek segíteni, szeretik és támogatják egymást), míg másokat a barátoknak (bizalmasok, kedvelik egymást, jól érzik egymással

[6] Pahl és Spencer (2004) a kapcsolatok választott, illetve adott jellegén, valamint e kapcsolatokban az elköteleződés mértékén kívül a személyes kapcsolathálókat két további fogalom, a barátságrepertoár és a barátságmód alapján vizsgálta, amelyek többek között a barátok, illetve családtagok központi elhelyezkedését, számuk kiegyensúlyozottságát is magában foglalják.

magukat, közös az érdeklődési körük), a valóságban ezek a választóvonalak elmosódnak, a szerepek keverednek. A családban sem feltétlenül kötelességeinknek kell eleget tennünk, hanem barátilag is jól érezhetjük magunkat egymással, illetve a barátaink iránt is érezhetünk felelősséget, sőt elköteleződést, kölcsönösen függhetünk egymás támogatásától, és így tovább. De természetesen nagy az egyéni változatosság abban, hogy a családi és baráti kapcsolatok mennyire fedik egymást.

Mivel a családi, rokoni kapcsolatok óhatatlanul hierarchikusak, manapság a legtöbben a családban is inkább azokkal ápolják a kapcsolatot, akiket kedvelnek. Azaz főleg a legszűkebb családon kívüli rokoni körben az egyéni preferencia nagyban meghatározza, melyek maradnak valóban élő, működő kapcsolatok. A személyes kapcsolathálózatokban a rokonok és barátok aránya tehát egyre inkább az egyéni választásokon múlik. Ugyanakkor ezek a kapcsolattípusok egymást bizonyos mértékben helyettesíthetik is, akinek nincsenek például támogató családi kapcsolatai, baráti kapcsolatok kialakításával próbálhatja kompenzálni e hiányt (Muraco 2006).

Dunbar (2018) összefoglaló tanulmányában, melynek címe „A barátság anatómiája", a barátságot egyenesen az egészségünket, élettartamunkat, jóllétünket és boldogságunkat befolyásoló legfontosabb tényezőként mutatja be. Ugyanakkor az ő barátságdefiníciója meglehetősen tág, a családi kapcsolatainkat is tartalmazza. Barátok az ő megközelítésében mindazok az emberek, akikkel életünket az idegenekkel való esetleges találkozásoknál nagyobb mértékben osztjuk meg, akikkel való kapcsolattartásra erőfeszítéseket teszünk, és akikhez érzelmi kötelék fűz minket. Azaz ide tartoznak családunk tagjai és a hagyományosabb értelemben vett barátok (akikhez nem fűz minket rokoni kapcsolat), illetve romantikus párkapcsolati partnereink is (Dunbar 2018: 32).[7] Azaz említett cikkében valójában a teljes személyes kapcsolathálózat szerkezetére, működésére vonatkozó tudományos ismereteket szintetizálja – nemcsak az emberek, hanem főemlősök vonatkozásában is. Habár a következő fejezetekben bemutatott saját kutatásainkban a barátság szűkebb, hagyományosabb értelmezésével dolgozunk, gondolatmenetéből néhány ilyen szempontból is releváns megállapításra felhívnánk a figyelmet. Érvelése szerint – és ezt Magyarországon is lehet tapasztalni – sokan párjukat és más családtagjaikat is gyakran nevezik legjobb barátjuknak, de ez egyébként fordítva is igaz: a nem rokon barátokat is illetik családi relációkkal (fogadott anyám, fogadott tesóm stb.). Dunbar érvelése sze-

[7] Ugyanebben a cikkben Dunbar megjegyzi, hogy a barátoknak nem is feltétlenül kell embereknek lenniük, mert esetenként még az is elképzelhető, hogy valaki kedvenc háziállatát, elhunyt rokonát, esetleg szenteket, Istent, vagy akár kitalált karaktereket is ebbe a körbe tartozónak tarthat, amennyiben mélyen úgy érzi, hogy azzal jelentőségteli, kölcsönös viszonyban van. Szerinte ennek a jelenségnek az előfordulását érdemes lenne kutatni (Dunbar 2018).

rint ugyan vannak fontos különbségek a családi (rokonságon alapuló) és baráti kapcsolatok között, és ez a két kapcsolattípus a szexualitás vonatkozásában markánsan elkülönül a párkapcsolatoktól, ugyanakkor mindhárom kapcsolattípus érzelmi értelemben jelentőségteljes a számunkra. Ezek a kapcsolatok az idegenekkel, alkalmi ismerősökkel, üzleti partnerekkel szemben kifejezett társas és érzelmi hasznot hoznak, mivel kölcsönös, viszonos, bizalommal, kötelezettségekkel és a proszociális viselkedésre való hajlandósággal jellemezhető kapcsolatok.

A fenti értelemben meghatározott „barátok" eltérő jellegzetességekkel bíró körökben helyezkednek el az ego körül, ezt személyes, telefonos, internetes kapcsolati adatok alapján is meghatározták. Dunbar szerint az átlagos kapcsolathálózat mérete 150 fő, 100-250 fő közti szórással (Dunbar 1993). A változatosság oka kereshető az adott népességben, kultúrában, a személyiségben, a társas stratégiákban vagy az életmódban. Szociológusként többek között ezen egyéni és társadalmi jellemzők vizsgálata lehet a célunk.

A jelenkori társadalmakban a kapcsolatok Roberts et al. (2009) alapján általában fele-fele arányban tartalmaznak rokoni és baráti kapcsolatokat. Akik nagy, kiterjedt családból származnak, arányosan kevesebb baráti kapcsolattal rendelkeznek, ami arra utal, hogy a rokoni kapcsolatokat előnyben részesítik. Ennek oka lehet az ún. rokonsági prémium, azaz az a jelenség, hogy rokonaink irányában nagyobb hajlandósággal viselkedünk altruista módon. Dunbar (2018) rámutat, hogy a kisebb tradicionális társadalmakban, lokális közösségekben szinte mindenki mindenkinek a rokona vagy leszármazás, vagy házasság útján, akik pedig nem, azokat nagy eséllyel vonják valamiféle műrokoni/tiszteletbeli rokoni kapcsolatba. A napjainkra lecsökkent családméret így elvileg több helyet hagy a barátok számára (David-Barrett – Dunbar 2017). Dunbar az emberi kapcsolathálózatokat a kapcsolat intenzitása alapján különböző szintekbe sorolja, amelyek hagymahéjként veszik körül az egyént. A hálózatok méretének Dunbar szerint biológiai korlátai vannak, a csoportméret az agykéreg méretével együtt növekedett az evolúció során.

Ezeket a köröket nemcsak személyes kapcsolathálózatok (Sutcliffe at al., 2012, Hill – Dunbar 2013), de telefonos networkök (MacCarron et al., 2016), Facebook- és Twitter-adatok (Dunbar 2016, Dunbar et al. 2015) alapján is be lehet azonosítani. A legelső kör a partnerkapcsolat, aztán a legszűkebb, legintimebb, legszorosabb kapcsolatokból álló ún. támogató csoport, ami kb. 5 főből áll, akikkel az egyén a legintenzívebb kapcsolatokat ápolja: ebben a körben megoszthatók problémáink, gondjaink (nagyjából ezt a kört célozza befogni a bizalmas kapcsolathálózatok beazonosítására használt „fontos dolgok megbeszélése" névgenerátor), érzelmi támogatást főleg tőlük kapunk. A következő kör a szimpátia csoport vagy klikk, amely a főemlősök kurkászási csoportjához hasonlatos,

akikkel rendszeres társas kapcsolatban vagyunk, majd a banda és a nagycsoport következnek. A banda tagjaival már nem állunk közeli kapcsolatban, de közvetlen, nagyjából heti rendszerességű kapcsolatban vagyunk, fordulhatunk hozzájuk Dunbar szerint, ők azok, akikkel esetleg bulizni járunk. A legkülső csoportba tartozókkal rendszertelenül, ritkán fenntartott kapcsolatban állunk, de azért nyilvántartjuk még ezeket a kapcsolatokat, kölcsönösen tág értelemben véve támogathatjuk is egymást, információkat cserélhetünk.[8] 150-500 fő között találhatók azok az ismerőseink, akiktől már nem tudnánk segítséget kérni, akikkel nem vagyunk már érdemi kapcsolatban, 1500 fő feletti létszám esetén meg talán már nem is tudjuk megkülönböztetni az embereket. Ezeket a csoportokat a befektetett idő, érzelmi közelség és a kapcsolattartás gyakoriságának eltérő szintje jellemzi.

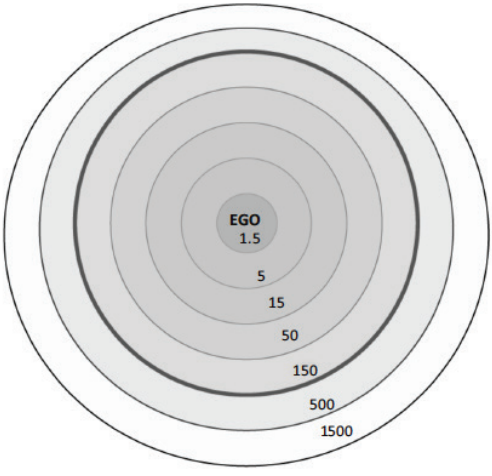

2.2. ábra. *A személyes kapcsolatok körei*
Forrás: Dunbar 2018: 36[9]

Dunbar érvelése szerint a csoportban élés különböző kockázati tényezők vonatkozásában élvezett előnyeiért megnövekedett stressz-szinttel fizetünk, ami mind az emberek, mint a főemlősök körében a növekedő csoportmérettel együtt növeli a meddőség esélyét. A stressz ellen főként a nőstények (és a nők is) baráti kapcsolatok létrehozásával védekeznek, ezeket azonban nem elég a szük-

[8] Dunbar (2018:36) terminológiájával "primary partner(s), intimate, best and good friends and finally, just friends (the active network)".

[9] Az ábra eredeti címe „A barátság körei", de jelen tanulmányban a barát szót szűkebb értelemben használjuk, így a közérthetőség miatt változtattunk a címen.

ség pillanatában létrehozni, hanem előre kell gondolkodnunk, hogy a krízishelyzetben legyen kire támaszkodni. Így ezek a kapcsolatok gyakran egy egész életen át fennmaradnak. Szükséges előfeltételük az elköteleződés és az érzelmi közelség, melynek kialakítása és fenntartása idő- és energiaigényes feladat: egy kapcsolatba fektetett idő és a kapcsolat érzelmi közelsége tehát összefüggnek egymással. Társas erőfeszítéseink kb. 40%-át a hozzánk legközelebb álló, számunkra legfontosabb öt embernek szenteljük, 20%-át a következő 10 fontos embernek, azaz társas erőfeszítéseink 60%-át kb. 15 emberre fordítjuk, akiktől egyébként leginkább várhatunk támogatást. Akik nagyobb kapcsolathálózattal rendelkeznek, valószínűleg gyengébbek a kapcsolataik, hisz „a rendelkezésre álló társadalmi tőkéjüket vékonyan terítik el nagyszámú egyén között", míg a kisebb kapcsolathálózattal rendelkezők épp ellenkezőleg cselekednek (Dunbar 2018).

Az egyes szinteken a kapcsolattartás gyakorisága is erősen eltér. Ebben a vonatkozásban fontos különbség van a családi és a baráti kapcsolatok közt, mert a családi kapcsolatoknak kevésbé árt a kontaktus hiánya, mint a barátoknak. Dunbar (2018) szerint ennek két oka lehet: a rokonsági prémiumnak nevezett fokozottabb érzelmi közösség, illetve az, hogy a rokonsági hálózat sűrűbb, mint a baráti, és gyakran van a rokonok között olyan személy, aki teríti a különböző családtagokra vonatkozó információkat a tagok között („kin-keeper"), ami a kapcsoltság érzésének fenntartásához nagyban hozzájárul. Ez a szerep hagyományosan inkább a nőké, ami elvezeti az olvasót a következő fejezet témájához.

3. A kapcsolathálózatok nemi különbségei[10]

A kapcsolathálózati jellegzetességek nemenkénti különbözősége a társadalmi esélyegyenlőségnek is alapvetően fontos dimenziója. Több, főleg angolszász kutatás a személyes kapcsolathálózatokat vizsgálva azt találta, hogy azok mérete hasonló, de összetétele különböző: a nők személyes kapcsolathálózataiban dominánsabbak a rokoni kapcsolatok, kiváltképp a tradicionálisabb társadalmakban (Fischer 1982, Fischer és Oliker 1983, Angelusz – Tardos 1991; Utasi 1990, 2004; Höllinger – Haller 1990, Drobnic – Techen 2013), a családi kapcsolatok ápolása is inkább a nők terrénuma (Bruckner – Knaup 1993), ugyanakkor Moore (1990) szerint ezek a különbségek a foglalkozási státuszra, korra, családméretre kontrollálva eltűnnek. Bizonyos kutatók a férfiak és nők személyközi kapcsolatokhoz való eltérő hozzáállásának tulajdonították ezeket a különbségeket, azaz hogy a nők inkább a rokonokkal kívánnak közelebbi kapcsolatokat fenntartani, és kevésbé tartják fontosnak a családon kívüli kapcsolatokat (pl. Chodorow 1978). A kapcsolathálózatokat pszichológia szempontból, például a kötődési stílusok mentén vizsgálók a nők önközpontú kapcsolathálózatában a rokoni kapcsolatok világszerte megfigyelhető dominanciáját részben azzal magyarázzák, hogy „a nők inkább kötődtek biztonságosan családtagjaikhoz, mint a barátaikhoz, míg a férfiak éppen fordítva" (Berán – Unoka 2016: 151).

A strukturalista megközelítés szerint ha a nők és férfiak társadalomban elfoglalt helye közelít egymáshoz, a köztük levő különbségek a barátság tekintetében is kiegyenlítődnek, mivel a különbségeket jelentős részben a munkaerőpiaci részvétel jellemzői, a különféle erőforrásokhoz való eltérő hozzáférés, a nyilvános, illetve a privát szférában való eltérő részvétel, a nőkre és férfiakra vonatkozó eltérő társadalmi elvárások, megkötések okozzák (Fischer – Oliker 1983, Moore 1990), nem a nemi hovatartozás önmagában. A munkaerőpiaci részvétel például számos alkalmat teremt kapcsolatok kialakítására, ugyanakkor a nőket fokozottabban érintő családi kötöttségek kevesebb időt és energiát hagynak a nőknek baráti kapcsolatok kialakítására és fenntartására. Tehát például a házimunka

[10] Az alfejezet kiindulópontja a szerző 2014-ben a Replikában megjelent tanulmánya (Albert 2014).

megosztásának mikéntje már önmagában jelentős mértékben összefügg a baráti kapcsolatok kialakítására, fenntartására fordítható energia és idő mennyiségével. Így lehet a választott, önkéntesen kialakított és fenntartott baráti kapcsolatok száma a férfiak és nők különféle csoportjai közötti eltérések indikátora.

Mindazonáltal a strukturális változók kiszűrése mellett is maradnak nemi különbségek, amelyek minden bizonnyal – legalábbis részben – az eltérő szocializáció következményei (Moore 1990). Mindenképp érdemes megvizsgálni azokat a tényezőket, amelyek a férfiak és nők barátságait és egyéb emberi kapcsolatait befolyásolják. Azonban könnyen lehet, hogy a nők és férfiak csoportján belül, azaz például a magasan iskolázott vagy alulképzett nők, avagy férfiak között nagyobb eltéréseket találhatunk, mint a két nem között.

Az is kérdés, hogy a baráti kapcsolatok minőségére, tartalmára vonatkozó elvárásokat, a barátság definícióját mennyire befolyásolja a társadalmi nem. Greif (2009) a férfiak baráti kapcsolatairól írt, négyszáz interjú anyagán alapuló könyvét is azzal kezdi, hogy a férfiak és a nők másként látják a barátságot, és ezért gondolják például a nők a férfiakról, hogy nincs is barátjuk, noha mind a férfiak, mind a nők közül sokan egyformán fontosnak ítélik a barátságot, csupán barátdefiníciójuk más.

Számos tudományág kutatói vizsgálták eltérő módszerekkel a barátság nemi különbségeit, és mindegyik arra az eredményre jutott, hogy a nők és a férfiak baráti kapcsolatai minőségileg is különböznek egymástól. Szakirodalmi közhelynek nevezhetnénk, miszerint míg a férfiak barátságai többnyire közös tevékenységeken, hasonló érdeklődési körön alapulnak, a női barátságokat inkább a személyes osztozás és magas érzelmi befektetés jellemzi (Rubin 1985, Bruckner – Knaup 1993, Fehr 1996). Rubin (1985) ezeket a különbségeket két jelenségnek tulajdonítja. Egyrészt a szocializációs folyamatok a lányok esetében a kapcsolati orientációt, a fiúknál a versengést bátorítják. Másrészt a lányok pszichés fejlődése átjárható énhatárokhoz és a társas viszonyokra, gondoskodásra irányuló tulajdonságokhoz vezet, amelyek arra ösztönzik őket, hogy intim kapcsolatokat alakítsanak ki más nőkkel. A fiúk és férfiak azonban a szoros, baráti kapcsolatokat, az intimitást a férfiasságukra nézve fenyegetésként élik meg, mivel ez pszichéjük női részét érinti, amit kora gyermekkoruktól el kell nyomniuk. Rubin szerint a közös tevékenységek és a versengés kompenzációs szerkezetek, amivel a túlzott intimitás ellen védekeznek. Grief idézi Lewis-t (1978), aki korábbi cikkében azt írta le, hogy ugyan a férfiaknak több azonos nemű barátjuk van, mint a nőknek, ugyanakkor ezen barátságok jó része nem közeli, intim, önfeltárással jellemezhető kapcsolat. Lewis ennek okát az érzelmi intimitás jelenségével hozta kapcsolatba, ami a viselkedést tekintve kölcsönös önfeltárulkozásban, a tetszés vagy szeretet verbális kifejezésében, illetve az érzelmek olyan megnyilvánulásában fejeződik ki, mint például az ölelés, simogatás. Az érzelmi intimitást a férfiak

esetében több dolog is gátolja, például a hagyományos férfi nemi szerepek, a versengés kényszere, a homofóbia, a sérülékenység és nyíltság kimutatásával kapcsolatos averzió és a megfelelő szerepmodellek hiánya – ezeket a férfiak esetében mindenképp fejlesztendő területnek tekintette Lewis. A nyolcvanas évek közepén Menaker (1986) viszont már arról írt, hogy a férfiak egyre kevésbé félnek személyiségük „nőiesebb" oldalát megmutatni, és jobban megengedik maguknak, hogy kimutassák az érzelmeiket, gyengédek legyenek, és inkább hajlandóak – például a barátkozás tekintetében – a nőktől tanulni.

A társas kapcsolatok nemi jellegzetességeit többen evolúciós okokkal hozzák összefüggésbe. Vigil (2007) azzal magyarázza, hogy a nőknek kevesebb, de intimebb kapcsolatai vannak, hogy mivel a házasság révén a nők általában férjeik családjához költöztek, ahol számunkra nem volt hozzáférhető közeli női családtag, kiváltképp szükségük volt valamiféle lánytestvér-szerű barátra, akitől hasonló támogatást kaphattak, és ennek kialakításához volt szükségük jobb társas készségekre. Grief (2009) szerint a férfiak barátságai sok tekintetben egyszerűbbek, funkcionálisabbak. Ugyanakkor a fiatal, illetve egyedülálló férfiak negatívabban nyilatkoztak a női barátságokról, mint az idősebb, házas férfiak.

Arra is többen rámutattak, hogy hosszú időn át a barátság ideáltipikus képe a férfiak barátságának jellemzőin alapult: hűség, bátorság, kötelességtudat, hősiesség (Pahl, 2000). Az ókori görög filozófusoktól kezdve sokan kimondottan lehetetlennek tartották a nők között az igaz barátság létrejöttét, miután a nők híján vannak az ehhez szükséges jellemvonásoknak. A XX. századra azonban – a nyugati kultúrkörben legalábbis – megváltozott a barátság ideája, és a hangsúly ma már a bizalom, gondoskodás, intimitás fogalmain van, és ezek jobban jellemzik a női barátságokat. A közelmúltban éppen azt kérdőjelezték meg néhányan, hogy a férfiak képesek-e egyáltalán elég intimitást és törődést mutatni ahhoz, hogy barátnak nevezhessük őket (Sapadin 1988).

A barátság modernizációjával, az intimitás előtérbe kerülésének folyamatával kapcsolatban sokan úgy vélik, hogy a házasság modernizációja, azaz a partnerkapcsolat romantikus elemeinek dominánssá válása a legjobb barátok, a barátságok társadalmi relevanciáját csökkentette. Ugyanakkor Oliker (1998) szerint az intim barátságok és a házassági intimitás egymással kölcsönhatásban kifejlődő XIX. századi kulturális ideák és magatartásminták. Cikkében azt is részletesen bemutatja, hogyan vált – különösen a házas, dolgozó férfiak számára – egyre kevésbé elérhetővé, gyakorolhatóvá a kapcsolaton belüli intimitás a férfi szociabilitásra vonatkozó csoportnormák és a nőiesség, illetve erotikus töltet vádjától való növekvő félelem következtében. A nők esetében nem kapcsolódott ilyesféle kulturális stigma az intim barátságokhoz. Míg tehát a nők közti barátságokra inkább jellemző az érzelmi gazdagság – komplexebbek, holisztikusabbak –, addig a férfiak barátságai inkább meghatározott, strukturált cselekvésekhez kapcso-

lódnak, kevésbé összetettek, vagyis specializáltabbak. A férfi barátok a közös tevékenységek és tapasztalatok, a nők a kölcsönös segítségnyújtás, érzelmi támogatás és bizalom elemeit hangsúlyozzák.

Ez egybevág a hagyományos nemi szereposztással és szocializációs mintákkal, amelyek a nők szerepét inkább érzelmi irányultságúként, a férfiakét inkább instrumentálisabbként és feladatorientáltként határozzák meg (Winstead 1986, idézi Bruckner – Knaup 1993). Viszont a kutatások azt is mutatják, hogy minél szorosabb és hosszabb idő óta tart egy kapcsolat, ez a nemi különbség annál inkább elhalványodik. A nők közötti barátságok különösen jutalmazóak, főképp a férfibarátságokhoz viszonyítva, de a férfiak nőkhöz fűződő barátságaihoz képest is. Az elterjedt közvélekedéssel szemben, miszerint a nők barátságai expresszívek, míg a férfiaké instrumentálisak, Wright és Scanion kutatása azt az eredményt hozta, hogy a nők barátságai expresszívek és instrumentálisak is (Wright – Scanion 1991). Egy másik kvalitatív kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy amikor a barátságra, illetve a férfiak és nők barátságainak különbözőségére kérdezünk rá, a fenti sztereotípiákat tükröző válaszokat kapunk (a nők barátságai intimebbek, a beszélgetés központi elem, a férfiak nem beszélnek az érzéseikről, közös tevékenységek kötik össze őket). Ezzel szemben, amikor konkrétan rákérdezünk adott barátságok tartalmára, ezek számos esetben, mindkét nem tekintetében jelentősen eltérnek az általános érvénnyel megfogalmazott leírásoktól (azaz például a férfiak a fentiek alapján elvártnál sokkal többször beszélnek barátaikkal intim témákról, míg a nők kevesebbszer, és minderre jelentős hatással vannak egyéb jellemzőik, például munkaerőpiaci részvételük, osztály-hovatartozásuk). A társadalmi környezetre vonatkozó kulturálisan meghatározott fogalmaink és az egyéni viselkedés között tehát jelentős eltérés mutatkozik (Walker 1994).

A barátokkal kapcsolatos elvárásrendszerben, illetve ezeknek az elvárásoknak a megsértéséhez kapcsolódó értékelésekben is vannak nemi különbözőségek. Egy amerikai diákokat vizsgáló kutatásban azt találták, hogy a nőknek a bizalmat és intimitást illetően magasabbak az elvárásaik, mint a férfiaknak, és jobban helytelenítették azt, ha egy barát lemondta a tervezett programot, vagy nem védte meg őket egy adott helyzetben. Mind a nők, mind a férfiak negatívabban ítéltek meg egy barátnőt, aki elárult egy titkot, mint egy barátot. Az azonos, illetve az eltérő nemű barátokkal kapcsolatos elvárásokban jelentős különbséget nem találtak, egy kivétellel: a férfiak a találkozáskor a fizikai kontaktust (puszi, ölelés) jobban elutasítják egy fiúbarát esetében. Érdekes, hogy mind a férfiak, mind a nők zöme (több mint 80 százaléka) lehetségesnek tartja az ellenkező neműek közti barátságot, ugyanakkor az ebben kétkedők aránya a nők körében kétszeres (Felmlee et al. 2012).

A nők elvárásai a barátokkal szemben szigorúbbnak, komplexebbnek tűnnek (Felmlee 1999, Felmlee et al. 2012). Különösképp három dimenzióban magasabbak a nők barátokkal szembeni elvárásai: (1) a szimmetrikus reciprocitást illetően (mint például a lojalitás, eredetiség, hitelesség, támogatás), (2) a lelki közösség tekintetében (mint például az önfeltárás, intimitás) és (3) a szolidaritás (mint pl. közös tevékenységek, társaság) vonatkozásában, de a hatóerő (agency) (pl. fizikai erőnlét, státusz) tekintetében a férfiak elvárásai fokozottabbak barátaik irányában (Hall 2011).

A társas viszonyokban megfigyelhető nemi különbségeket a fejlődéslélektan is leírja. A gyermekkorban a lányok és a fiúk saját kortársaikkal kialakított kapcsolataiban is számos eltérést mutatnak a kutatások (Cole & Cole 1997). Játszótéri megfigyelések alapján kitűnik, hogy a lányok két-három fős csoportokat alkotnak, míg a fiúk csapatosan játszanak. A lányoknak kevesebb barátjuk van, mint a fiúknak, és kevésbé gyorsan kötnek barátságot, valamint úgy tűnik, hogy érzékenyebbek a szoros barátokat az ismerősöktől elválasztó határvonalra, és az utóbbiakkal kevésbé lépnek interakcióba. A lányok barátságait gyakrabban jellemzi fokozottabb intimitás, az érzések megosztása, pozitív és negatív élmények hosszas megbeszélése. A fiúknak viszont több és változatosabb korú barátjuk van, többet játszanak fokozottabb mozgást és versengést igénylő tevékenységeket, valamint inkább kerülik a felnőttek felügyeletét. Ebből arra következtethetünk, hogy míg a lányok inkább együttműködésre és személyközi érzékenységre, addig a fiúk szabályrendszerekhez kötött tevékenységben való versengésre szocializálódnak.

Néhány közelmúltban végzett vizsgálat eredményei azonban arra utalnak, hogy a tinédzserbarátságok nemek szerinti nagyon markáns különbözőségei – amelyeket a korábbi kutatásokban figyeltek meg – eltűnőben vannak (Pahl 2000). A beszélgetés fontossága a fiúk esetében is egyre inkább előtérbe kerül. Egy amerikai longitudinális kutatás azt találta, hogy a különböző etnikumokhoz tartozó fiatal fiúk legnagyobb titkaikat és érzéseiket is megosztják jó barátaikkal, támogatásukat létfontosságúnak tartják, ugyanakkor a tinédzserkor végére a felnövéssel és függetlenedéssel elveszítik ezeket a szoros, intim barátságaikat, bizalmatlanná, elszigeteltté válnak, mivel az uralkodó kulturális norma szerint a sérülékenység, érzelmesség és az intim barátság a nőknek és homoszexuálisoknak való (Way 2011). Számos tanulmány utal arra, hogy a barátságok jelenlegi jellemzői a férfiasság–nőiesség ideájához kapcsolódnak, s mivel az intimitást, az érzelmek kimutatását női jellemvonásoknak tartják, egy másik férfihoz fűződő intim kapcsolat a homoszexualitás látszatát keltheti (Nardi 1992). A férfiasság ideájának változása a férfiak barátságait is megváltoztatja.

A kutatók az azonos neműek barátságaival gyakrabban foglalkoztak, mint az ellentétes neműek közötti kapcsolatokkal. Az ellenkező neműekhez fűződő ba-

rátságok viszonylag újkeletűek, és napjainkban is gyakran felmerül e kapcsolatok szexuális vonatkozása (ld. pl. O'Meara 1989), a fizikai vonzalom lehetősége (Karinthyt idézve: „Lehet-e barátság férfi és nő között, és ha igen, miért nem?"). A 'barátság extrákkal' jelenséggel kapcsolatban is egyre több kutatási eredmény jelenik meg (Reeder 2000, Afifi-Faulkner 2000, O'Meara 1989, Lewis et al. 2011, Lehmiller et al. 2011, Owen – Fincham 2011). Az ellenkező neműekhez fűződő barátságok strukturális szempontból hasonlítanak az azonos neműek közti barátságokhoz, mert kor, iskolai végzettség vagy társadalmi státus szerint homogének. Minőségi szempontból azonban vannak különbségek. Úgy tűnik, hogy a férfiak a nőnemű barátaikkal nyitottabbak, többet árulnak el magukról, és intimebb a kapcsolatuk, mint férfi barátaikkal. A nők azonban barátnőikhez képest zárkózottabbak, és kevésbé vannak intim viszonyban férfi barátaikkal. Ha nemcsak a baráti viszonyokat vizsgáljuk, a kutatások azt mutatják, hogy a nők mind barátnőiktől, mind heteroszexuális partnerüktől több önmegerősítést és érzelmi támogatást kapnak, mint férfi barátaiktól. A férfiak pedig mind női, mind férfi barátaiktól alacsonyabb szintű személyes „jutalmat" kaptak, mint heteroszexuális partnerüktől (Wright – Scanion 1991: 553).

Valóban kérdés, miért ítélik meg a nők negatívabban a barátságaikat, noha ugyanakkor jobb minőségűnek tartják azokat, mint a férfiak. Ennek talán az az oka, hogy a fiúk gyermekkoruk játékai során hozzászoknak a konfliktusok megoldásához. Ezzel szemben a lányok konfliktus esetén sokszor abbahagyják a játékot, mivel ők nagyobb hangsúlyt helyeznek az érzelmekre és a kapcsolatokra. Így a férfiak szocializációjuk során egyszerűen jobban hozzászoknak a konfliktus kezeléséhez a barátságokban, és ezt természetes folyamatnak tartják, míg a nőkben fokozottan tudatosulnak a konfliktusok, és kevésbé elfogadóak ezekkel kapcsolatban (Sapadin 1988).

Magyarországon F. Lassú Zsuzsa (2004) vizsgálta a barátság nemi eltéréseit pszichológiai szempontból, különösen a versengésre koncentrálva. Kutatási eredményei a férfiak előnyét bizonyították a barátságok ápolásában, aminek hátterében ő is a családi feladatvállalások eltéréseit vélelmezte. Vizsgálati alanyai között a nők beszélgetésalapú, a férfiak tevékenységközpontú barátságokról számoltak be, de F. Lassú szerint sem beszélgetnek a férfiak kevesebbet, mint a nők, hanem ezt ők inkább valamilyen tevékenység közben teszik, és a társadalmilag elfogadott nézethez alkalmazkodva sem ezt az aspektust hangsúlyozzák ki. A vizsgált fiatal felnőtt mintában a baráti viszonyokkal való általános elégedettség tekintetében nem talált nemi különbséget, de a nők barátságaikat szorosabbnak tartották, ugyanakkor nagyobb arányban szerettek volna rajtuk javítani. A kutatás fókuszában álló versengést tekintve nem igazolódott egyértelműen az a széles körben elfogadott nézet, miszerint a nők a többi nőt versengőbbnek

látják, mint a férfiakat, és a nők saját viselkedésükben sem vállalják fel nyíltan a rivalizálást (F. Lassú 2004).

Egy helyi mintán már tettünk kísérletet a magyar barátságdefiníciók elemzésére (Dávid – Albert 2005), és megvizsgáltuk, hogy a nők általában másképp vélekednek-e a barátságról, mint a férfiak. A barátság leírására használt jellemzők között csak néhány esetben mértünk eltérést. A nők és a lányok inkább a beszélgetést, egymás meghallgatását és ezzel összefüggésben a titoktartást emelték ki. A férfiak számára a barátság alapeleme a segítés. Míg a nők 21, addig a férfiak csupán 9 százaléka említette a „meghallgat" funkciót, szemben a „barát az, aki segít" kijelentéssel, amely a férfiak 22, míg a nők mindössze 9 százalékánál fordult elő. A barátságban a nők inkább a szeretetet, a férfiak pedig a közös múlt és egy-egy közös élmény fontosságát hangsúlyozzák. A fiúk csak a „szórakozás" funkciót említették magasabb arányban. Ezek az eredmények jól beleillenek azoknak a kutatásoknak a sorába, amelyek szerint „a férfiak kevésbé szoros és kevésbé önfeltáróan intim, főleg aktivitásokra épülő kapcsolatokat építenek ki, […] amíg a nők főleg az önfeltárásban élik meg a kapcsolódás intimitását." Ugyanakkor a mi elemzéseink nem támasztották alá azt a korábbi empirikus eredményt, hogy „a baráti kapcsolatok a nők számára sokkal több érzelmi támaszt nyújtanak, mint a férfiak számára" (F. Lassú 2004: 55-56). A megkérdezett férfiak és nők, fiúk és lányok számára ugyanannyira fontos volt, hogy a barátságról és a hozzá tartozó érzelmekről és érzésekről beszéljenek.

Egy korábbi felmérés során 1998-ban nem azt kérdeztük az emberektől, hány barátjuk van, hanem azt, hogy hány olyan barátjuk/barátnőjük van, akivel a gondjaikat, problémáikat is meg tudják osztani. A barát és barátnő fogalmi megkülönböztetésével megpróbáltuk kiküszöbölni azt az esetleges torzítást, hogy bizonyos válaszadók baráton csak férfiakat értenek, ezért a barátnőiket nem jelzik. Másrészt viszont a gondok, problémák megbeszélése kitétellel a barátok körülhatároltabb, tehát jobban értelmezhető, de szűkebb körét kívántuk megjelölni. Így a válaszadók valószínűleg nem említették azokat a barátokat (haverokat), akikkel például csak szórakozni járnak. Az adatok alapján a barátot nélkülözők aránya ebben az esetben is hasonló maradt a „hány barátja van?" kérdéssel mérthez , de főként a férfiak esetében a problémák megbeszélését kiemelő kérdés eredményeként jelentősen megnőtt azok aránya, akik nem tudtak ilyen barátot említeni, míg a nők esetében a barát nélküliek aránya nem tért el a tágabb kérdésfeltevés esetén tapasztalttól. Ebből akkor arra következtettünk, hogy a nők közeli, bizalmas kapcsolataikat nevezik barátságnak, akikre érzelmi szempontból és problémás helyzetekben is számíthatnak, míg a férfiak olyan viszonyokat is így neveznek, amelyek teljesen más célt szolgálnak. A kérdésfeltevésben a „barátnő" megfogalmazás megjelenésének tulajdonítottuk azt, hogy

csökkent az olyan nők aránya, akiknek egyáltalán nincs barátjuk a 46 évnél idősebb korosztályban, illetve a csak általános iskolát végzettek körében.

Ha összehasonlító vizsgálatok eredményeit vesszük górcső alá, azt találjuk, hogy a barátságokat jellemző dimenziókban az országok közötti különbségek nagyobbak, mint az országokon belüli, akár a nemek közötti különbségek. Ebből egyes szerzők (pl. Bruckner és Knaup 1993) azt a következtetést szűrték le, hogy inkább ország-, mintsem nem-specifikus az, kit tartanak barátnak, kinek hány barátja van, illetve a barátok mire valók. A 2001. évi ISSP felmérés kapcsolati blokkjának elemzése 22 országot vizsgálva (a főként európai országok mellett Ausztrália, Kanada, Izrael, Új-Zéland és az USA is részt vett a felmérésben) hasonló eredményre jutott, noha szinte minden vizsgált országban a férfiak több közeli barátot említettek, mint a nők. Az elemzés főbb következtetései szerint a férfiak baráti hálózatai nagyobbak és célorientáltabbak, mint a nőké. A párkapcsolatban élő, gyermeket nevelő férfiak és nők baráti kapcsolatai között kisebb az eltérés, talán amiatt, hogy a nők a szülői kötelezettségeket egyre jobban össze tudják a baráti kapcsolataikkal hangolni, vagy mert a szülői szereppel a nők újabb társas kapcsolatokhoz férnek hozzá. A magasabb iskolai végzettség illetve a foglalkoztatottság csak a nők esetében van hatással a baráti kapcsolathálózat méretére, azaz a férfiak illetve a nők baráti kapcsolataira más-más tényezők hatnak, és a nők baráti kapcsolatai jobban függnek a társadalmi-gazdasági körülményektől (Drobnic – Techen 2013).

A következő fejezetekben több empirikus adatot mutatunk be a vizsgált különféle kapcsolatdimenziókról nemi bontásban. Összegezve és némi leegyszerűsítéssel a kapcsolathálózatok jellemzőiben – mind a családi, mind a baráti kapcsolatokat tekintve – az elmúlt évtizedek magyarországi adatai alapján közeledés figyelhető meg a férfiak és nők között.[11]

[11] A barátok számában a nem szerepének csökkenését korábban már Kopasz és szerzőtársai is leírták (2008: 117).

4. A kapcsolathálózatok változása Magyarországon

A társadalmi változások kapcsolathálózatokat formáló hatásáról

Már a bevezetőben is megemlítésre került, hogy a személyes kapcsolathálózatok nem statikusak, és változásaikat mind individuális,[12] mind társadalmi tényezők egyaránt előidézhetik. Sajnos nagyon kevés olyan vizsgálat van még világszerte, amely ezt a változást egyéni szinten is tudja követni, hisz ehhez ugyanazokat a válaszadókat több időpontban megkérdező panel adatfelvételekre van szükség. Ezek viszont viszonylag ritkák, és ritkán esnek egybe markáns társadalmi változásokkal, mint például a rendszerváltás, ráadásul nem feltétlenül tartalmaznak részletes kapcsolathálózati kérdésblokkokat. Magyarországon a rendszerváltást követő években a TÁRKI Háztartás Panel vizsgálata a barátok számára vonatkozóan tett fel kérdést két hullámban (erre vonatkozó elemzéseket ld. Albert – Dávid 1998b, Albert – Bozsonyi – Dávid 2008). Hollandiában a 2002 óta ismétlődő „The Netherlands Panel Survey" tartalmaz részletesebb kapcsolathálózati adatokat, például a bizalmas beszélgetési hálózatokról (Möllenhorst et al. 2014), de a British Household Panel Survey is gyűjtött ilyen adatokat (Pahl – Pevalin 2005). A panelvizsgálatok hiányában az azonos kérdéseket alkalmazó keresztmetszeti felvételek összehasonlításával is megpróbálhatjuk megragadni ezeket a változásokat, erre mind magyar (Albert – Dávid 2016, 2018, Albert et al. 2021a, Angelusz – Tardos 1998, 2006, Kmetty et al. 2017, 2018), mind nemzetközi példákat találunk (McPherson et al. 2006, Hampton et al. 2011, Wang – Wellmann 2010, Ishiguro 2018).

Fischer a személyes kapcsolathálózatokat alakító társadalmi változásokat négy, az alábbiakban a magyar társadalomra vonatkoztatott adatokkal kiegészített nagyobb csoportba sorolta (Fischer 2011):

[12] Erre példa többek közt Völker et al. 2016, Small et al. 2015.

Technológiai változások

A legjelentősebb technológiai változások az elmúlt évtizedekben az új infokommunikációs eszközök megjelenéséhez köthetők, melyek megkönnyítik a kapcsolattartást, új kapcsolatok kiépítését, régi kapcsolatok újbóli felélesztését, és lehetővé teszik földrajzilag kiterjedt, extenzív hálózatok fenntartását, ugyanakkor a túlzott online jelenlétnek számos negatív hatása is lehet (ld. pl. Turkle 2012). Az internetnek és a mobiltelefonoknak köszönhetően családtagjainkkal és barátainkkal többet kommunikálunk: a kommunikáció sokkal olcsóbb, gyorsabb lett. Több kutatási eredmény is alátámasztja az internethasználat és a barátok száma közti pozitív kapcsolatot (l. pl. Wang and Wellmann 2010). Az internet használata Magyarországon is nagyon széles körben elterjedt jelenség, 2020. január elsején a Nemzeti Olvasottság Kutatás legfrissebb adatai szerint a 15-69 éves magyar lakosság 87%-a legalább havonta egyszer meglátogatja a világhálót, az internetpenetráció a 2000. évi 10%-ról 87%-ra nőtt, a fiatalok között csaknem 100%, de már az 50-68 évesek körében is 71%.[13]

Demográfiai változások

Számos, globálisan is kimutatható demográfiai változás megfigyelhető Magyarországon is.

- A vidéki népesség számarányának csökkenése évtizedek óta tartó folyamat, ami a rendszerváltozás után is folytatódott.
- Az elmúlt évtizedekben Magyarországon is jelentősen csökkent a házasságban élők aránya, az átlagos háztartásméret, megnőtt a csak egygyerekes családok aránya az összes gyerekes család között, a családalapítás átlagos ideje egyre későbbre tolódik, egyre többen élnek élettársi kapcsolatban. Egyre nagyobb a mozaikcsaládok aránya, alacsony a teljes reprodukciós ráta, a házasságon kívül született gyermekek aránya is dinamikusan emelkedett (Monostori et al. 2018).
- A kapcsolatok vonatkozásában megemlítendő az ún. kelet-közép-európai egészségparadoxon, azaz a középkorú férfi lakosság körében a rendszerváltás után megfigyelt magas arányú idő előtti, főleg szív- és érrendszeri megbetegedésekkel kapcsolatos halálozás, ami az idősebb korosztályban jelentős különbségeket eredményez a férfiak és nők kapcsolathálózati jellegzetességeiben.

[13] https://nrc.hu/news/internetpenetracio-2/

Gazdasági változások

- A munkaerőpiac és a gazdaságszerkezet változásai, a válságok és sok más hasonló tényező is hat a kapcsolatrendszerekre. Magyarországon a rendszerváltás nemcsak a demokratikus, többpárti politikai berendezkedést hozta el, hanem gazdasági hatásai, a privatizáció, a tömeges munkanélküliség megjelenése, a vállalkozói szektor felvirágzása, ugyanakkor teljes iparágak megszűnése (Fábián et al. 2014) az emberi kapcsolatok szövedékére is erőteljesen hatott. Ebből a szempontból különösen fontosnak gondoljuk a munkahelyek gyökeres átalakulását, a megnövekedett fluktuációt, bizonytalanságot, rivalizálást, a több évtizedes munkaviszonyok, vállalati jóléti szolgáltatások alkonyát – ez utóbbiak nagyban hozzájárultak a családon kívül is mély, multiplex és hosszú távú emberi kapcsolatok kialakításához.[14]
- A gazdasági változások a jövedelemeloszlást is megváltoztatták, a társadalmi egyenlőtlenségek jelentősen megnőttek (Medgyesi and Tóth 2010), és kutatási eredmények szerint a társadalmi és gazdasági polarizáció nem kedvez a társas kapcsolatoknak (Pichler and Wallace, 2009; Solt, 2009).
- A rendszerváltás előtt a hiánygazdasággal (Kornai 1980) való megbirkózáshoz is nagy szükség volt a kapcsolatokra, de sajnos – ugyan más okokból – ez a mai napig hasonlóképp van. A rendszerváltás utáni felfokozott bizonytalanság állapotában az emberek még inkább kapcsolati erőforrásaikra támaszkodtak, így a kapcsolati tőke szerepe még inkább felértékelődött (Sik 1994, Sik – Wellmann 1999).

[14] Pedig a munkahelyi barátságok magas részaránya az 1986-os nemzetközi ISSP felmérésben szereplő többi országhoz képest feltűnő volt (akkoriban pl. az olaszok 5%-a említett munkahelyi barátokat). Ezt Utasi Ágnes (1990) anno azzal magyarázta, hogy egyrészt a vizsgált országok közül (csak Magyarország képviselte a szocialista országokat) itt dolgoztak az emberek legkevésbé önállóan, a magánszektorban, tehát ennek a gazdasági-szervezeti meghatározottságnak is lehetett ehhez köze, másrészt miután a politikai szféra maga alá gyűrte a civil társadalmat, és önkéntes szervezetekben nemigen lehetett részt venni, így a munkahely vált a barátkozás fő terepévé. Ehhez hozzájárult még az Utasi által is említett további tényező, a második gazdaság megjelenése, hisz sokan ennek keretei között, például a vállalati gazdasági munkaközösségekben egy további műszakot gyakorlatilag ugyanabban a munkahelyi közösségben dolgoztak végig, azaz a nem alvással töltött idejük zöme a munkatársak körében zajlott. Ehhez valószínűleg még hozzájárult az is, hogy az emberek a szocialista érában gyakran egész életüket egyetlen munkahelyen töltötték, a vállalati üdülőkben együtt nyaraltak, egy munkahelyi bölcsődébe/óvodába jártak a gyerekeik, nem beszélve a Mikulás-ünnepségekről, Nőnapokról, közös névnapozásokról, kommunista szombatokról, majálisokról, és a sort még folytathatnám. Ezek minden bizonnyal még a bizalmatlansággal, gyanakvással teli, átpolitizált légkörben is elősegítették bizonyos munkatársi kapcsolatok barátságokká fejlődését.

Kultúra

- Magyarországon is jelentős mértékű oktatási expanzióra került sor a rendszerváltást követően, jelentősen megnőtt mind a középfokú, mind a felsőfokú végzettséggel rendelkezők népességbeli részaránya (Fábián el al. 2014), ez pedig önmagában is valószínűsítené, hogy a barátok száma megnövekszik.
- Ugyanakkor a markáns társadalmi-gazdasági változások az emberek jelentős részében aggodalmat, szorongást keltettek, csökkent a bizalom és növekedett az anómia szintje (Andorka 1995; Kopp – Skrabski 2002).
- A posztkommunista országokkal kapcsolatban több szerző is kiemeli, hogy az elnyomó kommunista rendszerekben a környezet nem kedvezett a nagy kapcsolathálózatok kialakulásának, és ezt a helyzetet a posztkommunista időszak csak súlyosbította: az intézmények kiszámíthatatlansága és alacsony hatékonysága, a biztonság hiánya tovább gátolta az embereket abban, hogy a legközelebbi családtagokon és barátokon túlnyúló támogató hálózatokat alakítsanak ki, valamint nehezítette azt is, hogy növekedjen a bizalom szintje (Howard 2003; Völker és Flap 2001). A domináns neoliberális ideológia a kilencvenes években csökkentette a társadalmi szolidaritást (Coburn 2000).
- Az eleve alacsony általánosított bizalmi szint,[15] a politikai döntéshozókba és intézményekbe vetett bizalom még tovább csökkent, ami szintén nem kedvez az emberi kapcsolatoknak.
- Az állam gondoskodó szerepének visszaszorulása viszont szükségessé teszi az informális segítő hálózatokra hagyatkozást (Albert – Dávid 2012).

Az alábbiakban a közeli kapcsolatok hálózatában tapasztalható változást mutatjuk be a kapcsolathálózatok meghatározott dimenzióira vonatkoztatva.

Családi, baráti kapcsolatok a paraszti társadalomban

A legelső, alább részletesen bemutatásra kerülő, országos mintán lekérdezett, kimondottan a kapcsolathálózatokat feltérképező kérdőíves vizsgálatok a nyolcvanas években egy meglehetősen tradicionális, a családi kapcsolatok által dominált kapcsolati struktúrát mutattak be a XX. század végéhez közelítő magyar

[15] Az általánosított vagy rendszerszintű bizalom a társadalmi tőkének egyik legfontosabb eleme, elősegíti a másokkal való együttműködést, erősíti a társadalmi részvétel különböző formáit és a közösséghez tartozás érzését, szoros kapcsolatot mutat több fontos társadalmi/gazdasági jellemzővel.

társadalomban. Hogy ezt még jobban megérthessük, néprajzi kutatások segítségével visszaléphetünk az időben. Fél Edit és Hofer Tamás (2010) a tradicionális parasztság portréját rajzolták meg az észak-alföldi Átány községről szóló, a XIX. század közepe és 1951 közti időszakról, azaz a téeszesítést megelőző korról szóló nagyívű monográfiájukban. A könyv két nagy fejezete foglalkozik a családdal és a társadalmi kapcsolatok hálózatával – a szerzők ez utóbbi fejezetben tárgyalták a vérrokonság illetve műrokonság, helyi és korosztályos kapcsolatok témáit. Ebből a gazdag leírásból a veleszületett, családi, illetve a választott, baráti kapcsolatok dinamikája és későbbi fejlődése szempontjából általam különösen releváns részleteket idézném itt fel.

A családi kapcsolatok elsődlegessége számos dologban megnyilvánult. Egyrészt a családi hovatartozás az identitás alapköve: „egy-egy ember személye mindenekelőtt származása, elődei, rokonsága alapján azonosítható" (Fél-Hofer 2010: 163). A rokonság leírására számos, egyébként országosan elterjedt fogalmat használtak (ág, had, íz, atyafiság), még az apai versus anyai ágról származó rokonokat is külön elnevezéssel különböztették meg, és ezek fontossága sem volt egyenlő. A rokon szó szűkebb értelmében a házasság révén létrejött kapcsolatokat jelentette. Ebben a szűk értelmezésben még a házassággal is csak a meny, vő és azok szülei kerültek közelebbi, kötelezettségeket is involváló kapcsolatba. A tágabb rokonság, ami általában 200-300 főt tett ki, a lakodalmon, illetve temetésen volt együtt – a rokonság tartásának ez volt a szimbóluma. A harmadik nagyobb életesemény, a gyerekszülés már csak egy szűkebb kört érintett, és a legközelebbi hozzátartozók összejövetele, nagy ünnepe volt a disznóölés is – azaz ezek az ünnepek a kapcsolati hálóba beletartozók közti kötések szimbolikus és gyakorlati megerősítését, megtartását is jelentették egyben.

Részben a baráti kapcsolatokat is rokonsági körbe vonták a keresztkomaság intézményével. Keresztkoma a legkedvesebb helybeli legény- vagy katonacimbora, koma, és noha ez egy nagy megtiszteltetéssel járó szerep, sokféle kötelezettség is kapcsolódott hozzá, egy életre szólt. A tágabb kört érintő komaság, cimboraság az iskolás évek után kezdődött: „mind lelkibarát, ahogy elhagyják az iskolát, míg katonának nem kerülnek, egymáshoz tartoznak. Együtt mennek kocsmába, kártyázni – az már úgy marad örökké, komások." (Fél – Hofer 2010: 196–7). A gyermekek barátságainak szervező elve egyrészt a szomszédság („egy zugosiak"), másrészt az azonos életkor („bandák") volt. „Az egy osztályba járó fiúk komák, a lányok mátkák valamennyien. Egy-egy komaság, mátkaság, 6-10-12 gyerek, korán összeszokik, és mire az iskolát kijárta, mindegyik ki is választotta csapatából azt a legkedvesebbet, akit szinte testvéreinél is jobban szeret, akivel később, felnőtt korában is jóban-rosszban összetart" (Fél – Hofer 2010: 196, kiemelés az eredeti szövegben). Az egy bandába tartozók az iskolás

évek után is komának szólították a másikat, illetve azok testvéreit is (kiskomám, nagykomám, lánytestvér esetén mátkám). Átányon a legények 4 (suttyók/suhadérok, fiatal legények, leglegények, öreglegények), a lányok 3 (serdülő lányok, eladó lányok, öreglányok) kor szerinti csoportba[16] szerveződtek.

A néprajzi szakirodalom baráti csoportokként utal ezekre a gyermekkortól a házasságig együtt maradó helyi fiatalokból álló közösségekre, melyeket elsősorban érzelmi kapcsolatokon alapulónak tekint, amelynek ugyanakkor a szabadidős tevékenységek (játék, szórakozás, udvarlás), illetve a család vagy a faluközösség által elvárt feladatok társas közegei is, és kis létszámú, nemileg szigorúan szegregált baráti csoportok betagozódtak a fiatalokat összefogó nagyobb, struktúrájukban zártabb, hierarchikusabb közösségekbe (bandákba). A baráti csoportok funkciója, működése a társadalmi feltételek változásával megváltozott, a nemi és korcsoportokra vonatkozó szabályok lazulásával nyitottabbá váltak (Ortutay 1979).

A családalapítás, házasságkötés egyben a kortárscsoportból származó baráti közösségek, azaz a mátkaságok/komaságok felbomlását, a szűkebb család és rokonság közé való újabb, szorosabb integrálódást is jelentette. Az egyetlen „átmentett" baráti kapcsolat tehát a gyermekek keresztapjának választott keresztkoma: „a többi legénycimborával … nem nyújt az élet alkalmat a későbbi összejövetelekre, találkozásokra. Útfélen, kovácsműhelyben, malomban, hivatalban, ha találkoznak, szívélyesen elbeszélgetnek, érdeklődnek egymás sorsa iránt, de a másik házát csak akkor keresik fel, ha abban meghalt volna valaki" (Fél – Hofer 2010:211). A nőkre még több korlátozás vonatkozott feleségként: a korábbi játszó- és sétálóhelyeket is kerülni kellett, táncolni családi lakodalmakban szabadott, azaz csak családjuknak éltek. Egyébként a Magyar néprajzi lexikon szerint (Ortutay 1979) „a barátság a magyar néprajzi irodalomban kevéssé tárgyalt társadalmi jelenség, az egyéni jellegű baráti viszony népi társadalomban kialakult formáiról, normáiról szinte egyáltalán nincsenek leírások".

A családi és időben a szokások által meglehetősen behatárolt baráti kapcsolatok mellett a paraszti társadalomban nagyon fontosak voltak a szomszédsági kapcsolatok, melyeket a közelség határozott meg, és sokkal szűkebb körű jo-

[16] A Néprajzi lexikon szerint a leányok csoportosulását (leánybanda) általában befolyásolta a falu társadalmának differenciáltsága, azaz külön csoportokba tömörültek az iparoslányok, gazdalányok, cselédlányok, illetve ez a differenciálódás vallási alapon is létezett. Egy-egy lánycsoport együtt bérelt fonóházat, vasárnap délután együtt sétáltak, együtt mentek el táncolni, kocsmába, bálba, játszani. Egy-egy lánycsoport létszáma 5–15 fő között mozgott, melyeken belül kisebb, szorosabb baráti kapcsolatot ápoló alcsoportok is kialakultak. Ők egyformán öltözködtek, mindenhová egyszerre mentek, egymással bizalmasabbak voltak, mint a többiekkel. Dél-Dunántúlon és Észak-Magyarországon a komatálküldés szokása a szorosabb barátság nyilvános megpecsételése volt. A legkedvesebb leánypajtás általában számításba jött mint a gyermekek keresztanyja is (Ortutay 1979).

gokkal és kötelességekkel jártak, mint a rokoni kapcsolatok. A szomszédságból a férfiak összejárhattak beszélgetni, iszogatni egy-egy ún. tanyakertbe, ami így a férfiak társas összejöveteleinek gyakori helyszíne volt.

A fentiekből a rendszer patriarchális, férficentrikus jellege kapcsolati szempontból is látható: egyrészt a férfi és női korcsoportok szétválasztása, a férfiaknak a nőkénél szélesebb közösségi, közéleti tevékenysége, a nők közösségi kapcsolatainak a férfiakéhoz rendelése.

A rendszerváltás előtt

Az interperszonális kapcsolathálózatok jellegzetességeit országos reprezentatív felmérések adatai alapján szociológusok Magyarországon először a nyolcvanas években vizsgálták. A családtagokkal való kapcsolattartás az 1986. évi ISSP adatok alapján az olaszokhoz hasonlóan Magyarországon is intenzív volt, aminek okát Utasi (1991) részben a korábbi évtizedek nagy földrajzi és társadalmi mobilitása ellenére a családi összetartásnak az anyagi boldogulás (a szegénység leküzdése) elérésében játszott szerepében látta – ez viszont a családi kapcsolatokban az instrumentális elemet erősítette, és ráadásul konzerválta a hagyományos parasztgazdaságok családi munkamegosztását is. A magyarok a vizsgálatban szereplő többi országhoz képest nagyobb arányban vártak mind gyakorlati, mind érzelmi támogatást családjuk nőtagjaitól. A csak magukra számítók aránya, akik senkivel sem osztották volna meg szomorúságukat, a legmagasabb (9,4%, férfiak 12%, nők 7,5%) a magyar mintában volt (Utasi 1991:181).

Magyarországon a barátok kiemelkedően magas arányban kerültek ki a válaszadók munkatársai közül, illetve sok volt a barátokat egyáltalán nem említő válaszadó (Utasi 1990, 1991; Höllinger & Haller 1990). A magasabb iskolai végzettségű, jobb jövedelmi helyzetű, fiatalabb, illetve férfi válaszadók nagyobb arányban találhatók meg a több barátot, illetve a barátot egyáltalán említők között. Különösen drámai – és nemzetközi összehasonlításban is kiugró – volt a barátok számának, illetve a barátokkal rendelkezők arányának csökkenése az életkor növekedésével (Höllinger & Haller 1990). Utasi (1990) a munkatársi eredetű barátválasztás kiemelkedő fontosságát azzal magyarázta, hogy a vizsgált országok közül Magyarországon dolgoztak a munkavállalók a legkisebb arányban önállóként, magánszektorban, sokan a második gazdaságban is gyakorlatilag első gazdaságbeli munkatársaikkal együtt dolgoztak és az egyesületek és más civil közösségek tiltása illetve ellenőrzése okán is a munkahely lett a barátválasztás fő terepe. Ugyanakkor véleménye szerint ez állt részben a baráti kapcsolatok dominánsabb instrumentális jellege mögött is, mivel ezek a kapcsolatok jelentős arányban valamilyen cél, közös feladat elvégzésére szerveződtek, me-

lyekben nem az érzelmek domináltak – és ez különösen az alacsony iskolai végzettségűek, illetve nem a legfiatalabb korosztály esetében volt megfigyelhető (Utasi 1990). Elemzésének szomorú summázata: „A magyar társadalom kétharmada az alapvető civilizációs javak megszerzésének oltárán – az emberhez méltó élet teremtésének célját, a szerzés-gazdagodás vezérlő életelvét követve – a gazdaságtalan, jövedelmező tranzakcióra képtelen kapcsolatait is feláldozza, a személyközi kapcsolatokat is dominánsan a gazdasági érdek motiválja. A barátság, rokoni együttlét, munkatársi kötelék egyaránt alapvetően instrumentálisan alakul." (Utasi 1991:187).

1987/88-ban Angelusz Róbert és Tardos Róbert vezetésével (Angelusz – Tardos 1991) végeztek egy 3000 fős mintán vizsgálatot, melyben a személyes kapcsolatokat névgenerátor szituációk segítségével térképezték fel (McAllister – Fischer 1978).[17] A megkérdezettek 1,6%-a nem tudott egyetlen embert sem megemlíteni a nyolc szituációban. A minta fele közepes, 5-9 személyből álló kapcsolathálóval rendelkezett. Kiterjedt, legalább 10 főből álló kapcsolathálózata 15%-nak volt. A vizsgált társadalmi-demográfiai mutatók közül az életkor és iskolázottság szerepe tűnt a legjelentősebbnek: az életkor emelkedésével csökkent, az iskolázottsági szint emelkedésével nőtt a kapcsolathálózatok átlagos mérete. A „tradicionalizmus–modernség" dimenzió indikátoraként a „rokonsági hányadost", azaz a rokoni kapcsolatok hálózatbeli arányát használták. A teljes mintában csaknem minden második kapcsolat (átlagosan 47%) valamelyik családtag vagy rokon volt. A rokonok és barátok aránya az urbanizáció fokának növekedésével tolódott el a barátok javára (a kisközségektől a főváros felé haladva a tradicionális rokonsági kapcsolatok részaránya 53 százalékról 14 százalékra csökkent) (Angelusz & Tardos 1991).

A rendszerváltást megelőző vonatkozó magyar vizsgálatok (ld. Utasi 1990, 1991, Angelusz és Tardos 1991) azt mutatták, hogy a nyugati országokhoz képest Magyarországon a családi, rokonsági kötelékek aránya nagyobb volt a támogató hálózatokon belül, a kapcsolathálózatok átlagos mérete pedig kisebb, elsősorban a kevesebb családon kívüli kapcsolat miatt, azaz a magyar társadalom kapcsolatrendszerére a tradicionalizmus, a családi kapcsolatok dominanciája volt a jellemző még közvetlenül a rendszerváltás előtt is.

[17] Az első lépésben az egyénnek nyolc névgenerátor szituációban kellett megneveznie azokat, akikhez az adott helyzetben fordulna. Minden szituációban maximum öt személyt lehetett említeni. A következő lépésben az említettek bizonyos jellemzőit (nemét, korát, iskolai végzettségét, kapcsolatuk jellegét) kérdezték meg, majd a legfontosabb öt kapcsolat részletesebb jellemzésére, belső hálózatukra, az ismeretség szorosságára kérdeztek rá. A megemlített személyek száma 0 és 23 között oszlott meg – elméletileg a nyolc szituációban maximum 40 személyt lehetett volna említeni.

Családi kapcsolatok

A családokat érintő változások több okból is alapvetően meghatározzák a családi kapcsolatokat, illetve az emberek személyes kapcsolathálózatait. Egyrészt azt a közeget változtatták meg, amelyből „választhatunk". Ha valakinek nincs testvére, nyilvánvalóan lehetősége sincs arra, hogy testvére bizalmasa legyen. Vagy az, hogy egy társadalomban milyen mértékű, illetve hogyan valósul meg a kapcsolatok bomlása, például a válás, szintén jelentősen befolyásolja, hogy mondjuk a gyerek milyen kapcsolatot tud fenntartani a szüleivel, tágabb rokonsági körével. Kérdés, hogy a párkapcsolat bomlása mennyire vezet egyben automatikusan az anyósokkal, apósokkal, sógorokkal/sógornőkkel stb. való kapcsolat megszűnéséhez. A családdal, családi viszonyokkal kapcsolatos kutatások abból a szempontból is relevánsak, hogy vajon a fogyasztói társadalommal, individualizációval a család jelentősége csökkenő tendenciát mutat-e, vagy ellenkezőleg, mind a fiatalok kibocsájtó családjaikban töltött idejének meghosszabbodása, illetve az idősödő társadalmakban a gondozási szükségletek növekedése a családi kapcsolatokat inkább felértékeli-e majd a jövőben (Vaskovics 2002). A családot érintő változások többféle irányba mutathatnak, többféle hatással lehetnek az integrációra is. „Egyrészről a csökkenő átlagos családlétszám, másrészt a tágabb családhoz tartozókkal való kapcsolattartás gyengülése a család integráló szerepének csökkenéséhez kellene, hogy vezessen. Másik oldalról viszont a kommunikációs eszközök forradalmi változása felkínálja a legtávolabbi családtagokkal fenntartott érintkezés lehetőségét, ami viszont a család integráló szerepének növekedése irányába hathat" (Tóth 2012: 377).

Statisztikai értelemben családnak a nőtlen/hajadon gyermekkel vagy gyermek nélkül együtt élő házastársak és élettársak, és a nőtlen/hajadon gyermeküket egyedül nevelő szülők számítanak.[18] A népesség egyre csökkenő hányada él egyre kisebb családokokban, és 1970-hez képest megduplázódott az egyedülálló háztartások aránya: 2011-ben minden harmadik háztartásban egy személy élt. A 2011-es népszámlálás alapján száz magyar családra átlagosan 107 gyermek jut, egy átlagos család létszáma nem éri el a négy főt (3,68). A családok nagyjából egyharmadában nincs gyerek, száz családból 36-ban neveltek egy, 22-ben két, 8-ban 3 vagy több gyermeket. A párkapcsolaton alapuló együttélési formák aránya folyamatosan csökken, 1970 és 2011 között 75%-ról 65%-ra mérséklődött, az egyszülős családok aránya 1970 és 2011 között megduplázódott, 7%-ról 14%-ra nőtt. Az egyedül élők aránya 1960 és 2011 között 5%-ról 14%-ra növekedett. 15 évesnél fiatalabb gyereket 2011-ben a családok harmadában

[18] Ez a definíció a gyermekre vonatkozóan nem tartalmaz életkori megkötést, azaz egy 29 éves, szüleivel együtt élő fiatal is gyermek a statisztika szerint, ami az adatok értelmezését megnehezítheti.

neveltek. Mozaikcsaládban a gyermekek 14%-a élt 2011-ben (Vörös – Kovács 2013).

A 15 évesnél idősebb gyermeket nevelő családokban élők aránya 1960 óta folyamatosan növekszik, 1960-ban a népesség 18%-a, 2011-ben már 32%-a élt ilyen családban. A legdinamikusabb növekedés egyértelműen a rendszerváltozás után történt, ami a fiatalok önálló családalapításának egyre későbbi életkorra halasztásával függ össze. A „kapunyitási pániknak" vagy a „mamahotelek" korának nevezett késői önállósodás következtében 12%-ról 22%-ra növekedett azoknak az aránya, akik olyan családban élnek, ahol minden gyerek 18 évesnél idősebb. Különösen a 24 évesnél idősebb gyermekekkel együtt élők aránya emelkedett erőteljesen. 1990-ben a 20–24 éves korosztálynak 47%-a, 2011-ben pedig már 71%-a élt gyermek státuszban. A 25–29 éves korosztályban az érintettek aránya több mint duplájára, 18-ról 43%-ra növekedett minden végzettségi kategóriában. Manapság egyre idősebb korosztályok lépnek be a szülői státuszba, viszont egyre idősebbek azok is, akik még viszonylag nagy számban élnek gyermekeikkel együtt. Jelentősen megnövekedett a házasságon kívül született gyermekek aránya (40%-nál is magasabb) (Harcsa – Monostori 2014).

A gyermekek életkorának előrehaladtával egyre nagyobb azoknak a gyermekeknek az aránya, akik már nem mindkét biológiai szülővel élnek együtt. A 15–18 éves gyermekeknek 2001-ben harmada, 2011-ben már 40%-a nem két biológiai szülőjével élt együtt. A 0–17 éves korosztály esetében 2016-ban csak a gyerekek 69%-a élt együtt mindkét vér szerinti szülőjével, ami európai viszonylatban is alacsonynak számít, azaz még a kiskorú gyermeket nevelő családok is instabilabbak az európai átlagnál. A párkapcsolati formák pluralizálódását jól mutatja, hogy a házasságban vagy élettársi kapcsolatban élők aránya csökken: 1990-ben a 20 évesnél idősebb népesség 66%-a, 2011-ben már csak 56%-a élt párkapcsolatban. 1990 után jelentősen megnövekedett az élettársi kapcsolatok aránya: 1990-ben a párkapcsolatban élők 5%-a, 2011-ben 18%-a élettársi kapcsolatban élt. A 25–29 éves korosztályban 2011-ben már többen éltek élettársi kapcsolatban, mint házasságban. Úgy tűnik, az élettársi kapcsolatok törékenyebbek, mint a házasságok, és kevesebb gyermek is születik ezekben a párkapcsolati formákban. Ugyanakkor jelentős arányt képviselnek azok, akik párkapcsolatukat – főként a gyermekvállalás időszakára időzítve – házassággá alakítják. Magyarországon elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében terjedt el az élettársi párkapcsolati forma (Tóth 2012).

Ugyanakkor egyre többen felnőtt életük egy szakaszát pár nélkül élik le. A párkapcsolatok törékenyebbé válnak, és növekszik azoknak az aránya, akik második, harmadik stb. tartós párkapcsolatot is létesítenek. Az átlagos házasságtartam váláskor fokozatosan emelkedik, azaz egyre többen hosszabb együttélés

után szakítanak. Napjainkban a felbontott házasságok több mint negyede 20 éve, vagy régebben köttetett (Tóth 2012, Harcsa – Monostori 2017).

A három- vagy többgenerációs együttélési formák visszaszorultak, a két vagy több családból álló háztartások aránya 1960 és 2011 között 9%-ról 3%-ra csökkent, a rokonnal együtt élő családosok aránya 1970 és 2011 között 22%-ról 12%-ra fogyatkozott (Tóth 2012). Magyarországon a többgenerációs együttélés jellemzően az alacsony társadalmi státuszú népességben fordul elő, a rossz anyagi/egzisztenciális helyzet megnöveli a nagyszülőkkel való együttélés valószínűségét (Harcsa – Monostori 2017).

Arra, hogy bizonyos családdal kapcsolatos változások különböző társadalmi rétegekben vagy különböző régiókban máshogy zajlanak, más példákat is találhatunk. Például Magyarországon a kétgyermekes családmodell visszaszorulása a magasan kvalifikáltak esetében az egy gyermekes, az alacsony iskolai végzettségűek esetében a három- és többgyermekes modell előretörésével járt (Harcsa – Monostori 2017).

Sok – kapcsolati szempontból fontos – vonatkozásról nincs is adatunk, pl. hogy hányan élnek olyan családokban, ahol a szülők felváltva nevelik gyerekeiket, vagy ahol az egyik vagy akár mindkét szülő huzamosabb ideig külföldön dolgozik (Harcsa – Monostori 2017). Mindenesetre általánosan érvényes tendenciának mind Magyarországon, mind Európában leginkább az egyszemélyes háztartások növekvő aránya, illetve az élettársi kapcsolatok terjedése látszik, ez utóbbi azonban egyre kevésbé különbözik tartalmilag a házasságtól. Ugyanakkor önmagában a társadalomszerkezetben tapasztalható változások, mint az iskolai végzettség, avagy a korösszetétel változása erősen hatnak az együttélési formákra. Például még 1990-ben a 15 éves és idősebb népesség 56 százaléka volt legfeljebb általános iskolai végzettségű, 2016-ban már csak 24 százalékuk, miközben az érettségizettek aránya 19-ről 32 százalékra, a diplomásoké 9-ről 22 százalékra növekedett. 1990-ben a háztartások 39 százalékában élt 19 év alatti gyermek, 2016-ban már csak 26 százalékában. 1990-ben a háztartások 18, 2016-ban 24 százalékában egy vagy két idős ember élt (Harcsa – Monostori 2017, 2018).

A rendszerváltást követően nemcsak a munkaerőpiaci bizonytalanság és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedtek, hanem a családdal, a gyermekvállalással kapcsolatos értékek is megváltoztak. A család vonatkozásában kulcsfontosságúnak látszik, hogy a rendszerváltás után a hagyományos, családorientált értékek bomlása folytatódott, ami a nyugat-európai minták terjedését nagyban elősegítette (Harcsa és Monostori 2017). A Dupcsik – Tóth szerzőpáros (2008) a familizmust tartja a magyar családi szerepekre, attitűdökre jellemzőnek. A familizmus ideológiaként és társadalmi állapotként is megkülönböztethető. Ez „utóbbi fogalmával olyan társadalmak írhatók le, amelyekben a bizalom általános

szintje alacsony, s amelyekben – éppen ezért – a családi kapcsolatok maradtak az egyedüliek, amelyekre az egyének építhetnek. Sarkítva: a jelenség forrása ebben az értelemben nem a családi kapcsolatok és a családbarát attitűdök immanens, mint inkább relatív erőssége, amennyiben az egyéb társadalmi kapcsolatok gyengék, ritkák, igen gyakran kényszeren alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve. […] A familizmus mint társadalmi állapot általában ott erősödik fel, ahol gyenge a civil társadalom, s ahol az állami központosításnak régi hagyományai vannak." (Dupcsik – Tóth 2008:309).

A felnőttek egocentrikus kapcsolathálózatának alapvető jellegzetessége, mondhatni adottsága, hogy az egyénnek van-e partnerkapcsolata: ide számítjuk nemcsak a házasságban, hanem bármiféle párkapcsolatban élőket függetlenül a „hivatalos" családi állapottól (például az élettárssal élő elváltakat vagy az özvegyeket).

4.1. táblázat

Társsal élő felnőttek aránya 1999–2015 között nemi bontásban

	1999[1] (N=3656)	2004 (N=1018)	2011 (N=1011)	2015 (N=2687)
teljes minta	65	61,5	53	55
férfi	71,5	69	63	59
nő	60	55	45	52

Forrás: Albert – Dávid 2016: 24, TÁRKI 2015.[19]

A 4.1. táblázat a társsal élők arányának csökkenését mutatja 1999 óta négy országos lakossági adatfelvétel alapján. 2015-re a teljes népességen belül a csökkenés 10 százalékpontos, a férfiak körében magasabb, 12,5 százalékpontnyi. A csökkenés a 2004 és 2015 közötti periódusban mind a nők, mind a férfiak körében jelentős volt.[20] 2015-ben a teljes minta kicsit több mint felének volt társa, a társsal rendelkezők legmagasabb arányban az ötvenes korosztályban találhatók (72%), míg a huszonéveseknek kevesebb mint harmada élt párkapcsolatban. Az 4.1. ábrából látható, hogy negyven év alatt a nők nagyobb hányada él párkapcsolatban, ugyanakkor – főként a férfiak halandósági adataiból adódóan – hatvan év felett a nők között radikálisan csökken a társsal élők aránya: míg a hatvan év feletti férfiak háromnegyede, a velük egykorú nők csupán ötöde él társával. A családi állapot jogi státusz szerinti megoszlása alapján a 2015. évi

[19] Az eredeti TÁRKI Háztartás Monitor adatbázisból csak a 18 év felettiek kérdezetteket vontuk be az elemzésbe a többi adatfelvétel kor szerinti összehasonlíthatósága miatt.

[20] A 2004 és 2015 közötti szignifikáns csökkenést khí-négyzet próbával teszteltük.

mintánk 30%-a nőtlen, illetve hajadon, 45% házas, illetve bejegyzett élettársi kapcsolatban élő, 12% elvált és 13% özvegy.

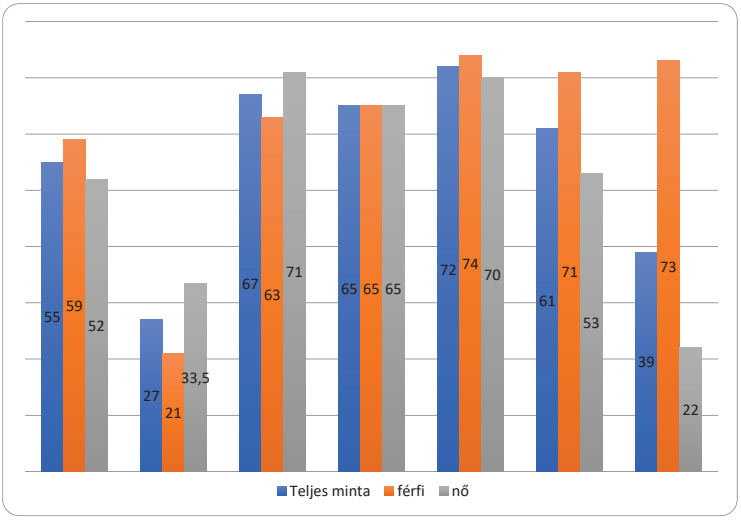

4.1. ábra
A társsal élők százalékos aránya 2015-ben nemi bontásban, korcsoportonként (N = 2687) Forrás: Albert – Dávid 2016: 25, TÁRKI 2015

Iskolai végzettség szerint társsal legmagasabb arányban a szakmunkás, illetve a felsőfokú képzettséggel rendelkezők éltek 2015-ben, az érettségizettek körében a többi csoporttól eltérően a férfiak és nők között nem volt érdemi különbség e tekintetben. A társsal élők a falvakban és a városokban lakók között találhatóak magasabb arányban (57%-ban, illetve 59%-ban), míg Budapesten ez az arány 52% volt (Albert – Dávid 2016).[21]

A kapcsolati kutatások meglehetősen nagy hiányossága, hogy a kapcsolatok meglétéről még csak-csak, de azok tartalmáról, minőségéről már kevésbé vannak információink, főleg reprezentatív, kvantitatív vizsgálatokból. A kétezres évek elején speciális módszerrel, egy Budapest környéki lokális mintán végzett kutatásunk adatai[22] nem túl kedvező képet festettek a legalább egy tinédzserkorú

[21] Településtípus szerint a különbség sig 0,002 volt.

[22] A kutatás címe: „A 15 és 20 év közötti fiatalok és szüleik társadalmi beágyazottsága és annak hatása a testi-lelki egészségre", az adatfelvétel 2002 első felében Veresegyházon és környékén zajlott. A vizsgálat alanyai 15–20 év közötti fiatalok és szüleik voltak. A kérdőíveket úgy alakítottuk ki, hogy számos esetben a megkérdezett véleményét a vizsgálatban szereplő másik két családtagra vonatkozóan is megkérdeztük. Létrehoztunk egy ún. családi adatbázist, mely lehetővé tette az általunk

gyermekükkel együtt élő „ép" családok viszonyairól (Albert – Dávid 2005). A kérdezettek egocentrikus kapcsolathálózatának beazonosítására három névgenerátor szituációt használtunk, melyek az instrumentális segítő, a bizalmas, lelki támogató, illetve a szabadidő eltöltésekor szerepet játszó kapcsolatokat kívánták felfedni (McAllister – Fischer, 1978).[23] Mivel a vizsgálatban részt vevő három családtag, azaz az apa, anya, illetve a tinédzserkorú gyerek adataival is rendelkeztünk, megvizsgálhattuk, mennyire állnak valóban kapcsolatban egymással életük egyes, adatfelvételünkben vizsgált dimenzióiban. Azt találtuk, hogy a kapcsolathálózat mérete a házastársak között erősen összefügg: minél több kapcsolata van az egyik félnek, az a másik számára is több kapcsolatot jelent. A gyerek és szülei kapcsolathálózatának mérete között nem találtunk statisztikailag szignifikáns összefüggést.

A három vizsgált szituációban alig akadt olyan család, ahol mindenki mindenkit említett volna, azaz ahol egymás kapcsolathálózataiban kölcsönösen szerepelt volna a családból vizsgálatunkba került három személy. Ugyanakkor meglehetősen magas volt azoknak a családoknak az aránya, amelyekben a három, adatfelvételünkbe került családtag egymást egyáltalán nem említi az egyes névgenerátor szituációkban: ezek aránya a lelki támasz esetében a legalacsonyabb, 11%, az instrumentális segítségnél 18% és a szabadidő eltöltésénél 36%. Azaz a családok több mint egy harmadában a vizsgálatunkba került családtagok teljes egészében szűk családjuk tagjai nélkül töltik szabadidejüket. Ez főleg a szülők viszonylatában szomorú, a gyerekek esetében kicsit érthetőbb, hisz a kamaszok sokszor szívesebben vannak barátaikkal.

A fiatalok szüleiktől leginkább instrumentális segítséget, illetve emocionális támaszt vártak, ezekben a dimenziókban legalább egyik szülőjét a minta több mint fele említette. Instrumentális segítséget a megkérdezett fiatalok 37%-a kapott mindkét szülőjétől, további 19% csak az anyától és 4% csak az apától. Azokban a családokban, ahol az apa iskolai végzettsége magasabb, inkább volt

tükrözési módszernek nevezett technika alkalmazását, azaz a családtagokra vonatkozó oda-vissza kérdezést. A minta a 15 és 20 év közötti fiatalokra nem és kor szerint reprezentatív. 191 esetben „teljes" háromszögről beszélhetünk, azaz a gyerek mellett az anya és az apa adatai is rendelkezésünkre állnak. 50 esetben a háromszög „csonka", vagyis a gyermek mellett a kérdőíveket csak az egyik szülő – zömmel az anya (90%) – töltötte ki. A teljes mintanagyság így 244 gyerek és 432 felnőtt volt.

[23] Az instrumentális kapcsolatokat feltáró kérdés így hangzott: „Kikre számíthat(sz), kiktől kaphat(sz) segítséget a mindennapokban előforduló kisebb-nagyobb gyakorlati teendők, problémák megoldásában?" A bizalmas kapcsolatokra vonatkozó kérdés a következő volt: „Ha az elmúlt fél évre gondol(sz), kik azok az emberek, akikkel fontosabb dolgai(da)t, problémái(da)t, panaszai(da)t megbeszélte(d)?" A szabadidő eltöltésére vonatkozó kérdés így hangzott: „Kik azok a személyek, akikkel eljár(sz) szórakozni, kik azok, akikkel közös programot csinál(sz)?" A kérdezettek szituációnként maximum öt, azaz mindösszesen maximum 15 nevet említhettek. Ez az elméleti maximum természetesen nem zárta ki annak lehetőségét, hogy egy adott személyt akár mind a három szituációban is megemlítsenek a kérdezettek.

jellemző, hogy a gyermek mindkét szülőjétől kapott instrumentális segítséget. Ezzel szemben azokban a családokban, ahol az apa alacsony iskolai végzettségű, inkább jellemző volt, hogy a gyerek egyik szülőjére sem számíthat e tekintetben.

Noha kutatásunk fókuszában családok álltak, a családi élet alapjául szolgáló párkapcsolat minőségére sajnos közvetlenül nem kérdeztünk rá, csak a fiatalok önkitöltős kérdőívének egyetlen kérdése vonatkozott arra, ő hogyan látja szülei párkapcsolatát. Azokban a családokban, ahol a szülők házasságát a fiatal összességében jónak ítélte, a fiatalok mind instrumentális segítségre, mind lelki támaszra inkább számíthattak mindkét szülőtől, illetve jelentősen kisebb volt azok aránya, akik ilyen segítségre egyáltalán nem számíthattak. Azt, hogy a fiatalok viszonylag jól ítélték meg szüleik kapcsolatát, alátámasztja az a tény, hogy a jónak ítélt házasságokban a szülőpárok egymást többszörös arányban említették kölcsönösen mind az instrumentális segítség, mind a problémák megbeszélése vonatkozásában, mint azokban a párkapcsolatokban, amelyet a gyermek rossznak tartott, vagy melynek minőségét nem tudta megítélni.

A később majd részletesebben tárgyalt bizalmas, lelki támogató kapcsolatok tekintetében azt találtuk, hogy a vizsgált mintában a gyerekek 7%-a, az anyák 12%-a, az apáknak pedig 19%-a egyáltalán nem tudta kivel megosztani problémáit, fontos dolgait. A párkapcsolatok minősége szempontjából problémásnak tűnik, hogy a párként együtt élő felnőttek csupán az esetek 40%-ában nevezték meg kölcsönösen a másikat olyan személyként, akivel problémáikat megoszthatónak vélték. Csaknem ugyanilyen arányban nevezte meg csak az egyikük (egyoldalúan) a társát, viszont minden negyedik esetben egyikük sem említette ebben a kontextusban a másikat. Elgondolkodtató, hogy a megkérdezett fiatalok csaknem fele (44%) egyik szülőjét sem említette bizalmasaként. Elenyésző számban, főként a fiúk csak az apjukat tartották bizalmasuknak (2%), csaknem minden harmadik fiatal csak az anyjával osztotta meg problémáit, míg csupán minden negyedik megkérdezett beszélt mindkét szülőjével bizalmasabb természetű dolgokról, illetve gondokról. Azokban a családokban, ahol a szülők iskolai végzettsége magasabb, kevésbé volt jellemző, hogy a fiatalok egyik szülőjükkel sem osztották meg gondjaikat, és nagyobb eséllyel támaszkodhattak e tekintetben mindkettőjükre. Azokban a családokban, ahol a szülők házasságát gyermekük negatívan ítélte meg, azaz inkább rossznak, vagy nagyon rossznak tartotta azt, jelentősen nagyobb számban találtunk olyan fiatalokat, akik egyik szülőjüket sem tisztelik meg bizalmukkal, és elenyésző körükben azoknak a száma, akik mindkét szülőjükkel megosztják életük intimitásait is.

A szülők bizalmasként való megnevezésének esélyét bináris logisztikus regresszióval vizsgáltuk. Az összes többi modellbe bevont változó hatását kiszűr-

ve[24] két változó hatását találtuk statisztikai értelemben szignifikánsnak, méghozzá ellentétes „előjellel": az inaktív anyák gyermekei az aktív anyák gyermekeihez képest csaknem háromszoros arányban említették legalább egyik szülőjüket bizalmasukként. Viszont azokban a családokban, ahol az apa inaktív, erre az esély 84%-kal kisebb volt, mint az aktív apával rendelkező családok esetében. A szülők esetében a kölcsönös említéseket többváltozós elemzéssel vizsgálva azt találtuk, hogy a rossznak ítélt házasságokban élő szülők csoportja 93%-kal kisebb, azaz egészen minimális eséllyel tartotta egymást kölcsönösen bizalmasának, mint azok, akik gyerekük szerint jó házasságban éltek. A legfeljebb 8 osztályt végzett férfiakhoz képest társukkal a szakmunkás és a felsőfokú végzettségű férfiak négyszer, a középfokú végzettségűek 2,5-szer nagyobb eséllyel voltak kölcsönösen bizalmas viszonyban. Adatainkból a vizsgált együttélő családok kapcsolatminősége nem tűnt kedvezőnek, hisz a mintába került párok egyötöde egymástól nem várhatott lelki támaszt, minden második pár nem töltötte együtt a szabadidejét, a szimmetrikus viszonyok aránya pedig végképp alacsony volt a vizsgált dimenziókban (Albert – Dávid 2005). A fentiek azt is alátámasztják, hogy a magasabb kapcsolatminőség fokozottabban elérhető társas támogatással jár együtt. Amennyiben csak egy kapcsolat meglétéről gyűjtünk adatot, ez fontos részletkérdéseket homályban hagy.

Szintén az előzőekben bemutatott adatbázison egy másik elemzésben azt vizsgáltuk, hogy kamasz gyermek mennyire osztja meg szüleivel személyes problémáit, és ezzel kapcsolatban mind a fiatalok, mind a szülők percepcióiról gyűjtöttünk adatokat (Dávid – Albert 2004). A szülők „énképe" egyáltalán nem tükrözi a valóságot. Az anyák közül legtöbben (56%) úgy érzik, hogy minden lényeges dolgot megbeszélnek gyermekükkel, 38%-uk a legapróbb dolgot is megbeszéli, és mindössze 6% azoknak az aránya, akik saját bevallásuk szerint kevés dolgot beszélnek meg. Akár saját, akár nem saját gyermekükről van szó, az apák jóval kevésbé beszélgettek a mintába került fiatallal annak személyes problémáiról. Minden negyedik apa válaszolta azt, hogy a gyermek személyes problémája nem tartozik rá. Miután a fiatalokat is megkérdeztük minderről, azt a tanulságot vontuk le, hogy a szülők túlzottan pozitívan értékelik saját „teljesítményüket" a fenti vonatkozásban. Ráadásul azok, akiket egyáltalán nem tekint gyermekük bizalmasának, legalább olyan kedvezően látták a helyzetet családjukban e téren, mint azok a szülők, akiket bizalmasaként nevezett meg a gyermekük. A szülők érzéki csalódásának egyik legmarkánsabb terepe gyermekük partnerkapcsolata és az ezzel kapcsolatos elképzelések voltak. Adatfelvételünk idején

[24] A modellbe bevont változóink a következők voltak: az anya és apa iskolai végzettsége, életkora, munkaerőpiaci státusza, a gyermek neme, életkora, milyen iskolatípusba jár, egyéb színtéren tanul-e, milyennek ítéli meg a szülők házasságát, van-e testvére, az apa bántalmazta-e az anyát. A pontos eredményeket l. Albert – Dávid 2005: 114.

majdnem minden második fiatal (46 %) már legalább egy komoly partnerkapcsolatot tudott a háta mögött, viszont a szülők csupán egyharmada tudott ezekről a kapcsolatokról. A fiatalok egynegyede nem beszélt édesanyjával partnerkapcsolatairól, míg az anyák mindössze 8 %-a állította ugyanezt. Felmerül persze a kérdés, hogy tulajdonképp ki mit mondott, ki mit tekintett beszélgetésnek. Ugyanez az egyensúlytalanság talán még szembetűnőbb volt az apák esetében: a gyerekek közel fele nyilatkozott úgy, hogy nem beszélt apjával párkapcsolatáról, viszont az apák 85%-a úgy vélte, hogy igen. Ezzel ellentétes irányú érzéki csalódás jellemzi a legjobb barát szerepét a történetben: a mindkét szülő egyformán alábecsülte annak mértékét, hogy gyermekük barátja mennyire informált gyermekük párkapcsolatáról. A fiatalok válaszaiból az derült ki, hogy a fiúk anyjukkal kevésbé, barátjukkal inkább beszélnek. A testvér szerepe is érdekes: életkor szerint változik, hogy a kérdezett mennyire közlékeny a testvérével szemben, és hogy a testvér mennyire ért egyet a hallottakkal.

A fenti, a szerzőket legalábbis meglepő eredmények ismeretében mindenképp érdemes lenne a jövőben a családi kapcsolatrendszerek komplex működését részletesebben vizsgálni, hisz még a legprimérebb diadikus viszonyokról is nagyon korlátozott a tudásunk (párkapcsolat, szülő–gyerek viszony), a többi kapcsolattípus illetve az egész komplex rendszer jellegzetességeinek vizsgálata pedig még korlátozottabb.

Bizalmas kapcsolatok

A személyes kapcsolathálózatok mérésére gyakran használt egyik módszer a korábban már említett névgenerátor kérdések alkalmazása, amelyek a kapcsolathálózatok különféle szeleteinek feltérképezését célozzák. Sajnos ez a módszer meglehetősen időigényes, hisz az egyes szituációkban említett emberekről még további kérdéseket is feltesznek. Emiatt a kutatók gyakran csak a kapcsolathálózat egy meghatározott szegmensét veszik górcső alá. Ez gyakorta az ún. bizalmas beszélgetési hálózat (core discussion network, CDN), amely jó eséllyel a vizsgált személy legintimebb, legbizalmasabb kapcsolatait tartalmazza. A bizalmas beszélgetési hálózatok leírására leggyakrabban használt eszköz az ún. “fontos dolgok” névgenerátora (kritikai áttakintését lásd: Marin – Hampton 2007). Ezt az eszközt először az Egyesült Államokban használták 1985-ben (a General Social Survey [GSS]) (Burt 1984; Marsden 1987). A GSS kérdés: „A legtöbb ember időről időre megbeszéli fontos dolgait másokkal. Az elmúlt 6 hónapra visszatekintve kivel beszélgetett azokról a dolgokról, amelyek fontosak az Ön számára?” Ezt a kérdést azóta számos országban felhasználták már: az USA-ban is többször (Marsden 1987, McPherson et al. 2006, Hampton – Ling 2013),

az Egyesült Királyságban (Bennett et al. 2000), Kínában (Ruan 1998), Oroszországban, Franciaországban, Spanyolországban, Bulgáriában (Gibson 2001), Hollandiában[25] (Mollenhorst et al. 2008a, 2008b, 2014), Japánban (Boase and Ikeda 2012), Németországban (Wöhler – Hinz 2007) Norvégiában és Ukrajnában (Hampton – Ling 2013) és Magyarországon is (Albert – Dávid 1999, 2012, 2015, 2016). Ezek a kutatások országos, a felnőtt lakosságot reprezentáló mintákon 2-4 fős bizalmas hálózatokat találtak.

A fontos dolgok megvitatásának névgenerátora hasonlít a Fischer által alkalmazott „személyes kérdések megbeszélése" névgenerátorhoz. Elméleti indoklása az, hogy a befolyásolási folyamatok és normatív kényszerek viszonylag erős, intim kötődéseken keresztül hatnak (Burt 1984), a fontos dolgok megvitatása az ismerősi, illetve rokoni kapcsolatok köztes területeit is érinti, de sokkal kevésbé bizonytalan értelmű, mint pl. a barátság fogalma. Az adatgyűjtés során a válaszadókat arra kérték, hogy nevezzék meg azokat a személyeket, akikkel az elmúlt hat hónapban a fontos dolgokat megvitatták. A többi kérdés (a megnevezettek adatai, ún. „névmagyarázók", például nem, kor, iskolai végzettség, faji és vallási hovatartozás) az idő rövidsége miatt az első öt említettre koncentrált. Egyes adatfelvételekben a válaszadókat arra is megkérik, hogy írják le az általuk megemlített beszélgetőtársak közti kapcsolatokat is aszerint, hogy az egyes párok „különösen közel állnak-e egymáshoz", avagy „teljesen idegenek". További kérdések vizsgálhatják a válaszadó kötődését az egyes partnerekhez a közelség, a kapcsolatok gyakorisága, az ismeretség időtartama és a szerepviszonylatok vonatkozásában.

A heterogenitás–homogenitás mutatói azt jelzik, hogy a különböző vizsgált dimenziókban mennyire eltérő személyekkel áll az egyén kapcsolatban. A partnerek heterogenitása általában a hálózat kiterjedésével nő. Ez jelzi a kérdezett társadalmi integráltságának mértékét, instrumentális cselekvéseihez elérhető erőforrásait (például információ-, illetve munkahelyszerzés).

E fenti módszer viszonylag rövid, így sok kérdőívben helyet kap, hiszen sok tartalmi információhoz juthatunk segítségével. Az egyéni jólléttel összefüggésbe hozható a bizalmas hálózat mérete, illetve sűrűsége, vagy a nemi szerepek iránti attitűdök elemezhetők a hálózat sűrűsége, nemek szerinti összetétele és nemi heterogenitása alapján (Marsden 1987). A bizalmas kapcsolatokat az attitűdök és viselkedés szempontjából nagyfokú hasonlóság (homofília) és széles körű érzelmi, instrumentális, ill. krízisbeli támogatás jellemzi (McPherson et al. 2001, 2006; Wellman & Wortley 1990). Ezek a kapcsolatok a társas befolyásolás és normatív nyomásgyakorlás szempontjából is központi jelentőséggel bírnak (Burt 1984). A bizalmas beszélgetési hálózatok és rajtuk keresztül elérhető erőforrá-

[25] Hollandiában a pontos megfogalmazás „fontos személyes dolgok".

sok fontossága különösen nagy azokban a társadalmakban, ahol a gazdasági erőforrások szűkösek, a civil társadalom csaknem teljesen hiányzik és korlátozott az állami biztonsági háló (Hampton – Ling 2013).

Természetesen az egyén személyközi kötéseinek szövedéke nem írható le egyetlen ilyen névgenerátor kérdéssel, hisz a közeli kapcsolatok csak egy szeletét jelentik a teljes kapcsolathálózatnak. Ráadásul úgy tűnik, ez a kérdés az összes fontos, érzelmileg közeli kapcsolat feltárására sem feltétlenül alkalmas eszköz. Hampton és szerzőtársai (2011) például a fontos dolgok névgenerátora után feltettek még egy kérdést arról, hogy még kik azok a személyek, akik nagyon fontosak a kérdezett számára,[26] és a válaszadók 60% még legalább egy ilyen személyt megemlített. Ugyanakkor Marin (2004) bizonyította, hogy a fontos ügyek révén említett emberek valóban erős, közeli kapcsolatok, akiket nagy valószínűséggel több szál is fűz az egyén kapcsolathálózatának többi szereplőjéhez.

1985 és 2004 között McPherson és szerzőtársai (2006) a bizalmas kapcsolathálózatok drámai beszűkülését mutatták ki, ami hatalmas sajtóvisszhangot is kiváltott. Ezen húsz év alatt az Egyesült Államokban a General Social Survey (GSS) adatai szerint két és félszeresére (10%-ról 24,6%-ra) nőtt azoknak az aránya, akik fontos dolgaikat senkivel sem tudják megbeszélni, míg a bizalmasok átlagos száma közel 1 fővel csökkent (az 1985-ös 2,94-ről 2004-ig 2,08-ra). A csökkenés főleg a nem családi – baráti, szomszédságbeli, önkéntes szervezetekből származó – kapcsolatok fokozottabb mértékű visszaszorulásának köszönhető. A változással összefüggésben a kapcsolatstruktúra nem szerinti jellegzetességei is átrendeződtek: az erősebb rokoni kötelékeknek köszönhetően a nőknek továbbra is szignifikánsan több a családon belüli bizalmasa, viszont a családon kívüli bizalmasok „eltűnésével" megszűnt a nemek közti különbség, azaz a férfiaknak számottevően nincs több nem rokon bizalmasa.

Ugyanakkor eredményeik ellentétesek voltak más felmérések adataival és nem is tudtak megfelelő magyarázattal szolgálni a csökkenés okait illetően. Több kutató ezt az alkalmazott módszer melléktermékének tartotta, pl. hogy a kapcsolati blokk hol szerepel a kérdőívben, illetve konkrétan, hogy a 2004. évi adatfelvételben egy nagyon időigényes kérdés előzte meg azt (Fischer 2009). Paik és Sanchagrin (2013) pedig a kérdezők személyéhez köthető szisztematikus hatást tették felelőssé, de arra is felhívták a figyelmet, hogy hosszú felmérésekben, ha a kérdőív végére vagy más névgenerátor kérdések után teszik be ezt a kérdést, a válaszadók hajlamosak kevesebb személyt említeni.

[26] Most más szempontból gondoljon az Ön által ismert emberekre. Az elmúlt 6 hónapra visszatekintve kik azok az emberek, akik különösen fontosak az Ön életében? (Hampton et al. 2011: 15)

A magyar lakosság bizalmas kapcsolatait – az amerikai GSS felvétellel azonos módon – a kilencvenes évektől fogva több alkalommal is vizsgálták.[27] Ezen elemzések eredményei szerint Magyarországon nemzetközi összehasonlításban kisebb a bizalmassal nem rendelkező emberek aránya, ha nem is sok, de legalább egy támasza az emberek túlnyomó többségének van.[28] A bizalmasokat nélkülözők aránya 1999 és 2011 között 8%-ról 2%-ra csökkent, majd 2015-re 6,5%-ra emelkedett. A bizalmas kapcsolathálózatok mérete a kétezres évek elejére szignifikánsan megnőtt, de az azóta mért változás statisztikailag nem számottevő, 2015-ben átlagosan 2,2 bizalmasról számoltak be a kérdezettek. 1999-ben a megkérdezettek csaknem felének egyetlen bizalmasa volt, míg 2015-ben körülbelül minden negyedik emberről mondható el ugyanez. Háromnál több bizalmast 1999-ben csupán 7%-nyi, 2015-ben már 15,5%-nyi ember említett (Albert – Dávid 2016).

4.2. táblázat

A fontos beszélgetési hálózatok jellemzői Magyarországon 1999-ben, 2004-ben, 2011-ben és 2015-ben (%)

	teljes				rokon				nem rokon			
	1999	2004	2011	2015	1999	2004	2011	2015	1999	2004	2011	2015
nincs bizalmas	9	2	2	6,5	14	11	24	46	80	66	46	34
1 bizalmas	46	34,5	35	27	50	43	42	29	14	21	24	27
2	24	27	24	32	21	25	21	15	4	8,5	15	25
3	14	21	21	19	11	15	10	7	1	3	10	9
4	5	7,5	6	7,5	3	4	2	2	0,5	1	2	3
5	2	8	12	8	1	2	1	1	0,5	0,5	2	2
átlag	1,66	2,20	2,31	2,19	1,41	1,65	1,26	0,93	,26	0,54	1,04	1,26
medián	1	2	2	2	1	1	1	1	0	0	1	1
módusz	1	1	1	2	1	1	1	0	0	0	0	0
st.d.	1,11	1,26	1,36	1,31	1	1,12	1,05	1,11	0,60	0,91	1,24	1,21

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 1999, TÁRKI 2004, 2011, 2015
Albert – Dávid 2016: 44.

A 1999–2015 közötti időszakra vonatkozóan a bizalmas hálózatok kapcsolattípus szerinti összetételét a rokoni, illetve nem rokoni kapcsolatokra bontva vizs-

[27] Angelusz Róbert és Tardos Róbert a nyolcvanas évek végén is szerepeltetett egy nagyon hasonló kérdést egy országos reprezentatív vizsgálatban, azonban az adatok csak aggregált formában állnak rendelkezésre, így sajnos longitudinális elemzésekbe nem lehet bevonni.

[28] A fejezet magyar vonatkozású empirikus anyaga erősen épül az alábbi tanulmányra: Albert – Dávid 2016.

gáljuk, ami gyakorlatilag némi leegyszerűsítéssel a családi, illetve a baráti kapcsolatok dinamikájának alakulását mutatja.

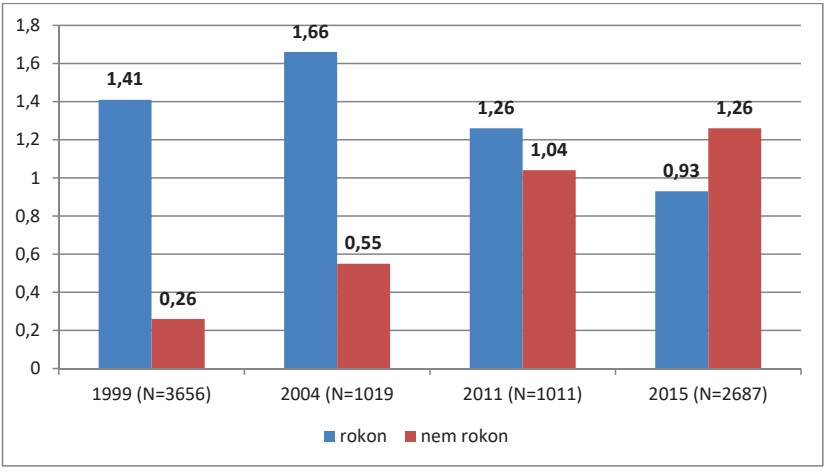

4.2. ábra
Rokon és nem rokon bizalmasok átlagos száma a teljes mintán a bizalmas kapcsolathálózatokban 1999–2015 között
Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, Albert – Dávid 2016: 26

A 4.2. ábrán látható, hogy a rokoni kapcsolatok átlagos száma 1999-hez képest jelentősen lecsökkent 1,41 főről 0,93 főre, ugyanakkor a nem rokon bizalmasok átlaga folyamatos emelkedést mutat, értéke az 1999. évi adat csaknem ötszöröse volt 2015-ben. Az adatok tulajdonképpen egy trendfordulót mutatnak: ez volt az első olyan vizsgálati év, amelyben a nem rokon bizalmasok átlagos száma (1,26) meghaladta a rokon bizalmasokét (0,93). Azaz míg korábban a magyarországi felnőttek inkább családtagjaik közül választottak maguknak bizalmast, manapság egyre inkább a barátoknak jut ez a szerep. E fenti ábra a modernizáció kapcsolathálózati lenyomataként is értelmezhető, hiszen a szakirodalomban több helyütt olvasható, hogy a tradicionális társadalmakra jellemző a családi kapcsolatok dominanciája (Yu – Chiu 2014). Az USA-ban például már a nyolcvanas években is csak a bizalmasok 55%-a állt rokoni kapcsolatban a kérdezettel (Marsden 1987).

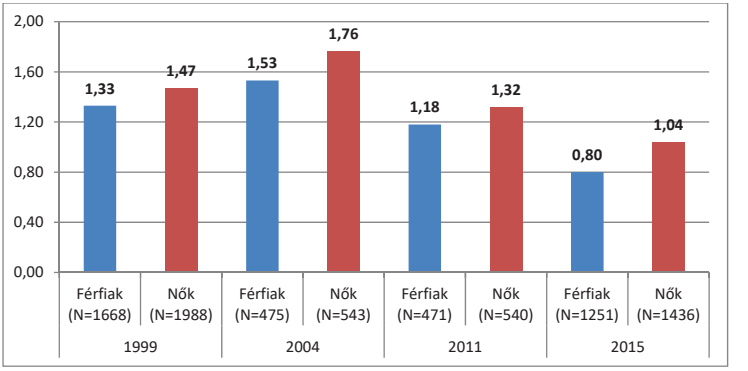

4.3. ábra

A rokon bizalmasok átlagos száma a férfiak és nők bizalmas kapcsolathálózataiban 1999–2015 között

Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, Albert – Dávid 2016: 27

A 4.3. ábrán nemenkénti bontásban látható, hogy ugyan mindkét nem esetében csökkenést mutat a családi bizalmasok száma 2004 után, a nők minden vizsgált évben több rokoni körből származó bizalmast említettek. Ugyanakkor a nem rokon bizalmasok száma, bár azonos, emelkedő trendet mutat, a férfiak esetében dinamikusabban nőtt.

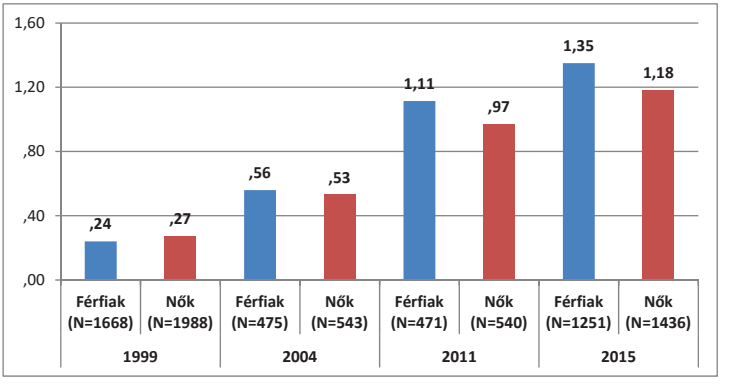

4.4. ábra

A nem rokonok átlagos száma a férfiak és nők bizalmas kapcsolathálózataiban 1999–2015 között

Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, Albert – Dávid 2016: 24

A férfiak a kilencvenes években is még rokoni kapcsolatorientált bizalmas beszélgetési hálózata manapság inkább barátorientált: a férfiak esetében egyre inkább előfordul, hogy csak barátok vannak a bizalmasaik között. A korábbi vizsgálatokban eddig ebben nem volt nemi különbség.

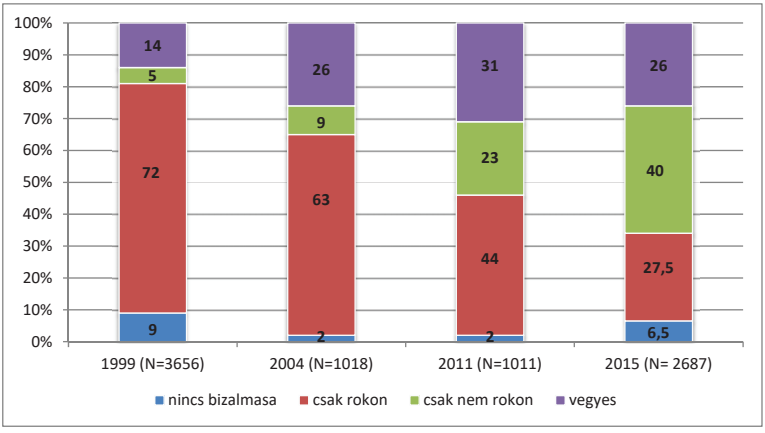

4.5. ábra

A fontos beszélgetési hálózatok tipológiája összetétel szerint 1999–2015 között, százalékos megoszlás

Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, Albert – Dávid 2016: 28

A kapcsolathálózat diverzitása, illetve az integráció szempontjából az tekinthető optimálisnak, ha valakinek mind a családjából, mind a családon kívüli közegéből vannak szoros, bizalmi kapcsolatai. A 4.5. ábra azonban azt mutatja, hogy 1999 és 2015 között a domináns tendencia inkább a családi bizalmas kapcsolatok nem rokoni körből származó bizalmas kapcsolatokkal való felcserélődése.

A bizalmas kapcsolatokat mérő névgenerátor eszköz a nem rokoni kapcsolatokon belül megkülönbözteti a baráti, munkatársi, szomszédi és ismerősi kapcsolatokat. A rokonokon belül megkülönböztethetjük a házas-/élettársakat, gyereket, szülőt, testvért és egyéb rokonokat. A válaszadóhoz fűződő kapcsolat típusán kívül az iskolai végzettség, nem, lakóhely[29] és kor szerinti összetétel vizsgálatára is van lehetőség a bizalmas kapcsolathálózatok tekintetében. 2015-ben a rokoni kapcsolatok túlnyomó többségben a legszűkebb családi kapcsolatokat jelentették (társ, szülő, gyerek, testvér). A férfiak még mindig magasabb

[29] Ugyanazon a településen él-e, mint a kérdezett.

arányban említették társukat bizalmasként, mint a nők. Családtagjaik közül a nők is a társukat tekintették leggyakrabban bizalmasuknak, de gyermekük, testvérük és egyéb rokonaik gyakrabban szerepelnek ebben az intim kapcsolathálóban, mint a férfiak esetében. A legmagasabb arányban az összes vizsgált kategória közül a barátokat említették: a kérdezettek 58%-a említette a barátját (barátait) bizalmasaként. Kijelenthető, hogy 2015-ben a bizalmasként említett nem rokoni kapcsolatok döntő részben a barátok voltak. Ez a férfiakra még inkább jellemző. Ha az 1997. évi adatokhoz viszonyítunk (ld. Albert et al. 2021a), szembeötlő, hogy míg 1997-ben a megkérdezettek 55%-a említette a társát, ez az arány 2015-re fokozatosan 28%-ra csökkent. A gyerekek említésének aránya 32%-ról 17%-ra változott, míg az egyéb rokonoké 28%-ról 11%-ra. Ugyanakkor a barátokat 1997-ben még csak a válaszadók 11%-a említette. A munkatársak, szomszédok, szülők és testvérek említési aránya nemigen változott.

A kor előre haladtával jelentősen, szinte lineárisan csökken a bizalmasok aránya. Míg 2015-ben egy 30 év alattinak átlag 2,6, addig egy hetvenévesnek 1,8 bizalmas kapcsolata volt. Míg a fiataloknak jóval több, a harminc év alatti korosztályban több mint kétszer annyi nem rokoni, mint rokoni bizalmasa volt, ez az ötvenes korosztályban kiegyenlítődött, míg az idősebbeknél megfordult ez az arány: nekik rokon bizalmasai voltak inkább.

A magasabb iskolai végzettség nagyobb bizalmas kapcsolathálózattal jár együtt, és ez érdekes módon nem csak a nem rokoni, hanem a rokoni kapcsolatok átlagában is tetten érhető. A településtípusok szerinti különbségben nyilvánvalóan szintén tükröződnek egyéb szociodemográfiai jellemzők hatásai is: a budapestieknek legnagyobb és a falvakban élőknek volt a legkisebb a bizalmas kapcsolathálózata, ugyanakkor a legkevesebb rokon és a legtöbb nem rokon bizalmast a megyeszékhelyeken, megyei jogú városokban említették. A jobb társadalmi helyzet kiterjedtebb bizalmas kapcsolathálóval jár: legtöbb bizalmasa a magukat középosztályhoz tartozónak valló válaszadóknak volt. A társsal élőknek több a bizalmasa, mint akiknek nincs társuk. A társsal élőknek közel azonos számú rokon, illetve nem rokon bizalmasa van, míg a társ nélküli felnőtteknek csaknem kétszer annyi nem rokon, mint rokon bizalmasa van. A lefuttatott lineáris regressziós modellek mindhárom esetben (bizalmasok száma, rokonok száma, valamint nem rokonok száma) a többi bevont[30] független változó hatását kontroll alatt tartva, a társ szerepének önálló hatását támasztják alá (Albert – Dávid 2016).

Noha 2015-ben társsal élt a kérdezettek 55%-a, mégis bizalmasként csak a megkérdezettek 28%-a említette a társát. Ha ezt a két csoportot hasonlítjuk össze, azt láthatjuk, hogy a társsal rendelkező, de azt bizalmasként nem megneve-

[30] Ezek a nem, életkor, iskolai végzettség és szubjektív osztályhelyzet változók.

ző emberek kétharmadának csak nem rokonok a bizalmasai, míg a társukat bizalmasuknak is tartók csaknem felének vegyes a bizalmas beszélgetési hálózata. A férfiak és nők között nincs e tekintetben számottevő különbség, azonban a szakmunkás végzettségűek jelentősen nagyobb arányban szerepelnek a társukat bizalmasukként nem említők, a diplomások pedig a társukat bizalmasuknak is tartók között. Életkori szempontból a két csoport megoszlása U-görbét mutat: a harmincas-negyvenes korosztályra jellemzőbb, hogy nem említik a társukat bizalmasukként. Az élettel való elégedettség vizsgálatakor[31] várakozásainkkal ellentétesen nem mutatható ki különbség, viszont nem meglepő módon a párjukat bizalmasuknak is tartók családi kapcsolataikkal szignifikánsan elégedettebbek, míg a társukat bizalmasként nem említők nagyobb fontosságot tulajdonítanak[32] baráti kapcsolataiknak.

A bizalmas kapcsolathálózatok 1997 és 2015 közötti időbeni alakulását többváltozós elemzésekkel vizsgálva (ld. Albert et al. 2021a) is azt találtuk, hogy a nőknek, a magasabb iskolai végzettségűeknek és a nagyobb, urbanizáltabb településeken, a nagyobb háztartásokban élőknek, a társkapcsolattal rendelkezőknek és a fiataloknak van nagyobb bizalmas kapcsolathálózata. Az életkor hatása a vizsgált időszak alatt felerősödött, és különösen az idős férfiaknak van kevesebb bizalmasa az idős nőkhöz képest. A férfiak bizalmas kapcsolathálózatában alacsonyabb a rokonok aránya, ugyanígy a magasan iskolázott, nagyobb településeken élő és aktív munkaerőpiaci státuszú válaszadóknak is. A magasabb életkor és a társkapcsolat a rokoni kapcsolatok magasabb arányát valószínűsíti.

A legfrissebb, 2018. évi adatok szerint tovább folytatódott a bizalmassal nem rendelkezők számának növekedése (12,5%), illetve a bizalmas kapcsolathálózatok átlagos méretének csökkenése is (2018: 1,89 fő). 2018-ban már csak 19% említett csak rokon bizalmasokat, a rokon és nem rokon bizalmasok aránya 22%-ra csökkent, és a csak nem rokonokat említőké 47%-ra nőtt. A társak, gyerekek és szülők jelenléte a bizalmasok között tovább csökkent, a barátok részaránya további 10%-al nőtt. A barátok mint bizalmasok jelenléte továbbra is növekszik: a legjelentősebb növekedést a bizalmas barátot illetően az idősek, a legfeljebb 8 osztályt végzettek és a községben élők körében mértünk. A férfiak és nők bizalmas hálózata egyre kevésbé különbözik egymástól, 2018-ban nem magasabb már a férfiak hálózataiban a nem rokonok aránya (Dávid et al. 2020).

[31] A kérdés így hangzott: Kérem, mondja meg, hogy mennyire elégedett a következő dolgokkal: (a) a környékkel ahol él, (b) családi kapcsolataival, (c) mindent egybevetve az életével? A válaszadók 10 fokú skálán értékelhették a fenti dimenziókat: 0 – egyáltalán nincs megelégedve, 10 – teljesen elégedett.

[32] A kérdés így hangzott: Mennyire fontosak az Ön életében az alábbi közösségek? (a) család, (b) baráti társaság, (c) munkahelyi, iskolai közösség, (d) szomszédság, (e) lakóhelyi, helyi közösségi szervezet. A válaszadók 5 fokú skálán értékelhették a fenti dimenziók fontosságát.

A barátok számának alakulása Magyarországon[33]

A magyarországi adatfelvételekben gyakran szerepelt a Hány barátja van Önnek? kérdés. Az alábbiakban 1986 és 2018 között készült nyolc reprezentatív lakossági felmérés[34] adatait elemezzük. A nyolc adatfelvételből egy összesített adatbázist készítettünk. A legkorábbi adatfelvétel (1986) egyszerű véletlen mintavétellel történt, ahol az adatok csak súlyozatlanul állnak rendelkezésre. A további adatfelvételeknél (1993-2018) az eredeti adatfelvételek készítői által publikált, utólagos rétegzési súlyok viszont már rendelkezésünkre álltak. Ezek után minden egyes súlyozott mintán az eredeti súlyszerkezetet megtartva nem–kor–településtípus–iskola négydimenziós súlyok mentén újrakalibrálást hajtottunk végre. A 2018-as mintából először töröltük azokat az eseteket, ahol a kapcsolati adatok nem álltak rendelkezésre, majd itt is négydimenziós súlyozással a mintát újrakalibráltuk nem–kor–településtípus–régió dimenziók mentén. A teljes újrakalibrálás végén a súlyozott mintanagyság évekre lebontva a következőképpen alakult: 1986: N = 912, 1993: N = 2393, 1997: N = 2345, 2000: N = 3817, 2004: N = 1003, 2011: N = 1008, 2015: N = 2615, 2018: N = 2118. Ezután a nyolc adatbázist egy egységes adatbázisba vontuk össze az azonos tartalmú változók szinkronizációja mellett. Annak érdekében, hogy az eltérő időszakokból származó eltérő elemszámú mintákat együttesen is kezelni lehessen a meghatározott modellekben, további populációs súlyok létrehozására is szükség volt. A populációs súly kialakításakor minden adatfelvételi évre vonatkozólag a KSH által publikált korcsoportspecifikus populációs számokat vettük figyelembe,[35] valamint azt az elvet alkalmaztuk, hogy az átlagsúly egyik évben sem haladhatta meg az 1-et.[36] Ennek következménye, hogy a végső populációs súllyal súlyozott adatok az egyes évekre vonatkozólag az eredeti mintanagysághoz képest elem-

[33] Ennek az alfejezetnek az elemzései két modellt kivéve, amit csak jelen fejezet tartalmaz, megjelentek a socio.hu 2020/3. számának tematikus, a barátságokról szóló blokkjában: Albert, F. – Dávid, B. – Tóth, G.: A barátok számának alakulása három évtized alatt (1986–2018) címmel, és ez a tanulmány további részletesebb leíró statisztikákat is tartalmaz.

[34] 1986-ISSP; 1993-Magyar Háztartás Panel II. hullám; 1997-MHP VI. hullám; 2000-TÁRKI Monitor; 2004-TÁRKI Omnibusz 2004/5; OTKA F 42859; 2011-TÁRKI Omnibusz 2011/12; 2015-MTA TK és TÁRKI Konzorcium OTKA 108836; 2018-MTA TK, Mobilitás Kutatási Centrum KEP. Az adatfelvételek részletesebb jellemzőit és az adatbázis kialakításának részleteit ld. Albert et al. 2020c.

[35] https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html

[36] Ahogy a korábbiakban feltüntettük, az egyes években eltérő mintaelemszámú kutatások álltak rendelkezésre, de a vizsgált időszak alatt a populáció száma és összetétele is megváltozott. A populációs súlyok számítása mögötti alapgondolat, hogy az alapsokaságot a 8 vizsgálati év össztársadalma jelentette, tehát az adatfelvétel éve ilyen módon utólagos rétegzési dimenzióként értelmezendő. A populációs súly tehát lényegében az adatfelvétel évére való kalibrálást jelentette olyan módon, hogy reflektált az egyes évek mintavételi populációk eltérő, 16 és 20 év közötti bekerülési küszöbértékeire is.

számcsökkenést mutattak, azaz az effektív mintaméret csökkent.[37] Ennek következménye, hogy a populációs súlyok alapján számított statisztikák is konzervatív becsléseknek számítanak, mivel a modell alapján becsült mintavételi hibák és konfidenciaintervallumok akár jelentősebb mértékben is felülbecsültek lehetnek. Ez statisztikai értelemben azt jelenti, hogy a modelljeinkben az egyes komponensek a becsültnél nagyobb valószínűséggel lehetnek összefüggésben a függő változóval.

Habár mindegy egyes adatfelvétel személyes megkérdezésen alapult, az egyes mintadesignok, illetve a barátságblokk elhelyezkedése a kérdőíven belül akár nagymértékben eltérhettek. Ebből adódóan ezek a hatások az adatokban szükségszerűen jelen lehetnek, és az adatok részleges ingadozását okozhatják. Érdemes továbbá emlékeztetni arra is, hogy minden egyes minta természetesen magán hordozza a véletlen hatását (mintavételi hiba), amely kezelése érdekében a leíró statisztikák esetében feltüntettük a konfidenciaintervallumokat is. Eredményeinket ezek figyelembevételével értelmeztük, és az időbeli összehasonlítás során a legfőbb tendenciaszerű hatások feltárására koncentráltunk, ill. az egyedi – egy-egy év ingadozásait – a fent említett bizonytalanságok figyelembevételével kezeltük.

A barátszám korábbi publikációinkban használt átlaga (ahol az egyes értékek 0 és 98 között mozoghattak), illetve a barátszám négy kategória szerinti bontása (0, 1-4, 5-9 és 10 felett) helyett (ld. legutóbb Albert – Dávid 2016) ezúttal 2. fejezetben bemutatott dunbari felosztást alkalmazzuk.[38] A főbb vizsgált kategóriák: akiknek egyáltalán nincs barátja, akiknek max. 5 barátja van, és akik legalább 6 barátot említettek.

A társadalmi elszigeteltség[39] meglehetősen érzékeny mutatója, hogy egy adott társadalomban mekkora a barátot nélkülözők aránya. Eszerint a legnegatívabb kép a rendszerváltás előtti években tárul elénk: 1986-ban a megkérdezettek több mint harmada (35,7%) úgy nyilatkozott, hogy egyetlen egy barátja sincs. Társadalmi szinten jelentős mértékű izolációt még három további vizsgálati évben (1997, 2000 és 2004) mértünk: ekkor a barátot nélkülözők aránya szintén nagyjából egyharmad volt. Azóta ebből a szempontból javuló trendet látunk: legalább egy baráttal a felnőtt népesség egyre nagyobb hányada rendelkezik, és

[37] Az effektív mintaméretek a súlyozás után a következőképpen alakultak évente: 1986: N=912, 1993: N=878, 1997: N=835, 2000: N=934, 2004: N=922, 2011: N=940, 2015: N=912, 2018: N=851.

[38] Habár mi a válaszadókra bíztuk annak eldöntését, hogy kit vesznek számba barátaikként, ez Dunbar megközelítésétől eltérően nem feltétlenül foglalja magába a fontos családi kapcsolatokat, noha elvileg ez is lehetséges, hisz sokan rokonaikat, partnerüket, akár gyermeküket is barátjuknak tartják.

[39] Az elszigeteltséget, a társas izolációt elsősorban az áthidaló típusú, családon kívüli kapcsolatok hiányára értjük. Ez nem zárja ki, hogy adott esetben az egyén számára a bizalmas családi kapcsolatok (társ, gyermek, szülő vagy épp testvér) elegendő társas támogatást nyújtsanak.

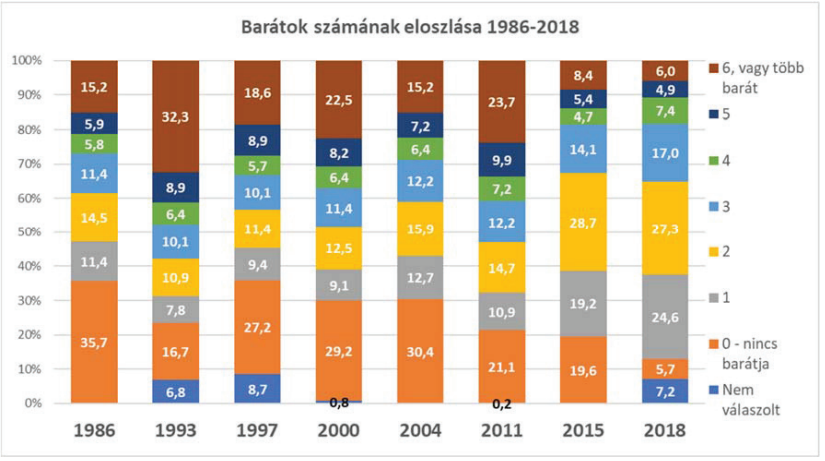

4.6. ábra

A barátok számának eloszlása a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között (%)

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018

2018-ban – az előző évek adataihoz képest meglepő módon – a válaszadók mindössze 5,7%-a mondta, hogy nincs barátja. Ezt a pozitív képet részben árnyalja, hogy ebben az évben két másik adatfelvételhez hasonlóan (1993 és 1997) viszont kiugróan magas volt a kérdésre nem válaszolók aránya, akik – feltevésünk szerint – inkább a baráttal nem rendelkezők csoportját gyarapítanák.

A 4.6. ábrán a másik szembeötlő jelenség, hogy a vizsgált időszakban jelentősen lecsökkent azoknak az aránya, akik a dunbari terminológia szerinti a közvetlen támogató csoporton felül is rendelkeznek barátokkal, vagyis egyre kevesebben vannak olyanok, akik sok, legalább 6 barátot tudtak megemlíteni. Míg közvetlen a rendszerváltás után (1993-ban) a válaszadók harmada, 2018-ban már csak kevesebb mint egytizede (6%) rendelkezett annyi baráttal, akiknek egy részét a dunbari szimpátia, vagy klikk típusú körbe lehet sorolni. A vizsgált 30 év alatt folyamatosan nőtt azoknak az aránya, akiknek egy-kettő-három (bizalmas, támogató) barátja van. Napjainkra az vált dominánssá, hogy a magyar felnőtt lakosság barátainak száma legnagyobb eséllyel 1-5 fő közé esik: 1986-ban a megkérdezettek 49%-a, 2018-ban viszont már 81,2%-a említett ennyi barátot. Ezen belül leginkább az 1-2 barátot említők részaránya nőtt meg, míg 1986-ban 1-2 barátot a válaszadók negyede, a kilencvenes években ötöde említett, 2018-ban viszont a megkérdezettek több mint fele (51,9%).

Mivel a 6 vagy annál több barátot említőket a dunbari kategóriákhoz igazodva ugyanabba a 6+ kategóriába soroltuk, az átlagos barátszámot a teljes népességre[40] vonatkozóan évente nem elemeztük. Ugyanakkor a társadalmi változások emberi kapcsolatrendszerekre gyakorolt hatásának megértéséhez a barátszám átlagokat a 0-6+ tartományra értelmezve a jelentős szociodemográfiai csoportok szerint éves bontásban külön-külön is bemutatjuk.

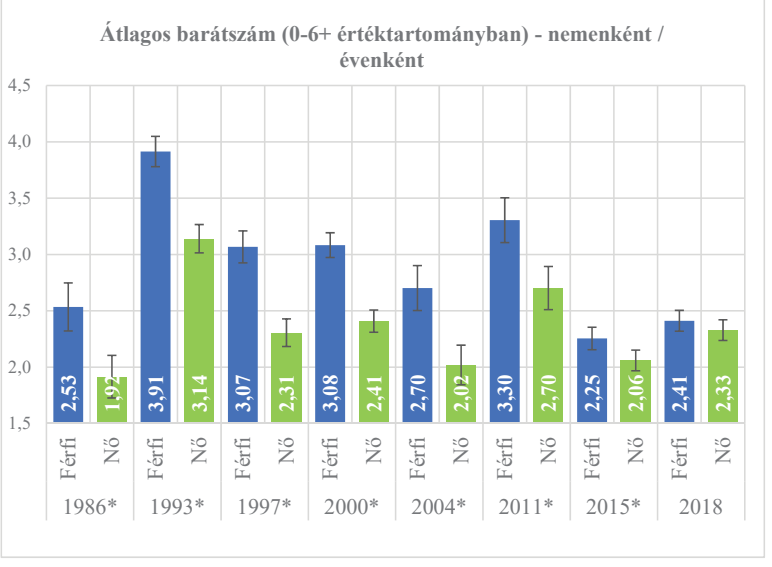

4.7. ábra

A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) nemenként a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * $p < 0,05$

A vizsgált évek zömében – egészen a közelmúltig – mindig a férfiak említettek több barátot, mint a nők (és több nőnek nem volt egy barátja sem, mint férfinak). A 4.7. ábrából ugyanakkor az is látható, hogy ezek a nemi különbségek egyre csökkentek. Olyannyira, hogy 2018-ban a különbség statisztikailag már nem volt szignifikáns.

[40] A 0–6 + barátszám átlaga 2,15 (2015) és 3,48 (1993) között mozgott.

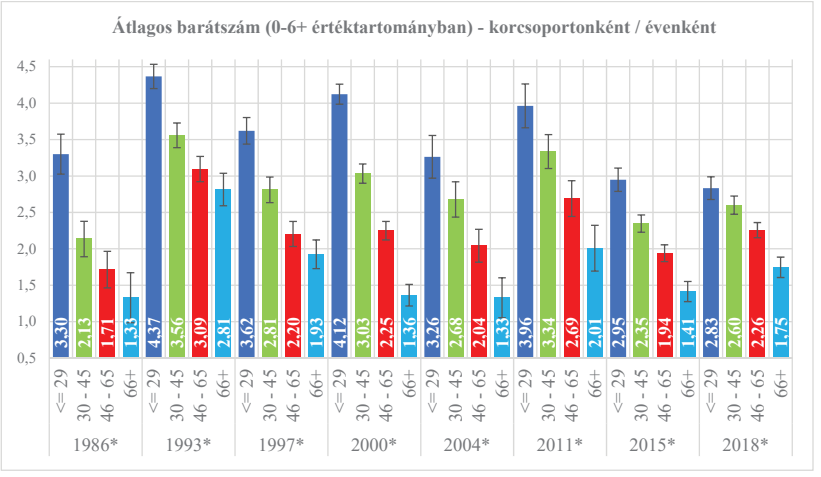

4.8. ábra

A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) korcsoportonként a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * $p < 0,05$

Az életkor növekedésével, ahogy azt korábbi elemzéseinkben rendre kimutattuk, jelentősen csökken a barátok száma (4.8. ábra). Ezt a különbséget minden egyes vizsgált év adatai markánsan mutatják, és több alkalommal előfordult, hogy a különbség a 30 év alatti és a legalább 66 éves felnőttek barátainak száma között két- vagy háromszoros volt.

Az életkorhoz hasonlóan az iskolai végzettséggel is jelentősen összefügg az, hogy hány barátja van valakinek. A trend egy kivétellel lineáris, és minden vizsgált évben statisztikai értelemben szignifikáns: minél magasabb az iskolai végzettség, annál több barátot említettek átlagosan a kérdezettek. Magyarországon az iskolai végzettség erősen összefügg a magasabb jövedelmi és lakáshelyzettel, jobb munkaerőpiaci státusszal is.

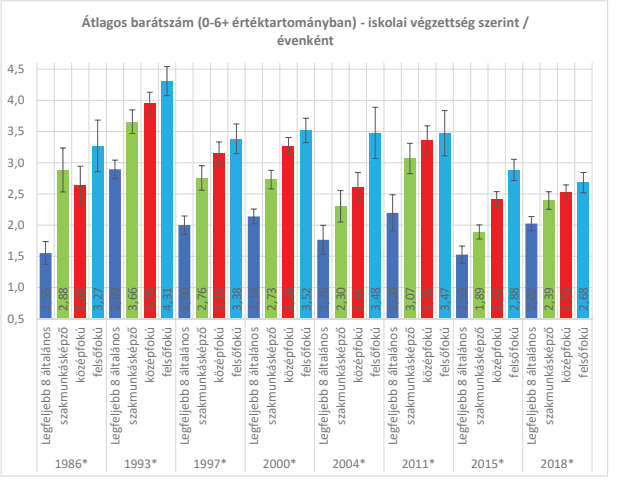

4.9. ábra

A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) iskolai végzettség szerint a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.; * p < 0,05

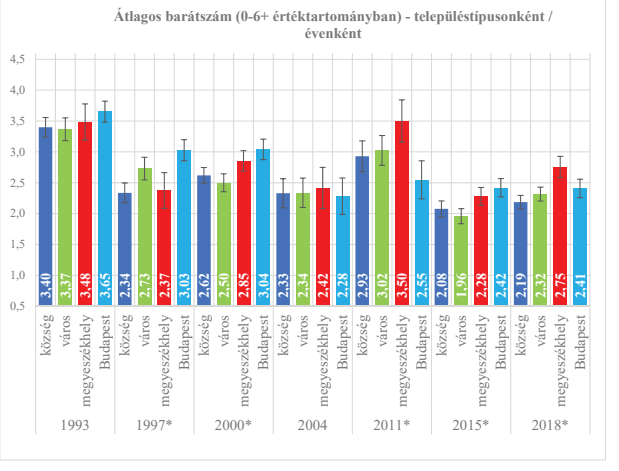

4.10. ábra

A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) településtípusonként a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * p < 0,05

A lakóhely településtípusa és a barátok száma közti összefüggés nem egyértelmű, az adatok e tekintetben ellentmondóak. 1986-ból nem áll rendelkezésünkre adat, és két évben (1993-ban, ill. 2004-ben) sem volt szignifikáns különbség a barátok számában a lakóhely településtípusa szerint.

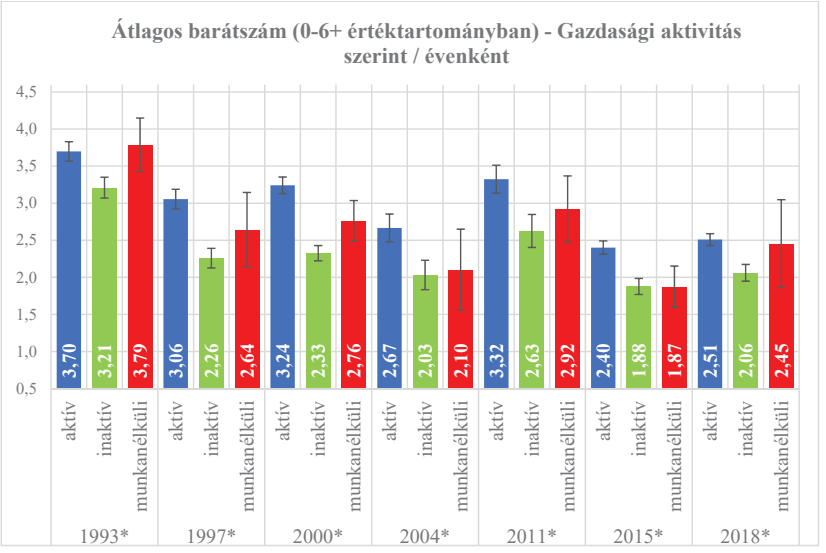

4.11. ábra

A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) gazdasági aktivitás szerint a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * $p < 0,05$

A gazdasági aktivitást tekintve az aktív munkaerőpiaci részvétel tágabb baráti körrel jár együtt. A barátszám átlaga a munkanélküliek csoportjában a második legmagasabb, kivéve 1993-ban. Az inaktívak csoportjában a barátszám átlaga vélhetően azért a legalacsonyabb, mert több, kapcsolati szempontból nagyon eltérő csoportot egyben kezel, és feltehetően a nyugdíjasok miatt erős az idős hatás is.

Ugyan azt gondolhatnánk, hogy az egyedül élőknek több erőforrása (például ideje) és nagyobb motivációja van a baráti kapcsolatok fenntartására, ezt a kétdimenziós adatok nem igazolják: az egyedül élők (részben az életkor[41] hatása miatt) bármelyik adatfelvételről is legyen szó, mindig kevesebb barátot említe-

[41] Az idős özvegyekre gondolunk elsősorban.

nek, mint azok, akik nem egyedül élnek. Másrészt az is lehetséges, hogy ennek az az oka, hogy a nem egyedül élők a velük élő személy(eke)t eleve lehet, hogy barátnak tartják (4.12. ábra).

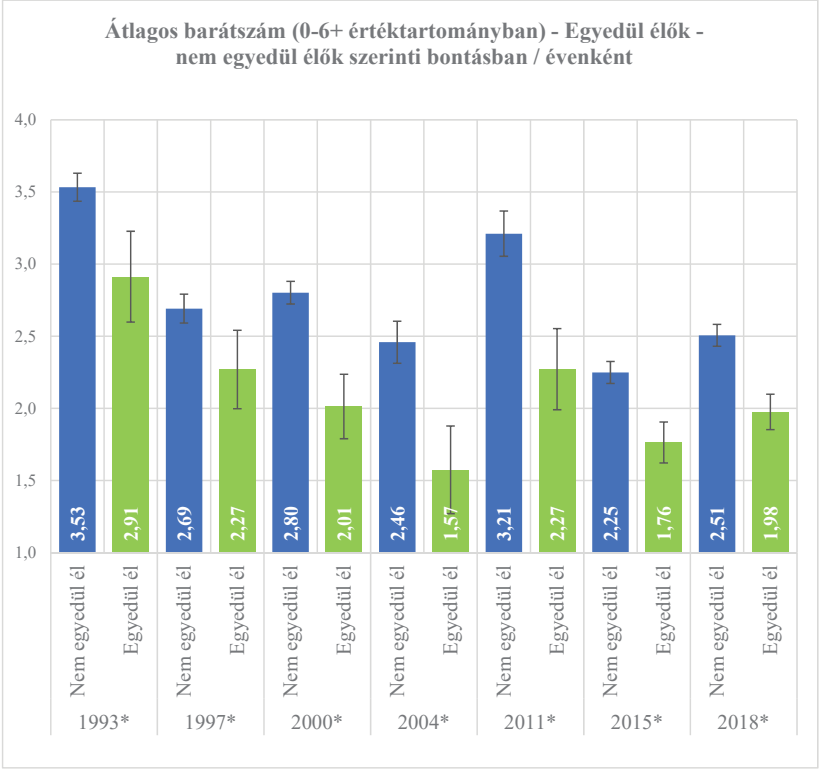

4.12. ábra

A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) egyedül élők és nem egyedül élők szerinti bontásban a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.; * $p < 0,05$

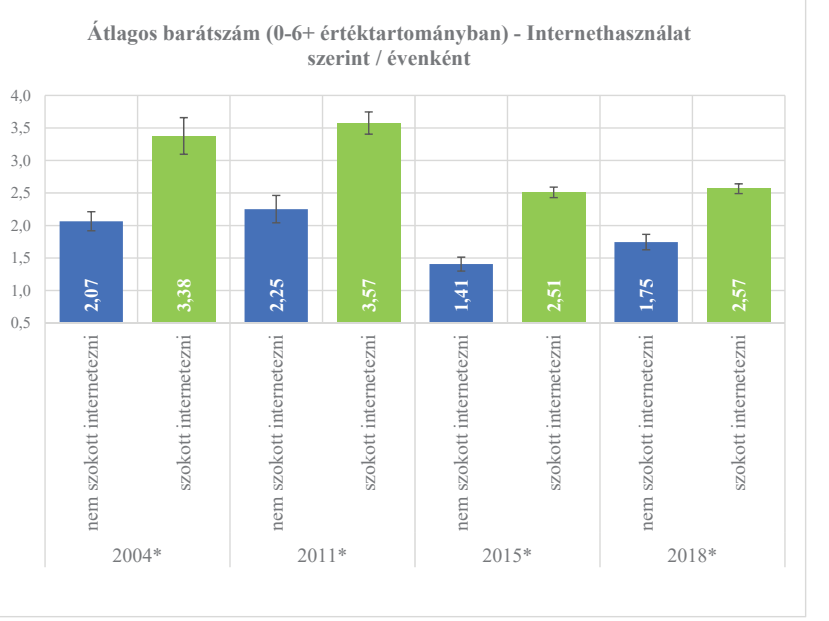

4.13. ábra

A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) Internethasználat szerint a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018;
* $p < 0,05$

Az Internet használatára vonatkozó adatok csak 2004-től állnak rendelkezésre, és azt mutatják, hogy a használók barátainak száma jelentősen magasabb, mint a nem használóké (4.13. ábra). Feltételezésünk szerint ezen összefüggés mögött a kor hatása húzódhat meg – legalábbis részben.

A barátszám 1986 és 2018 közötti változásának elemzése többváltozós modellekkel

Az elemzés során Dunbar elméletére (Dunbar 2018:36) alapoztunk. Eszerint a személyes kapcsolatok legbelső köre 5 főig terjed (támogató csoport), és az afeletti számú kapcsolatok már más minőségben (pl. szimpátia csoportokként vagy távolabbi ismerősökként) jelennek meg. Az elmélet alapján 0-6+ értéktartományra átalakított barátszámot először folytonos változóként, vagyis az említések száma szerint kezeltük, ugyanis ez az eljárás volt alkalmas egy-egy változó

mentén az esetleges időbeli elmozdulások feltárására. Ugyanakkor ennek a képzett változónak lineáris regressziós modellekben függő változóként való alkalmazása többszörösen sértette volna a modell alkalmazhatóságának alapfeltételeit (erősen ferde ordinális eloszlás), ezért statisztikai szempontból sem volt javasolt.

Az elméletre alapozva ugyanakkor az is könnyen belátható, hogy ilyen hosszú időtávon a barátfogalom változása önmagában is megnehezíti, hogy egy lineáris modellt helyesen interpretálni lehessen. Ezért többszörösen is indokolttá vált, hogy olyan modelleket hozzunk létre, melyek mind statisztikailag, mind pedig elméletileg jól interpretálhatóak. Ezek alapján a logisztikus modellcsalád bizonyult megfelelőnek, ugyanis jogosan feltételezhető, hogy mind a 0 barát (teljes izoláció), mind a sok (6 vagy több) barát a teljes vizsgált időszakban közel azonos jelentéssel bírt, és a modellek minőségét a barátok számának eloszlása sem befolyásolta statisztikai értelemben.

A vizsgált 30 év alatt a barátszám változása két, részben egymástól is eltérő társadalmi jelenségként értelmezhető. Az egyik a társadalmi elszigeteltség jelensége, ahol a fókuszban a baráttal rendelkezők versus a barátot nélkülözők állnak. Bináris regressziós modell segítségével azt vizsgáljuk, hogy az egyes társadalmi csoportok a többi változó hatásának kiszűrése mellett mekkora eséllyel tartoznak a baráttal rendelkezők táborába, azaz mely jellemzők befolyásolják, hogy társadalmi elszigeteltség szempontjából az egyén helyzete inkább kedvező vagy hátrányos. (4.14. ábra) Az alábbi modellek eredményeinek értelmezésekor 5% szignifikanciaszinttel dolgozunk.

A modellbe összesen öt olyan magyarázó változót sikerült bevonnunk, amelyik mindegyik vizsgált adatfelvételből rendelkezésünkre állnak, ezek a nem, kor, iskolai végzettség, régió (2020-as KSH besorolás szerint) és az adatfelvétel éve.[42] Bár a bevonható változók száma jelentősen (plusz négy változóval) megnőne, ha az első, 1986-os adatfelvételt kihagynánk, mégis úgy döntöttünk, hogy inkább kevesebb változóval, de a hosszabb időszakot vesszük górcső alá.

A 4.14. ábra alapján kijelenthetjük, hogy 1986 és 2018 között a barátokkal nem rendelkezés tényével mért társadalmi elszigeteltség esélyét az, hogy a kérdezettek lakóhelye melyik régióba tartozik, nem befolyásolta. Ugyanakkor a felnőtt nők a férfiakhoz képest kisebb (nagyjából 0,6-nyi) eséllyel említenek barátot. Hasonlóképp a társadalmi elszigeteltség szempontjából az életkornak és az iskolai végzettségnek minden egyéb együttes hatástól függetlenül is jelentős hatása van. Minél idősebb valaki, vagy minél alacsonyabb iskolai végzettségű, annál nagyobb eséllyel nélkülözi a barátokat. Talán a legizgalmasabb összefüggést a kérdezés időpontjára vonatkozóan kaptunk. 1986-hoz képest 2018-ban a

[42] A bevont változók: iskolai végzettség (legfeljebb általános iskola, szakmunkás végzettség, középfokú és felsőfokú végzettség), életkora (29 éves és fiatalabb, 30-45 éves, 46-65 év és 66 vagy idősebb), lakóhelyének földrajzi régiója (NUTS 3). A modell magyarázó ereje 24,1% (Nagelkerle R^2).

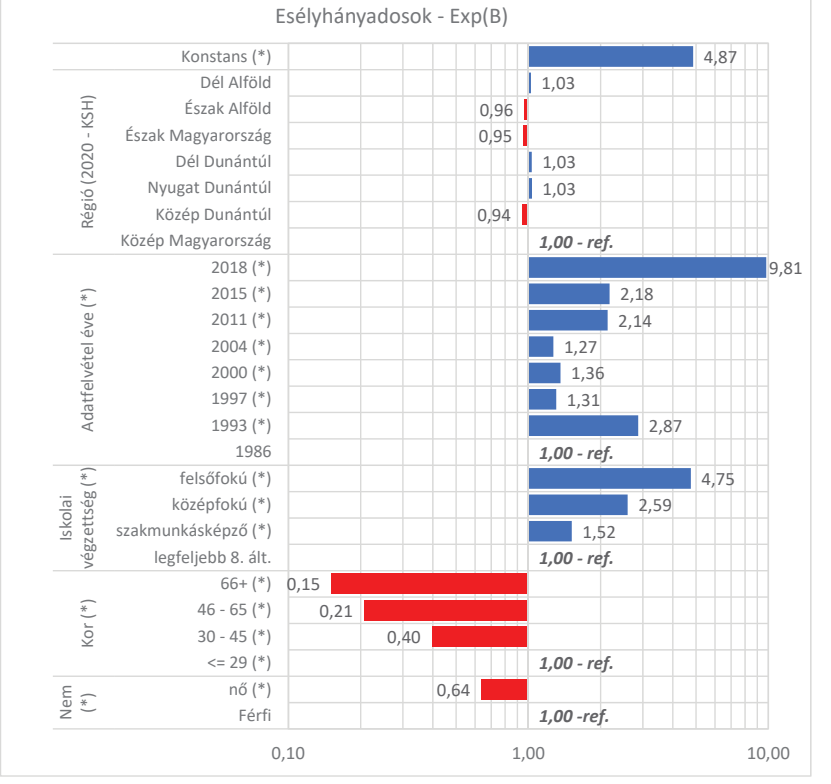

4.14. ábra

Van barátja – Bináris regressziós modell (1986–2018)

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.; * p < 0,05

megkérdezett felnőtt lakosságnak majdnem tízszeres az esélye arra, hogy legyen barátja.

Azt feltételezzük, hogy a kiterjedtebb baráti kapcsolathálózattal rendelkezők aránya és a társadalmi kohézió mértéke nem független egymástól. Ezért a következő modellben azt vizsgáljuk, kik a baráthalmozók, kik említenek több mint 6 barátot.

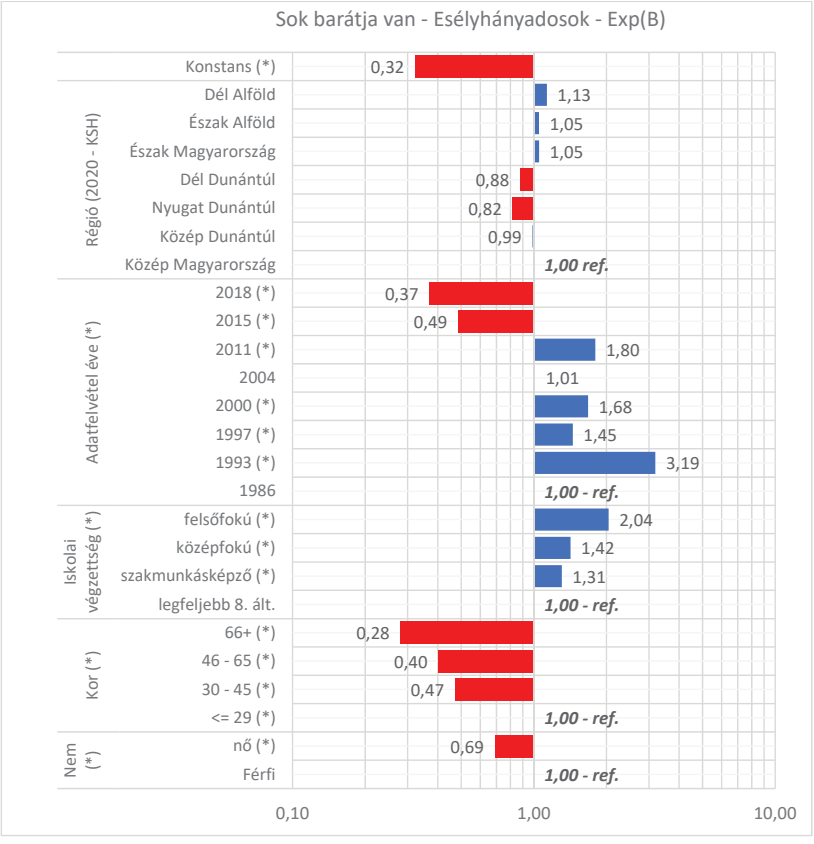

4.15. ábra

Sok barátja van – Bináris regressziós modell esélyhányadosai (Exp(B)) 1986–2018 között

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.; * p < 0,05

Bár a 4.12. ábra a „sok barát"-tal rendelkezők esélyhányadosait mutatja a fent már bemutatott 5 magyarázó változó alapján,[43] kijelenthetjük, hogy 1986 és 2018 között a főbb tendenciák hasonlóak, mint amit a fenti modell esetében leírtunk, azaz hogy egyáltalán van-e barátja a kérdezetteknek. A nők, az idősebbek és az alacsony iskolai végzettségűek a kimondottan széles baráti körrel való rendelkezés szempontjából hátrányosabb helyzetben vannak. Ebben az esetben sem

[43] Itt a modell magyarázó ereje 14,1% (Nagelkerle R^2) volt.

befolyásolja szignifikánsan az esélyeket a kérdezettek lakóhelyének regionális elhelyezkedése. 1986-hoz képest – bár ingadozó eséllyel – 2011-ig a kérdezettek nagyobb eséllyel említettek sok barátot. 2015-re azonban megfordul a trend, és egyre kisebb eséllyel van az embereknek legalább hat barátja, ami a társadalmi kohézió gyengülését mutathatja még a bizalomhiányos szocializmusbeli 1986-os évhez képest is: a sok baráti kapcsolat csökkenő esélye 2015-ben kb. a fele 1986-ban mértnek, majd ez a szám 2018-ra tovább csökken, és 40 % alá esik.

Kiterjesztett modellek

A kilencvenes évektől már több olyan változót találhatunk, melyek a rendelkezésre álló adatbázisokban mind szerepelnek. Az 1993–2018 közti időszakra a modellbe összesen öt olyan magyarázó változót sikerült bevonnunk, amelyek mindegyik vizsgált adatfelvételből rendelkezésünkre állnak: ezek a nem, kor, iskolai végzettség, régió (2020-as KSH besorolás szerint) és az adatfelvétel éve, szokott-e a kérdezett internetezni, gazdasági aktivitás, egyedül él-e a kérdezett, háztartásméret.[44] A szűkebb modellhez képest jól látható a 4.13. ábrán, hogy minden más változó hatását kontroll alatt tartva az internetet használóknak csaknem kétszeres eséllyel van barátjuk. Az aktív munkavállalókhoz képest mind az inaktívaknak, mind a munkanélkülieknek közelítőleg negyedével kevesebb esélyük van arra, hogy legyen barátjuk. A háztartás mérete, illetve az, hogy a kérdezett milyen típusú településen, illetve egyedül él-e, nem játszik statisztikailag jelentékeny mértékű szerepet ebben. Azt is láthatjuk, hogy ha az 1993. évet vesszük kiindulási alapnak, egészen 2018-ig minden évben körülbelül feleannyi eséllyel volt barátjuk az embereknek, ugyanakkor 2018-ra ez radikálisan megváltozott. 2018-ban 1993-hoz képest több mint kétszeres eséllyel volt legalább egy barátja a magyar felnőtt lakosságnak.

[44] A bevont változók: iskolai végzettség (legfeljebb általános iskola, szakmunkás végzettség, középfokú és felsőfokú végzettség), életkor (29 éves és fiatalabb, 30-45 éves, 46-65 év és 66 vagy idősebb), lakóhelyének földrajzi régiója (NUTS 3), aktivitás (aktív, inaktív, munkanélküli). A modell magyarázó ereje 24,1% (Nagelkerle R^2).

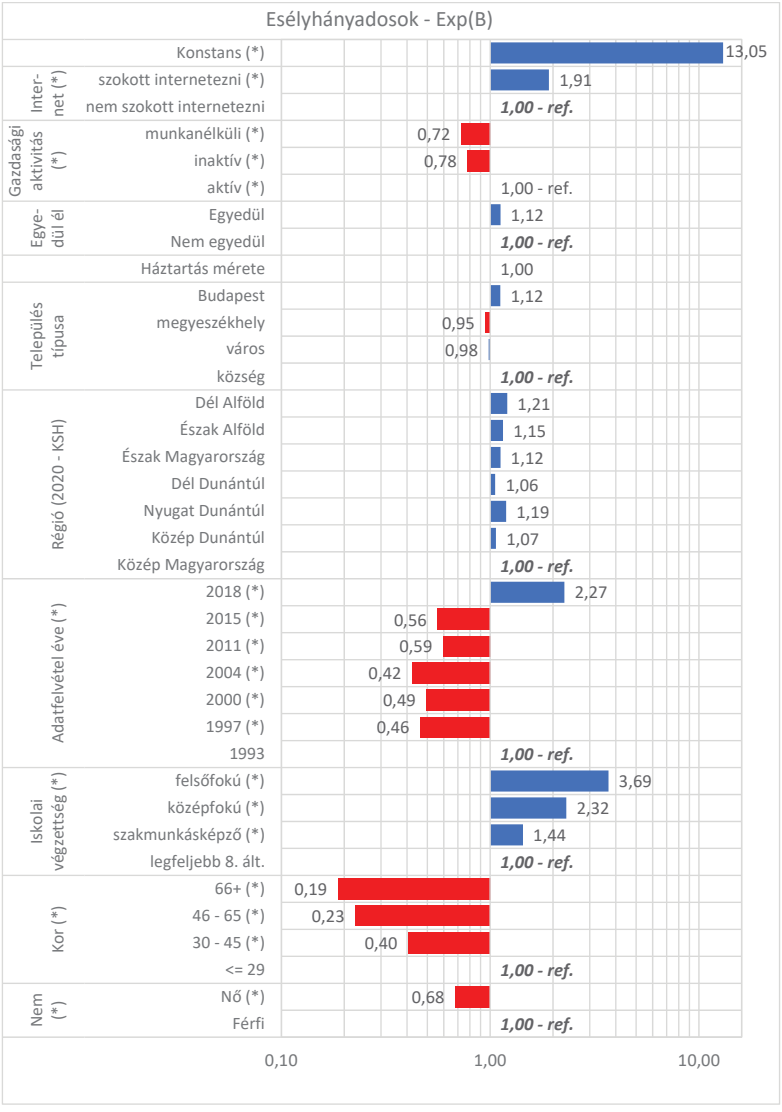

4.16. ábra

Van-e barátja? 1993–2018

Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.; * $p < 0,05$

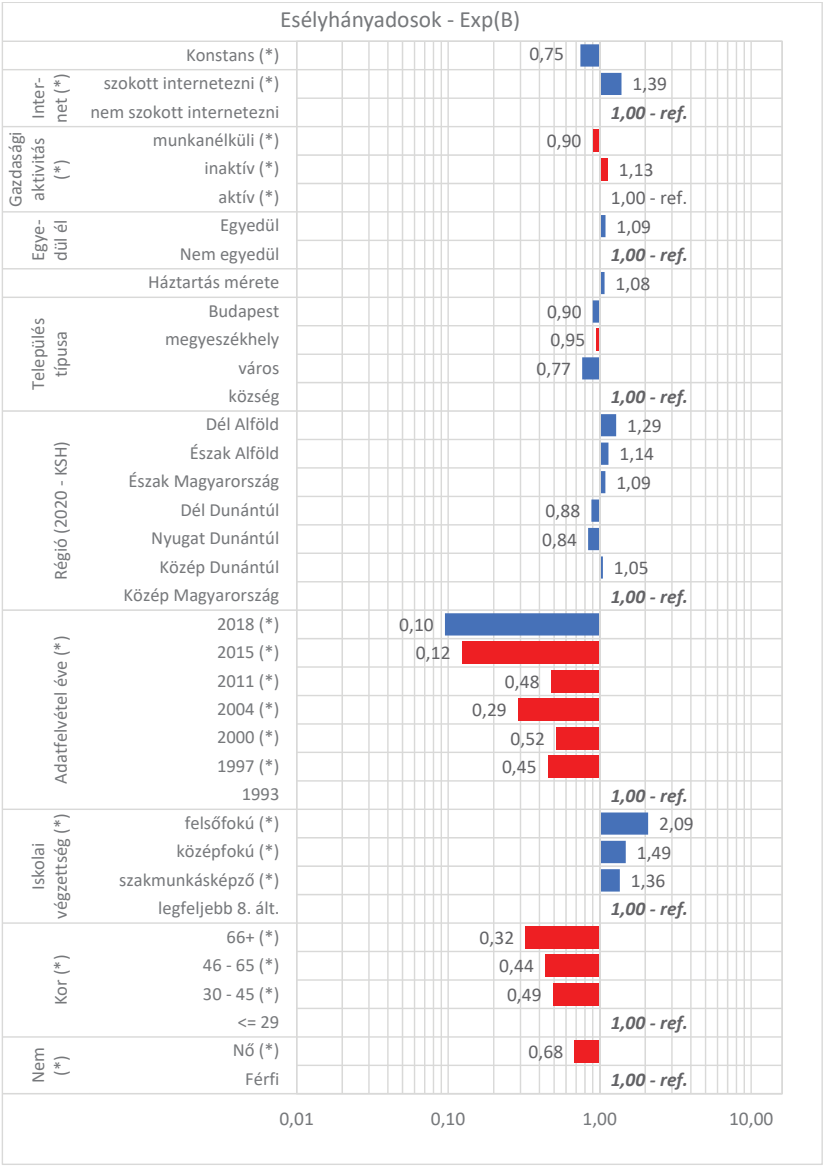

4.17. ábra

Van-e sok barátja? 1993–2018

Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000,
TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.; * p < 0,05

Az 1993–2018 közti időszakot tekintve a fenti kibővített modellel annak esélyét vizsgálva, hogy kinek van sok, legalább 6 barátja, a 4.17. ábrán azt látjuk, hogy az internet használata a sok baráttal rendelkezés esélyét is csaknem 40%-al növelte. A gazdaságilag aktív népességhez képest az inaktívaknak 13%-al több, a munkanélkülieknek 10%-al kevesebb eséllyel van sok barátja. 1993-hoz képest az összes vizsgálati évben jelentősen kisebb, ám fluktuáló eséllyel említettek sok barátot a kérdezettek, 2018-re ennek esélye tizedére csökkent. Ezen kívül a nem, kor és iskolai végzettség esetében találtunk jelentős, a fentiekben már bemutatott irányú hatásokat.

Mélyfúrás 2015-ben

A több évet tartalmazó összehasonlításban korlátozott azoknak a változóknak a száma, amelyek a vizsgált évek mindegyikében, vagy legalábbis többségében rendelkezésre álltak. Ezért kiválasztottunk egy olyan évet (2015), amikor a modellépítésre a releváns változók lehető legtágabb köre állt rendelkezésre. A 2015-ös adatoknál is logisztikus modelleket készítettünk, amit az említett tényezőkön túl az összehasonlíthatóság is indokolt. Az alábbiakban két olyan binomiális regressziós modellt mutatunk be, ahol a sokténezős folyamatban a többi változók hatását kiszűrve egy-egy független változó parciális hatását látjuk. Mindkettő modellben azonos változókat vontunk be.

Ahogyan minden többváltozós regressziós modell esetén, úgy itt is felmerült a független változók közötti multikollinearitás kérdése: a független változók közötti összefüggések jelenlétében a modellek nehezebben képesek kimutatni a szignifikáns hatásokat, növelve ezzel a standard hibák esélyét (Daoud 2017). Mivel az alkalmazott szoftverkörnyezet (SPSS 19.0) nem támogatja a multikollinearitás ellenőrzését (logisztikus modell, kategoriális független változókkal), ezért a modelleket lépcsőzetesen építettük fel. Az elméleti szinten összefüggéssel bíró változókat szétválasztottuk, az együtthatók stabilitását az egyes modellek között vizsgáltuk. Ezt az eljárást a 2015-ös adatokra illesztett modelleknél az azokba bevont több mint 15 független változó miatt alkalmaztuk.

Első lépésben az előző, időbeli összehasonlításra fókuszáló modellekben szerepeltetett változókat vontuk be, melyek a nem, az iskolai végzettség (legfeljebb általános iskola, szakmunkás végzettség, középfokú és felsőfokú végzettség), életkor (4 kategóriára bontva) és lakóhelyének földrajzi régiója (NUTS 2). A második lépésben további, a kérdezettet tényszerűen jellemző változókat vontunk be az elemzésbe: a lakóhely településtípusa (falu, város, megyeszékhely, Budapest), a háztartás ekvivalens jövedelme alapján hányadik jövedelmi ötödbe tartozik, milyen gyakran használ internetet (soha, ritkán, időnként, gyakran),

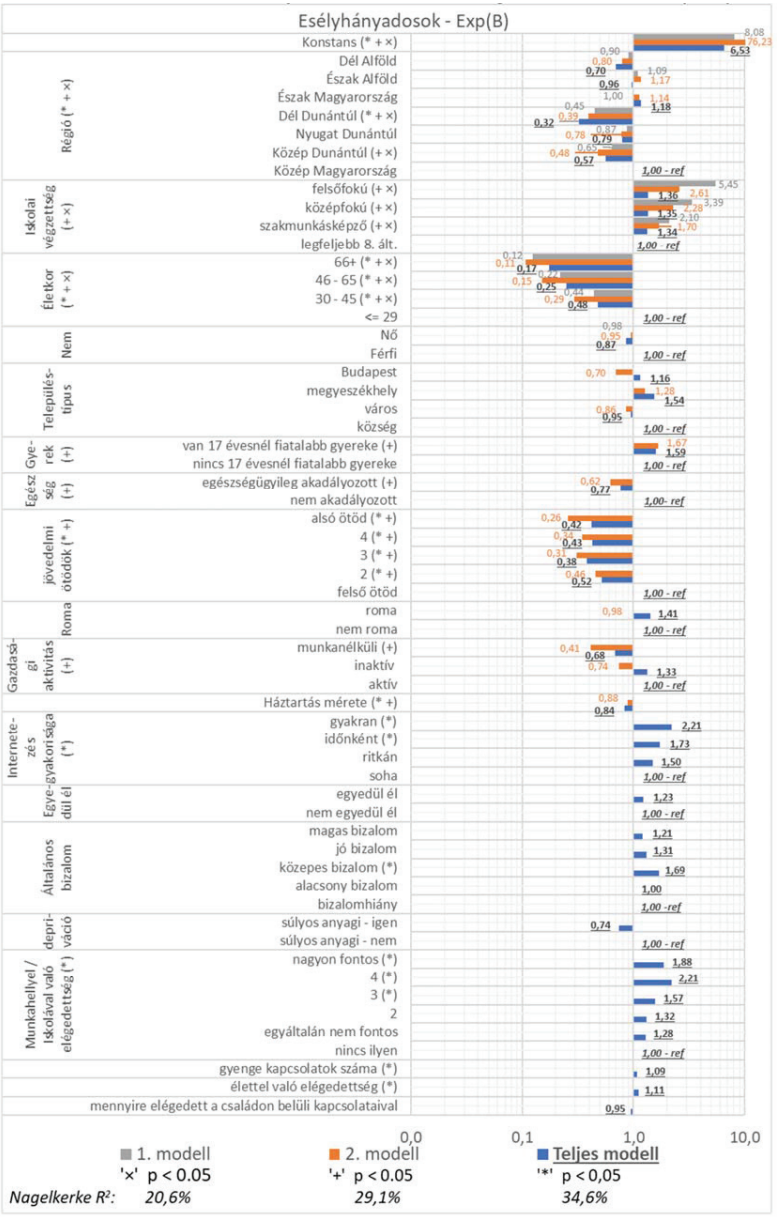

4.18. ábra

Kiknek van inkább barátja 2015-ben? Bináris regressziós modell esélyhányadosai
Adatok forrása: TÁRKI 2015

munkaerőpiaci aktivitás (aktív, inaktív, munkanélküli), a kérdezett roma származású-e, egyedül él-e, a háztartás mérete, él-e a háztartásban 17 év alatti gyermek, egészségügyi szempontból való akadályozottsága.

A harmadik lépésben szerepeltettük a következőket: a súlyos anyagi deprivációval való érintettség, mennyire bízik másokban (általános bizalom ötfokú skálás mérve), az élettel, illetve a családi kapcsolatokkal való elégedettség mértéke (mindkettő tízfokú skálán mérve), a munkatársi/iskolai kapcsolatok fontossága (5 fokú skálán mérve), a gyenge kapcsolatok száma (21 foglalkozásból hányat ismer, ld. részletesebben Albert – Dávid 2016).[45]

Az első esetben azt vizsgáltuk, mely változók mentén különíthetők el a barátattal rendelkezők és a barátnélküliek csoportjai. A másik modellben pedig azt szerettük volna megvizsgálni, kik azok, akik viszonylag sok, azaz legalább 6 barátot említettek, mert őket okkal tekinthetjük a magyar társadalom kapcsolatgazdag szegmensének.

Az első modell tehát arra vonatkozik, hogy kik azok, akiknek van legalább egy barátja azokkal szemben, akiknek egy sincs (4.18. ábra). Ennek a teljes, összes változót tartalmazó modellnek az erőssége 34,6 % (Nagelkerke R^2)[46] volt.

A bináris regressziós modell alapján – korábbi vizsgálatokkal összhangban – az életkornak kiemelten fontos szerepe van: a 30 év alattiakhoz képest minden más korcsoportba tartozónak az életkor előrehaladtával csökkenő mértékű esélye van arra, hogy legyen barátja, és ez a csökkenés meglehetősen drámai mértékű. A fiatalokhoz képest a 66 év felettiek esélye arra, hogy barátjuk legyen, mindösszesen 17% a teljes modell szerint. Ezen a trenden alapvetően a 2. és 3. lépésben sok egyéb változó bevonása sem változtatott. Az iskolai végzettség szignifikáns hatása a modell 3. lépcsőjében bevont változókkal együtt már nem érvényesül.[47] Legmeglepőbb az erős regionális meghatározottság, melynek szignifikáns hatása a teljes modellben is megmaradt: a Közép-Magyarországon lakókhoz képest Észak-Magyarország kivételével az összes többi régióban kisebb eséllyel van barátja az embereknek. A Dél-Dunántúl helyzete alapvetően érdekes és további vizsgálatra érdemes: az ott élőknek a közép-magyarországihoz képest 32 százaléknyi az esélye, hogy legyen barátja.

A modellben a 2. lépésben bevont változók közül mind a gazdasági aktivitás, mind az egészségi állapot és a 17 évesnél fiatalabb gyerek jelenléte a családban statisztikailag szignifikáns hatással bírt (a munkanélkülieknek, az egészség-

[45] A szubjektív, társadalmi osztályba való önbesorolás és a barátok átlagos száma erősen összefügg, a magasabb státuszú csoportokban lényegesen magasabb az említett barátok átlagos száma, ugyanakkor a szórás is (ld. Albert – Dávid 2016: 33).

[46] A modellek eredményeinek értelmezésekor továbbra is az 5%-os szignifikanciaszinttel dolgoztunk.

[47] A korábban említett multikollinearitás következménye, hogy részben „elinflálódnak" a hibatagok, hiszen a teljes modellbe bevont változók közül több (pl. internethasználat, depriváció) az iskolai végzettséggel összefüggésben lehet.

ügyi akadályozottsággal élőknek, illetve a gyermekkel együtt nem élőknek kevesebb eséllyel volt barátjuk), azonban a 3. lépésben bevont újabb változókkal kialakított teljes modellben ez a hatás már nem bizonyult statisztikai szempontból jelentősnek. Ugyanakkor a 2. lépésben bevont jövedelem hatása a teljes modellben is szignifikáns maradt: a magasabb jövedelemmel rendelkezőknek nagyobb eséllyel van barátja, így a legfelső jövedelmi ötödbe tartozókhoz képest a többi jövedelmi csoportban épphogy feleannyi, vagy még kevesebb eséllyel van barátja az embereknek. A háztartás méretével együtt csökken annak az esélye, hogy valakinek legyen barátja, amely hatás a teljes modellben is szignifikáns.

A 3. lépésben bevont változók közül – várakozásunkkal összhangban (Wang – Wellmann 2010 alapján) –, az internethasználat és az, hogy van-e barátunk, összefügg.[48] A soha nem internetezőkhöz képest a bármilyen gyakorisággal internetet használók csoportjainak nagyobb az esélye arra, hogy barátjuk legyen. Az oksági kapcsolat persze nem megállapítható, és gyanítható, hogy egymást megerősítő folyamatokról van szó: aki nyitottabb a külvilág felé, nagyobb eséllyel internethasználó, illetve maga az internet használata megkönnyíti a barátszerzést, a barátságok fenntartását. Az egyáltalán nem internetezőkhöz képest a gyakori használóknak több mint kétszeres esélye van arra, hogy legyen barátjuk. Az élettel való elégedettség és az, hogy van-e barátja valakinek, szintén összefüggenek. Ugyanakkor gyaníthatóan ez is kétirányú összefüggés: akik elégedettebbek életükkel, jobban érzik magukat a bőrükben, azok valószínűleg szívesebben fordulnak mások felé, illetve mások számára is vonzóbb potenciális barátok. Számos kutatás pedig alátámasztja azt, hogy élettel való elégedettségünkhöz nagyban hozzájárulnak jó minőségű emberi kapcsolataink is (pl. Dunbar 2018). Azok körében is nagyobb eséllyel vannak barátokkal rendelkezők, akik iskolai, munkahelyi közösségüket fontosabbnak ítélik, illetve akiknek több gyenge kapcsolata van.

További elemzések során nem találtunk egyéb olyan független változót, amelyek statisztikai értelemben szignifikáns hatással lettek volna a barátokkal való rendelkezés tényére. Így meglepő, de statisztikai szempontból viszont részben magyarázható módon[49] a komplex modellben több korábban bemutatott változónak is lecsökkent a jelentősége az újonnan bevont változók mellett. Így a kérdezett neme, lakóhelyének településtípusa, az, hogy egyedül él-e vagy sem, mi a gazdasági aktivitása, roma származású-e, súlyosan anyagilag depriválthaztartásban él-e, mennyire bízik másokban, egészségileg akadályozott-e, illetve a családon belüli kapcsolataival mennyire elégedett, mi az iskolai végzettsége, illetve él-e 17 év alatti gyermek a háztartásában, a többi bevont változó mellett

[48] Ebben az esetben is felmerül a kor és az iskola hatása, de az internethasználat ezek mellett önmagában is szignifikáns hatást mutatott.

[49] Számos, egymással részben összefüggő változó beemelése miatt.

önmagában már kevéssé lényeges abból a szempontból, hogy milyen eséllyel kerül a baráttal rendelkezők csoportjába.

Második modellünk függő változója, hogy kik azok, akiknek „sok", azaz legalább hat barátja van (4.19. ábra). Ennek a modellnek az erősségmutatója kisebb, 22,8% (Nagelkerke R^2).

Azt, hogy kinek van a társadalom túlnyomó többségéhez képest kiterjedtebb baráti köre, némi túlzással, hogy kik a „kapcsolati tőkések", részben más dimenziók határozzák meg, mint azt, hogy egyáltalán van-e barátja valakinek. Az alapmodellbe is bevont nemi hovatartozás változó a teljes modellben is szignifikáns, sőt, egyre erősödő hatással bír: a nőknek a férfiakéhoz képest 61%-az esélye arra, hogy ilyen kiterjedt baráti körrel rendelkezzenek. Ugyanakkor emögött, feltételezésünk szerint, a barátdefiníció „szigorúbb" értelmezése is állhat, hiszen a nők esetében a barátfogalomnak inkább a kimondottan közeli, intim kapcsolatokra való vonatkoztatása hagyományosan inkább jellemző lehet. Bár összességében a teljes modellben nem szignifikáns az életkor hatása, a 46-65 éves korosztálynak statisztikai értelemben is jelentősen kevesebb, feleannyi eséllyel van sok barátja a fiatalokhoz képest. Az iskolai végzettség, amely szignifikáns mértékben nem függ össze azzal, hogy vannak-e barátaink, a nagyobb kapcsolati tőke esélyére már egyértelműen jelentős mértékben hat: minél képzettebb valaki, azaz minél több tudástőkével rendelkezik, minél tovább járt iskolába, annál nagyobb eséllyel rendelkezik kiterjedt baráti körrel: az alapfokú végzettségűekhez képest – minden más modellbe bevont változó hatását kiszűrve is – a teljes modellben a középfokú végzettségűek esélye arra, hogy legalább hat barátjuk legyen, több mint kétszeres, a felsőfokú végzettségűeké pedig csaknem négyszeres.

Némileg meglepő módon a lakóhely régiója ebben a modellben is erőteljes hatást mutat a modellépítés mindhárom fázisában, ami a személyközi kapcsolatokat illető kulturális különbségekre utalhat: a végső modellben legnagyobb eséllyel minden más régióhoz képest a gazdasági szempontból legjobb helyzetű Közép-Magyarországon van sok barátja az embereknek, a Dunántúlon erre sokkal kisebb az esély: a legszélsőségesebb hátrányos helyzet a Dél-Dunántúlt illetően rajzolódik ki: az ott élők, mint fentebb láttuk, baráttal is sokkal kisebb valószínűséggel rendelkeznek, de arra, hogy sok barátjuk legyen, a közép-magyarországiakhoz képest alig 2 százaléknyi csupán az esélyük.

A 2. lépésben bevont településtípus változó szignifikanciája a teljes modellben már az elvárt mérték alá csökken, de a többi paramétert kontroll alatt tartva a községekben élőkhöz képest a budapestiek esélye egy kiterjedt baráti hálózatra harmadannyi. Az időnként és gyakran internetezők a modell 2. lépésében csaknem kétszeres eséllyel említettek sok barátot, ez a hatás a teljes modellben azonban statisztikai szempontból nem jelentős. A háztartás növekvő mérete növeli az esélyét annak, hogy sok barátunk legyen.

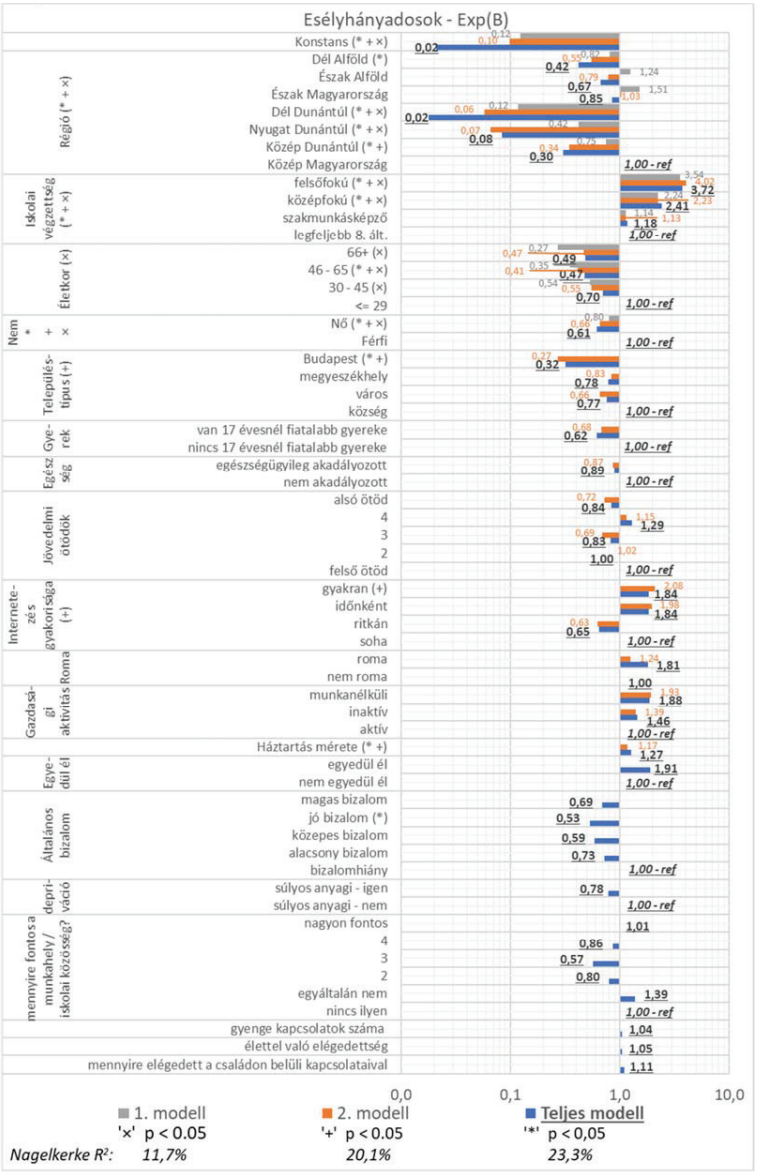

4.19. ábra

Kiknek van „sok", legalább hat barátja 2015-ben? Bináris regressziós modell esélyhányadosai

Forrás: TÁRKI 2015

A gazdasági aktivitás, a roma származás, a súlyos anyagi depriváció, illetve összességében a jövedelmi helyzet, a gyenge kapcsolatok száma, az egészségügyi akadályozottság, az, hogy valakinek van-e vele együtt élő, 17 éves vagy fiatalabb gyermeke, mennyire elégedett családi kapcsolataival, vagy mennyire tartja fontosnak munkahelyi/iskolai közösségét, mennyire bízik másokban, menynyire elégedett az életével, statisztikai értelemben nem volt szignifikáns.

A vizsgált három évtized során a 8 országos reprezentatív felmérésben említett barátszámok eloszlása, illetve a baráttal egyáltalán nem rendelkezők aránya is meglehetősen nagy amplitúdóval ingadozik, ami mögött összességében a baráti kapcsolatok belső struktúrájának átalakulása állhat, és az ingadozások ellenére meglehetősen egyértelmű trendet jelöl ki. A barátot nélkülözők arányának szinte folyamatos és 2018-ra nagyon is jelentősnek mondható csökkenését mindenképpen pozitív fejleménynek értékelhetjük az egyének jólléte, támogatottsága szempontjából. Ugyanakkor a kimondottan kapcsolatgazdag, kiterjedt baráti körrel rendelkezők számának szintén jelentős csökkenése a társadalmi kohézió szempontjából kedvezőtlen jelenségnek tűnik, és a szélesebb társadalmi integráció gyengülését mutatja. Ezt megerősíti az a foglalkozási pozíciógenerátor adatait használó elemzés is, amelyek a vizsgált 1997 és 2014 közti időszakban a társadalmi kohézió gyengülését, a társadalom kapcsolati szempontból való fokozódó szétszakadását mutatja (Kmetty et al. 2018). Mindezt egy olyan társadalomban tapasztaljuk, amely a nemzetközi összehasonlításokban rendre a kapcsolatszegény országok között szerepelt eddig is (ld. Höllinger – Haller 1990, Utasi et al. 2004, 2006, Bruckner and Knaup 1993).[50]

A rendszerváltás elején mért kiugróan pozitív adatokat talán betudhatjuk egyfajta bizalomteli, euforikus légkörnek, ugyanakkor a TÁRKI Háztartás Panel adatain 1993 és 1997 között a barátok számának jelentős csökkenése egyrészt egy mindenkit érintő enyhe beszűkülés volt, másrészt viszont jól beazonosíthatók azok a társadalmi csoportok, akik a bekövetkezett társadalmi változások valódi vesztesei voltak – nemcsak kapcsolati szempontból. A barátokkal nem rendelkezők aránya a vizsgált időszakban ugyanazokat a válaszadókat kérdezve több mint 10 százalékkal megnőtt, amiben a következő változók játszottak főszerepet: a településtípus, az egy főre jutó éves jövedelem, a jövőbe vetett bizalom, a jövedelemcsökkenés és az életkor (Albert – Bozsonyi – Dávid 2008). A kilencvenes évek elején mért, az idősoros trendből kiugróan pozitív adatok, majd azok pár éven belüli, a nyolcvanas évekre jellemző szintre visszatérése után 2004-ig viszonylag változatlan kép tárult elénk a vizsgálatokból. Az interperszonális kap-

[50] 1986-ban az ISSP felmérésben szereplő országok közül Magyarországon volt a legmagasabb, több mint egyharmad a barátokat nélkülözők aránya, míg ez az arány az USÁ-ban csak 5% volt (Bruckner – Knaup 1993). 2001-ben szintén Magyarországon volt legmagasabb ez az arány, 25%, míg az összes többi vizsgált országban 10% alatti (Utasi et al. 2006).

csolathálózatok kilencvenes évekbeli szűkülését követő pozitív fordulatot először a TÁRKI Magyar Háztartás Panel 2007. évi adatfelvétele jelezte, s noha az adatok – a panel minta jellegéből adódóan – nem tekinthetőek reprezentatívnak, Kopasz és szerzőtársai (2008) mégis felhívták a figyelmet a barátok számának erőteljes újbóli növekedésére. Emellett legfőbb következtetéseik a szocio-demográfiai változókat figyelembe véve a következők voltak: „(1) mindhárom vizsgált időpontban[51] tanulók és a fiatalabb dolgozó férfiak számoltak be átlagosan a legtöbb barátról; (2) a legfontosabb szegmentáló dimenziók a munkaerőpiaci státus, a nem és az életkor voltak; (3) a vizsgált időszakban a munkaerőpiaci státusz szerepe fokozatosan növekszik, a nemé pedig kismértékben csökken" (Kopasz – Szántó – Várhegyi 2008:117). A barátnélküliek aránya azóta folyamatosan csökkent, és a 2011. évi kiugrást követően a legalább 6 baráttal rendelkezőké is.

A barátságoknak több fajtáját különböztetik meg már az ókor óta.[52] Tanulmányunk szempontjából ezek közül az instrumentális, azaz nem feltétlenül kifejezetten hosszútávra szóló, de meghatározott célok elérésében minket segítő barátok, illetve az „igazi/"valódi" (angolul meaningful) barátságok közti megkülönböztetést emelnénk ki. Ez utóbbi kategóriába tartozó barátságok sem mentesek az instrumentális segítségnyújtás elemétől, azonban multiplexebbek, magasabb fokú érzelmi támogatás és közelség jellemzi őket, így a családi kapcsolatokra még inkább hasonlítanak. Sajnos az elemzett adatok alapján nem tudjuk a barátságtípusokat beazonosítani, de valószínűsíthetjük, hogy részben legalábbis ebben rejlik a kirajzolódó tendenciák magyarázata. A baráti hálózatok méretének és a barát nélküliek arányának csökkenése, illetve a nők és férfiak közti különbség eltűnése a barátok számát tekintve mind magyarázható egy feltételezett homogenizációs trenddel. A társadalom legtöbb csoportjában alapvető elvárássá vált, hogy egy pár bizalmasabb barát „mindenkinek kell": 1-4 baráttal napjainkban a felnőtt lakosság túlnyomó többsége rendelkezik. Ugyanakkor úgy tűnik a barátság tartalma is változott: míg a nyolcvanas években annak instrumentális jellege volt domináns Magyarországon (ld. Utasi 1990, 1991), manapság egyre növekvő mértékben, minden korosztályban és a férfiak esetében is tartalmazza az érzelmi támogató funkciót. Ezt alátámasztják a bizalmas beszélgetési hálózatok összetételének és méretének 1997 és 2015 közötti változásait górcső alá vevő elemzéseink is. A bizalmas kapcsolathálózatok mérete stabil maradt a vizsgált időszakban, ugyanakkor a dominánsan rokoni, pontosabban szűk családi kapcsolatokból álló hálózatokat felváltották a jelentős részben, sőt dinamikusan növekvő arányban csak nem-rokoni, főként baráti kapcsolatokból álló bizalmas

[51] 1993, 1997, 2007

[52] Talán a leghíresebb Arisztotelész tipológiája (1987).

hálózatok. A változásnak jelentős korosztályi és nemi meghatározottsága van: a fiatalok a korábbi évekhez képest kevésbé említik családtagjaikat bizalmasukként, a férfiak körében pedig kifejezetten megnőtt a barátok említésének esélye, amiből arra következtethetünk, hogy a problémák megbeszélése, az érzelmi támogató funkció a férfiak barátságait is egyre inkább jellemzi (Albert et al. 2021a, Dávid – Albert – Huszti 2020). Ez megmagyarázhatná a barátok számának csökkenését, mivel ezeket a komplexebb, szorosabb kapcsolatokat erőforrás-igényesebb fenntartani.

A 3. fejezetben már bemutattunk néhány, a kapcsolathálózatok nemi különbségeire vonatkozó kutatási eredményt. Az 1986–2018 közti három évtizedből a barátok számára vonatkozó magyar adatokat elemezve azt mondhatjuk, hogy a közelmúltra már eltűnt a különbség a nemek között abban, hogy van-e egyáltalán barátjuk, de abban még megmaradt, hogy a férfiaknak nagyobb eséllyel van kiterjedt baráti köre. Hill és Dunbar (2003) szerint a nők „belső köre" nagyobb, mivel a nők tipikusan jobbak az ún. mentalizációban (ami az empátiához hasonló, azonban az egyént saját magát is magába foglaló fogalom), illetve a férfiakhoz képest inkább van nekik azonos nemű „legjobb barátnőjük" a párkapcsolatuk mellett. Ugyanakkor Dunbar elemzéseiben a családtagokat is ide számítják, míg a mi elemzéseinkben ez nem így van.

A nők inkább töltenek több időt barátaikkal való beszélgetéssel, a férfiak esetében inkább az együttes cselekvés (pl. sport, ivászat) növeli a kapcsolat érzelmi intenzitását (Roberts és Dunbar 2015). A nők többet ruháznak be a kapcsolataikba, mint a férfiak (Machin és Dunbar 2013). E két utóbbi jelenség okozhatja a nők hátrányát a kifejezetten nagynak számító baráti körrel rendelkezést tekintve: egyrészt a szorosabb, bizalmibb kapcsolatokat tartják inkább barátságnak, másrészt ezek ápolásába több erőforrást fektetnek be. Mivel az erőforrások végesek, ez – főleg a nőkre nagyobb mértékben háruló egyéb családi/gondozási kötelezettségek mellett – könnyen okozhatja azt, hogy a nagyobb számú baráti kapcsolat fenntartásához szükséges erőforrások a nők jelentős részénél nem állnak rendelkezésre.

Nemzetközi vizsgálatok eredményei is meglehetősen egyöntetűen azt mutatják, hogy a kapcsolathálózatok méretére a kor erős hatással van, a fiatalabbak tipikusan több baráttal rendelkeznek, mint az idősek (Hill és Dunbar 2003, Dunbar 2016, Albert és Dávid 2007, 2016, Ajrouch et al., 2005; Harling et al. 2018; Kohli et al. 2009; Marsden 1987; van Tilburg 1998). Ezt a magyar barátságokra vonatkozó adatok is teljességgel alátámasztják: a többi modellbe bevont változó hatását kiszűrve is jelentős és más vizsgálatokkal egyező a kor negatív hatása a kapcsolathálózatok méretére és azon belül a barátok számára is. Az idősebbek kapcsolathálózatait a kapcsolati napló módszerével vizsgálva Magyarországon azt találtuk, hogy ugyan az életkor emelkedésével a kapcsolathálózatok mérete

csökken, ugyanakkor a kapcsolatok erőssége nő. A nyugdíjba vonulás, a roszszabbodó egészségi állapot, illetve a partner halála azok a külső körülmények, melyek leginkább felelősek e csökkenésért (Albert et al. 2021b). Dunbar (2018) szerint a fiatalok „nagyobb társas promiszkuitásának" az az oka, hogy a lehető legszélesebb körben keresik a megfelelő, életre szóló barátokat és romantikus partner(eke)t, és ahogy idősödnek – különösképp, mikor gyermekük születik – a kevésbé hasonszőrű/alkalmas kapcsolatok egy része felbomlik vagy háttérbe szorul annak érdekében, hogy a rendelkezésre álló időt és energiát a legfontosabb kapcsolatok ápolására fordítsák (ezt egyébként a nőstény páviánoknál is megfigyelték). Ezután a középkorosztály kapcsolathálózat-mérete viszonylag stabil, majd idős korban kezd el erőteljesen csökkenni. A barátok számára vonatkozó, fentiekben bemutatott adatok alátámasztják ezt az érvelést.

A barátkozás jelentősége időben is változhat. Több adat utal arra, hogy a fiatalabb generációk körében a családi kapcsolatok mellett, illetve azok rovására előtérbe kerül a baráti kapcsolatok fontossága (Pahl 2000, illetve a jelen kötetben is bemutatott, a bizalmas kapcsolathálózatokra vonatkozó adatok). Ezt támasztja alá az a holland longitudinális vizsgálat is, mely szerint a barátkozás jelentősége korosztályonként eltérő, és a fiatalabb kohorszok tagjai idősen is inkább fenntartották baráti kapcsolataikat, mint az idősebb korosztályhoz tartozók. A kutatók ennek okait a barátság fontosságának növekedésében, kialakításának és fenntartásának javuló strukturális lehetőségeiben, ill. a jobb kapcsolattartási kompetenciákban látják, melyekhez kapcsolódik az individualizáció, a kevésbé tradicionális társadalmi környezet, az oktatási lehetőségek kiterjedése és a nők fokozott munkaerőpiaci részvétele (Stevens – Tilburg 2011).

Mivel a barátok száma és a magasabb iskolai végzettség között pozitív a kapcsolat (Bruckner – Knaup 1993, Albert – Dávid 2016, 2018), ennek alapján az elmúlt évtizedek oktatási expanziója mintegy felvonó effektusként pozitív hatással kellene, hogy legyen a baráti kapcsolatokra is. Ha elfogadjuk a barátfogalom tartalmi változására vonatkozó hipotézist, ezt igazolhatják az elemzett adatok is, hisz minden vizsgált évben mind a baráttal egyáltalán rendelkezés, mind a sok baráttal rendelkezés esélye is jelentősen növekszik a magasabb iskolai végzettséggel – azaz a barátnélküliek jelentősen lecsökkent aránya az általános iskolázottsági szint emelkedésével összefügghet. Az iskolai évek kiváló terepet biztosítanak a barátszerzésre, a barátságok elmélyítésére.

Ahogy korábbi elemzésekben is leírták, a magasabb iskolai végzettség jelentősen megnöveli annak az esélyét, hogy valakinek több barátja legyen (Bruckner – Knaup 1993, Albert – Dávid 2018). Magyarországon az iskolai végzettség, részben az iskolarendszer korlátozott egyenlőtlenségkiegyenlítő funkciója miatt ráadásul nagyon szorosan összefügg a társadalmi státusszal (Vastagh 2015, Kolosi – Keller 2010). A magasabb iskolai végzettség jelentősen jobb munkaerő-

piaci részvételi esélyeket jelent, és magasabb az átlagos várható jövedelem nagysága (Galasi 2004), jobb az egészségi állapot (Orosz – Kollányi 2016) és jelentősen alacsonyabb a szegénység és társadalmi kirekesztődés kockázata is (Gábos et al. 2014). Ugyanakkor a magyar társadalomban a mobilitás meglehetősen korlátozott, tehát egy generációk között nagymértékben öröklődő paraméterről van szó (Róbert 2018).

A régiós meghatározottsággal kapcsolatos eredményeink ellentétesek Angelusz Róbert és Tardos Róbert (1998) a rendszerváltás utáni évtizedben végzett elemzéseinek eredményeivel. Ők pont azt találták, hogy a dunántúli régiók tűnnek ki a gazdagabb kapcsolathálózataikkal, és ezt részben az ott élők magasabb iskolázottsági és vagyoni státuszából adódó összetételi hatásnak, illetve a szóban forgó területek urbanizációs hagyományaiból, a helyi társadalmak kevesebb megrázkódtatást tartalmazó fejlődési útjából, turisztikai frekventáltságukból, szélesebb körű külső kontaktusaikból adódó kontextuális hatások érvényesülésének tudták be. Magyarországot 3 nagy régóra bontva longitudinális elemzést is végeztek 1987. és 1997. évi adatokon. Úgy találták, hogy „a Dunántúlon az anyagi erőforrások más régiókhoz képest már korábban is jelentős szerepet játszottak a társadalmi kapcsolatok differenciálásában, míg Kelet-Magyarországon a kulturális erőforrások befolyása volt inkább domináns. A rendszerváltás után a Dunántúlon még pregnánsabbá vált a gazdasági mozzanat, a kulturális pedig különösen háttérbe szorult, míg Kelet-Magyarországon az előbbi tényező szerepe kisebb mértékben nőtt, és a kulturális erőforrások közvetlen szerepe továbbra is jelentős maradt" (Angelusz – Tardos 1998: 255–256). További vizsgálatokkal érdemes lenne feltárni, milyen tényezők állnak a kapcsolati struktúrák regionális különbségeinek, illetve ezek időbeni változásainak a hátterében.

Az új infokommunikációs eszközök megjelenése a családi és baráti kapcsolatok fenntartását megkönnyíti akár nagy távolságok ellenére is, és egyesült államokbeli adatok alapján az internet és a social média használata egyértelműen kapcsolatban áll a barátok számának növekedésével (Wang – Wellmann 2010). Az internethasználat és a barátok száma közti pozitív összefüggést a fentebb bemutatott magyar adatok is alátámasztják.

A barátok számának 30 évet felölelő vizsgálata a kapcsolathálózati struktúra vonatkozásában egyéb vizsgálati eredményekkel kiegészítve egy, a társadalom teljes spektrumát érintő homogenizációs trendre utal: napjainkra néhány baráttal a magyar felnőtt lakosság túlnyomó többsége rendelkezik. Ezzel a megállapítással ugyanakkor kijelöltük ennek a tanulmánynak a határait is: ezekből a rendelkezésünkre álló adatokból nem derül ki semmi a baráti kapcsolatok minőségére, tartalmára és a családi kapcsolatokkal való viszonyára vonatkozóan. Ezek híján pedig nem tudjuk a barátságot érintő, alapvető fontosságúnak tűnő változások mélyebb összefüggéseit elemezni, csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg más

elemzések eredményeinek felhasználásával megtámogatva, a folyamatok mélyebb rétegeit illetően. A számosság változása mögött véleményünk szerint az áll, hogy a hagyományos társadalmakra még a nyolcvanas években is is jellemzőbb, főként instrumentális jellegű barátságokat (Beer 2001) felváltották az emocionálisabb töltetű, gyaníthatóan egyébként multiplexebb, szorosabb, így fenntartásukat tekintve erőforrás-igényesebb barátságok, melyek sok esetben részben vagy egészben a családi kapcsolatok rovására jelennek meg a személyes kapcsolathálózatokban (Albert et al. 2021a). A jövőbeni kutatásoknak érdemes lenne fokozottan a baráti kapcsolatok tartalmi jellemzőire, ezek előfordulásának szociodemográfiai jellegzetességeire, a barátok személyközi kapcsolatrendszerekben elfoglalt helyének, arányának, beágyazottságának, a többszörös szerepviszonyoknak (barát és családtag, munkatárs és barát stb.) vizsgálatára fókuszálni.

5. A kapcsolathálózatok és az idősödés: az idősek kapcsolathálózatai Magyarországon[53]

Kimondottan az idősek kapcsolathálózati jellemzőiről – főleg a téma nemzetközi népszerűségét tekintve – viszonylag kevés publikáció született korábban (kivéve pl. Albert – Dávid 2013, Albert 2016), noha Magyarországon a személyes kapcsolathálózatok az életkor előrehaladtával jelentősen beszűkülni látszanak. Erre a tényre természetesen a felnőtt népesség egészének személyes kapcsolathálózatait bemutató elemzések mindegyike rámutat (lásd pl. Albert – Dávid 2007, 2015, 2016, Utasi 2002, külföldön Ajrouch et al. 2005; Cornwell 2011; Cumming – Henry 1961; Harling et al. 2018; Kohli et al. 2009; Marsden 1987; van Tilburg 1998). Mivel az egyének kapcsolataikon keresztül jelentős és sokféle támogatáshoz juthatnak, amire az idősödő embereknek különösképp és egyre inkább szüksége lehet (Baker et al. 2005; Fiori et al. 2007), illetve mivel az idős népesség aránya a fejlett világ más országaihoz hasonlóan hazánkban is erőteljesen növekszik, ez társadalompolitikai szempontból is fontos terület. A nyugdíjba vonulás jelentheti, és sokszor sajnos valóban jelenti is a kapcsolatok – például a munkahelyi barátságok – elvesztését, az inaktív embereknek ugyanakkor elvileg több idejük, alkalmuk lehetne emberi kapcsolataik ápolására. A kapcsolatok fenntartása ellen hathatnak azonban az egészségügyi problémák, a közlekedési nehézségek vagy a csökkent jövedelem, illetve a hasonló korosztályhoz tartozó társak, barátok halála. Ezek a tényezők a legidősebbeket fokozottan érintik, és az elmúlt időszakban nemcsak az idős népesség arányának növekedése, hanem életkori átstrukturálódása is megfigyelhető, a nyolcvan éven felüliek aránya például 1990 és 2011 között csaknem megduplázódott (260 000 főről 400 000-re nőtt) (Monostori 2015: 118).

Harling és szerzőtársai szerint (2018) az idősek egyre csökkenő méretű kapcsolathálózatát két elmélettel magyarázhatjuk. Az egyik elméletcsoport (theory of constraint) az idősödéssel kapcsolatos társadalmi és gazdasági változások-

[53] A fejezet alapja Albert 2016 és Albert et al. 2021b.

nak tudja be ezt a változást (mint a nyugdíjba vonulás, romló egészségi állapot, a társ elvesztése stb.). Ugyanakkor azt is feltételezni lehet, hogy ez a csökkenés tudatos döntés eredménye (theories of choice). Az egyik, ehhez az irányzathoz tartozó elmélet az ún. társas-érzelmi szelektivitás elmélete (socioemotional selectivity theory (SST) – Carstensen 1995), amely szerint az idősek szelektálják, csökkentik a kapcsolataikat, ugyanakkor megpróbálják megőrizni azok érzelmi intenzitását, a megmaradt kapcsolataikba több érzelmet fektetnek, azokat jobban tudják kezelni. Ennek hátterében az húzódik meg, hogy a társas kapcsolatok különböző fontos szükségleteket kielégítő funkciói közül (például információszükséglet, pozitív érzelmi állapot fenntartása, intimitásigény stb.) más-más kerül előtérbe az egyes életszakaszokban, és ez tükröződik a kapcsolatok számának és jellegének alakulásában. A vizsgálatok tanúsága szerint az idősek számára fontosabbak az érzelmi célok, és kevésbé fontos az elérhető információ (Charles – Carstensen 1999), az időkorlátok tudatosítása pedig a kapcsolatok szelektálásával jár avégett, hogy a csökkentett méretű kapcsolathálózatban növelni tudják a szoros kapcsolatokból szerezhető érzelmi élmény intenzitását (Carstensen 1995). Vagyis az idősek az érzelmileg fontos kapcsolatok fenntartására fókuszálnak. Ez az elmélet tehát a beszűkülő kapcsolathálózatokat nem az „időskori veszteséglistához írja", hanem adaptív válasznak tekinti. A fenti elmélettel összhangban más vizsgálatok is kimutatták, hogy noha a kapcsolathálózatok mérete gyakorta csökken az életkor előrehaladtával, az idősödő emberek a megmaradt kapcsolataikat egyre pozitívabban értékelik (Lansford et al. 1998). Az idősek a társas interakcióikat illetően nagyobb megelégedettségről és kevesebb negatív tapasztalatról számolnak be, mint a fiatalok (pl. Fingerman et al. 2004). Közeli kapcsolataikban a pozitív érzelmek intenzívebbek, a negatív érzelmek pedig kevésbé azok, mint a fiatal felnőttek esetében (Charles – Piazza 2007). Az idősek közeli kapcsolataikat támogatóbbnak érzékelik (Field – Minkler 1988, Schnittker 2007). A gyermekeikkel, a partnerükkel és a közeli barátaikkal való kapcsolatukat is jobb minőségűnek tartják, mint a középkorúak vagy a fiatal felnőttek, illetve több ilyen pozitív, mint problémás kapcsolatról számolnak be (Fingerman et al. 2004, Rook 1984, 2003). A személyközi konfliktusok is csökkennek az életkor előrehaladtával, az idősebbek kevesebb vitáról, összeveszésről adnak számot (Almeida – Horn 2004). Bizonyos kutatók szerint az idősek az esetleges konfliktusok esetén is hajlamosabbak saját, illetve partnerük érzelmeit és viselkedését kedvezőbben értékelni, ilyenkor kevésbé dühösek (Blanchard-Fields – Coats 2008).

Mint említettük, az életkor előrehaladtával különféle kapcsolatok kerülnek előtérbe, és a kutatási eredmények arra utalnak, hogy az emberek aktívan szűkítik kapcsolathálózatukat, és csak a jutalmazóbb kapcsolatokat tartják meg, a problémásabbaktól inkább megszabadulnak. Ugyanakkor éppen a legszorosabb,

gyermekekhez, társhoz, testvérekhez és szülőkhöz fűződő családi viszonyokat jellemzi leginkább ambivalencia, azaz ezek a legpozitívabbak, amelyek azonban problémáktól sem mentesek. Ennek az lehet a magyarázata, hogy e kapcsolatoktól támaszt és pozitív minőséget várunk, és amennyiben az elvárásaink nem teljesülnek, sokkal csalódottabbak és elkeseredettebbek leszünk. Emellett ezeknek a kötelékeknek van a leghosszabb történetük, a leggyakoribb kapcsolattartás és kötelezettségérzet is hozzájuk köthető. A nem családi kapcsolatokat letisztultabb normák irányítják, illetve könnyebb megszakítani vagy helyettesíteni őket. Mindazonáltal az életkor előrehaladtával az ambivalensként értékelt kapcsolatok száma lineárisan csökken, az idősebbek kevesebb problémás és ambivalens viszonnyal rendelkeznek, mint a fiatalok (Fingerman et al. 2004).

Ugyanakkor az ún. funkcionális szelektivitás elmélete szerint (functional selectivity theory (FST) – Lang et al. 2002; Smith et al. 2015) az idősek bizonyos, meghatározott funkciókat ellátó kapcsolataikat tartják meg, emiatt a kapcsolataik többfunkciós volta, azaz multiplexitása csökken – ezt az elméletet azonban nem sikerült még kellőképpen alátámasztani.

A kutatási eredmények nem egyértelműek az idősek kapcsolathálózatában a családi versus baráti kapcsolatok fontosságát illetően. Több kutatás is arra az eredményre jutott, hogy a családtagok hatékonyabban növelik az idős emberek elégedettségét, jóllétét, ugyanakkor más vizsgálatok azt mutatják, hogy a baráti kötelékek jól tudják helyettesíteni a családtagokat a pszichés támogatás terén, kiváltképp a gyermektelen/özvegy idősek esetében (Takashi et al. 1997). Adams és Taylor (2015) 25, a barátság és a boldogság összefüggéseit vizsgáló kutatást elemzett újra, melyek mindegyikében pozitív összefüggést találtak e két tényező között: a barátság alternatívát kínál a szerepvesztéseket átélő idősek számára. A kutatók kiemelik annak fontosságát, hogy szükségesek az olyan beavatkozások, amelyek az időseket barátszerepükben támogató alkalmakat segítik létrehozni.

A kapcsolathálózat-kutatás egyik klasszikus irányzata a kapcsolatokon keresztül elérhető erőforrások, a társas támogatás különféle formáinak vizsgálatára irányult (Sarason et al. 1990). Az idősek esetében az egészségi állapot romlása, problematikussága miatt kitüntetett figyelmet kap ez a dimenzió. Az idősek körében végzett magyarországi kvalitatív vizsgálatok kiemelik a rossz egészségi állapot, a bűncselekmények áldozatává válástól való félelem és a közönyös társadalmi környezet elmagányosító hatását, illetve felhívják a figyelmet a társas kapcsolatoktól való „proaktív" visszavonulásra. Ez utóbbiban a társas környezet negatív visszacsatolásai, például „az uralkodónak észlelt értékek megváltozása és feldolgozhatatlansága, az intergenerációs kapcsolatok hiányosságai, az idősekkel szemben észlelt negatív előítéletek" mind szerepet játszhatnak (Kucsera 2012: 438).

Az idősödő magyar népesség bizonyos kapcsolati jellemzőit, kiváltképp a bizalmas kapcsolatok vonatkozásában, nemzetközi kitekintésben a SHARE kutatás eredményei alapján is megismerhetjük. A bizalmas kapcsolathálózatok esetében a magyar adatok a többi vizsgált országéhoz képest kisebb kapcsolatháló-méretet, illetve a társ és gyermek bizalmasok fokozottabb, a barátok alacsonyabb szintű jelenlétét mutatták (Stoeckel – Litwin 2013).

Az életkor emelkedésével egyre többeket érintő fizikai akadályozottság kimutathatóan csökkenti a kapcsolathálózatok méretét, ennek okaként a kutatók a kapcsolattartás nehézségein túl az emberi kapcsolatok fenntartásának szempontjából oly fontos viszonzásra való képesség hanyatlását is említik: a szorosabb családi kapcsolatokat nemcsak fenntartani könnyebb, de azok kevesebb reciprocitást is igényelnek. A SHARE projektben résztvevő minden országban kisebb kapcsolathálózatuk volt a súlyosan akadályoztatott embereknek, ugyanakkor Magyarország azok közé az országok közé tartozott (Ausztria, Hollandia és Dánia mellett), ahol a legnagyobb eséllyel volt legalább egyvalaki a különböző mértékben akadályoztatott idősek kapcsolathálózatában. Ugyanígy Ausztria és Észtország mellett Magyarországon vannak a legnagyobb arányban családtagok az akadályoztatott emberek kapcsolathálózataiban, és a kapcsolattartás gyakorisága is nálunk az egyik legmagasabb. A megkérdezettek gyermekeit szintén Magyarországon találjuk az egyik legmagasabb eséllyel a kapcsolathálózatokban. Az akadályoztatott férfiaknak inkább a társuk a támaszuk, aki gyakran az egyetlen ember a kapcsolathálózatukban, így a társ esetleges halála esetén fokozottan sérülékenyek. A kor előrehaladtával a barátok száma csökkent: a társsal élés csökkentette a barátok előfordulásának esélyét, a magasabb iskolai végzettség pedig az összes akadályoztatottsági kategóriában növelte azt. A kelet-európai országokban kisebb valószínűséggel találhatók barátok az idősek kapcsolathálózataiban (Abuladze – Sakkeus 2013), pedig a munkahelyi kapcsolatok időskori háttérbe szorulása és a megözvegyülés miatt elméletileg növekszik a barátok fontossága. A barátkozást idősebb korban megnehezíti, hogy beszűkülnek a barátszerzés színterei: nemcsak a munkahely, hanem a gyermeknevelés kapcsán adódó színhelyek is kikopnak az emberek életéből. Az élettér, a mozgási lehetőségek beszűkülése miatt az emberek egy része inkább a kevesebb, de valóban minőségi emberi kapcsolat fenntartását helyezi előtérbe, ez is a barátok számának csökkenéséhez vezet (Blieszner – Adams 1992).

Felmlee és Muraco (2009) a barátságra vonatkozó normákat vizsgálták idősek körében, különös tekintettel ezek nemi különbözőségeire. Vizsgálatukból azt a következtetést vonták le, hogy a bizalmat, lojalitást, elköteleződést, toleranciát, érzelmeket, önfeltárást és segítségnyújtást hangsúlyozó normák nagyon hasonlóak a fiatalok körében tapasztaltakhoz, azaz a barátságra vonatkozó elképzelések viszonylag fiatal korban kristályosodnak ki, és kevéssé változnak az idők

folyamán. Ugyanakkor egyes speciális helyzetek megítélésében jelentős nemi alapú különbségeket találtak.

Az idősödéssel kapcsolatban sokaknak eszébe jut az elmagányosodás, egyedüllét képzete. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a 65 éven felüliek egyharmada, mintegy 600 ezer ember él hazánkban egyszemélyes háztartásban. Ha a legszorosabb kapcsolatoktól indulunk, a házas-vagy élettárs, a partner hiánya (nemcsak a házasságban, hanem mindenféle párkapcsolatban élőket ideszámítva a „hivatalos" családi állapotuktól függetlenül) az idős nőket fokozottabban érinti Magyarországon, amelynek fő okai között szerepelnek a férfiak kedvezőtlenebb halálozási mutatói vagy rövidebb várható élettartamuk, illetve a nők új párkapcsolatok kialakítására való kisebb esélye (körükben magasabb az özvegyek, elváltak aránya).[54] A 2015-ös reprezentatív felnőtt lakossági adatfelvétel alapján a 60–74 éves korosztályban a teljes népesség átlagához hasonló mértékben, 57%-ban éltek ugyan partnerkapcsolatban az emberek, de ez a férfiak háromnegyedére, a nők valamivel kevesebb, mint felére igaz. Nagy, és az életkor előre haladtával egyre nagyobb a nemek között a szakadék e tekintetben: a 75 év felettieknek csupán harmada él párkapcsolatban: míg a férfiak körében ez a jellemző állapot (kétharmadukra igaz), addig az azonos korú nők körében alig fordul elő (kevesebb, mint ötödük él társával). Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a nők számára fontosabbak a családi kapcsolatok: az egyedül élő nők több mint ötöde tart fenn napi kapcsolatot gyermekével/gyermekeivel, míg ez a hasonló helyzetű férfiak 5%-ra igaz (Monostori and Gresits 2018: 134–36).

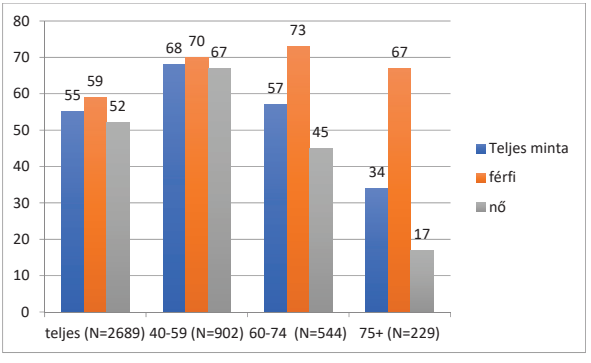

5.1. ábra
A társsal élők százalékos aránya 2015-ben nemi bontásban, korcsoportonként
Forrás: TÁRKI 2015, Albert 2016: 181

[54] Minél idősebb korcsoportot vizsgálunk a magyar népességben, annál magasabb a nők aránya. A 2011. évi népszámlálás adatai szerint például a 65–69 évesek körében 57,6%, a 85 évesek és idősebbek körében pedig 73,6% a nők aránya (Monostori 2015: 119).

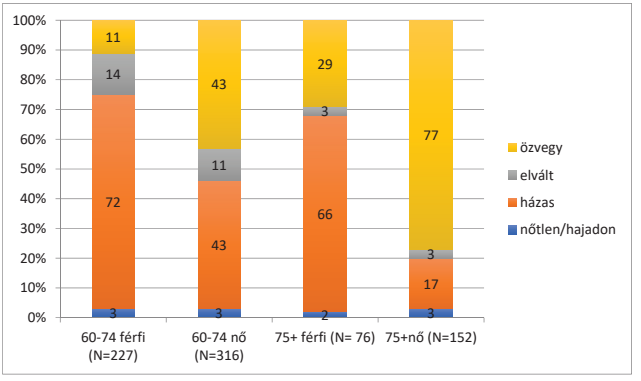

5.2. ábra

A családi állapot szerinti megoszlás a két vizsgált idős korcsoportban 2015-ben nemi bontásban (N = 2687)

Forrás: TÁRKI 2015, Albert 2016: 181

Ez az alaphelyzet jelentősen meghatározza a többi kapcsolati dimenzió értékelését is, hiszen a társak a felnőttek személyes kapcsolathálózatának meghatározó alkotóelemei. Az idősek bizalmas kapcsolathálózatának mérete az életkor előrehaladtával csökken.[55] A mintaátlag 2,2 főhöz képest – ami mellesleg megegyezik a középkorúak adataival is – a 60–74 éveseknek átlagosan 1,9, a 75 év felettieknek 1,7 bizalmasa van (5.3. ábra).

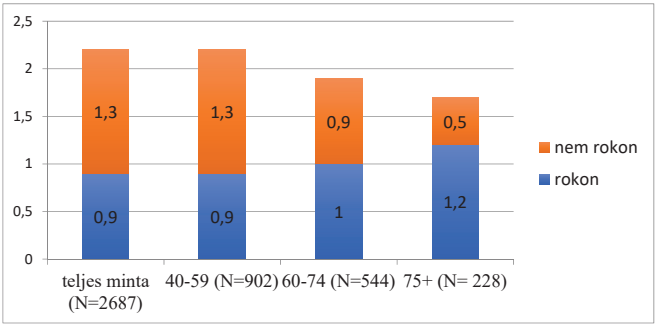

5.3. ábra

A bizalmas kapcsolathálózatok átlagos mérete, rokon és nem rokon bizalmasok átlaga, 2015

Forrás: TÁRKI 2015, Albert 2016: 182

[55] A korábbi, teljes magyar felnőtt népességre vonatkozó vizsgálatok eredményeit összefoglalóan lásd Albert – Dávid 2015, 2016.

Az idősek körében megnövekszik a bizalmassal egyáltalán nem rendelkezők aránya, a 75 év felettiek körében már a mintaátlag több mint kétszerese, 13%-uk senkivel sem beszélt az elmúlt hónapokban fontosabb dolgairól, problémáiról. Az idősebbek növekvő hányadának csak egy, és csökkenő hányadának 3–5 bizalmas kapcsolata van (5.4. ábra).

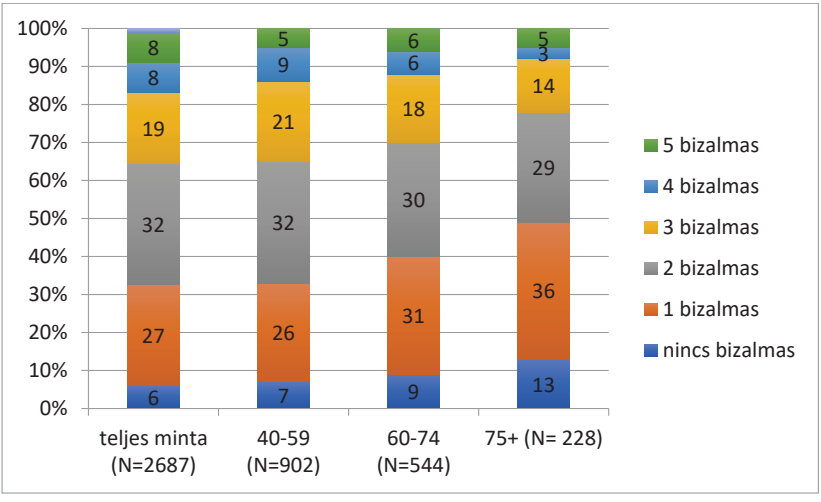

5.4. ábra

A bizalmas kapcsolathálózatok méretének megoszlása a teljes népességben és a három vizsgált korcsoportban, 2015

Forrás: TÁRKI 2015, Albert 2016: 183.

Fentebb már utaltunk a társsal rendelkezők arányának a férfiak és nők körében mérhető nagymértékű különbözőségére. A nők nagyarányú társnélkülisége minden bizonnyal legalább részben az okozója annak, hogy a 60–74 éves nők a legnagyobb, csaknem 40%-os arányban az erős családi köteléket jelentő gyermeküket, illetve emellett a barátjukat említették bizalmasukként, és csak a kérdezettek negyede említette a társát, 14–14%-uk pedig a szomszédját és egyéb rokonát. A 60–74 éves férfiak fele a barátját, 40%-a a társát, negyede a gyermekét, illetve tizede egyéb rokonát jelölte meg. A 75 év feletti nők körében a legnagyobb arányú, 45%-os a gyermek(ek) bizalmasként való megnevezése, míg egyéb rokonát 26%-uk, szomszédját 21%, barátját 20% és társát 10% említette. A 75 éves és idősebb férfiak 39%-a a társát, 38%-a a gyermekét, 25%-a a barátját és 16%-a egyéb rokonát említette a bizalmasai között.

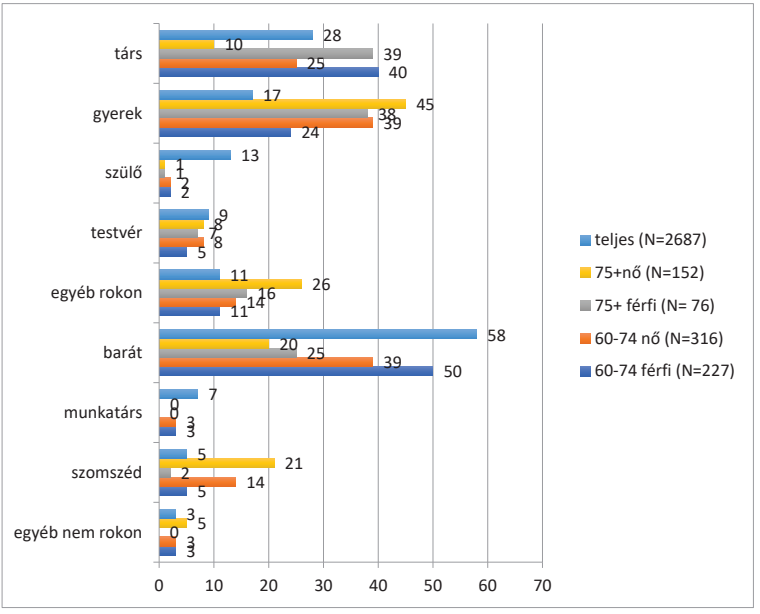

5.5. ábra

Az egyes kapcsolattípusok említési aránya a bizalmas beszélgetési hálózatokban, a teljes népességben és a két vizsgált korcsoportban, nemi bontásban, 2015-ben

Forrás: TÁRKI 2015, Albert 2016: 184.

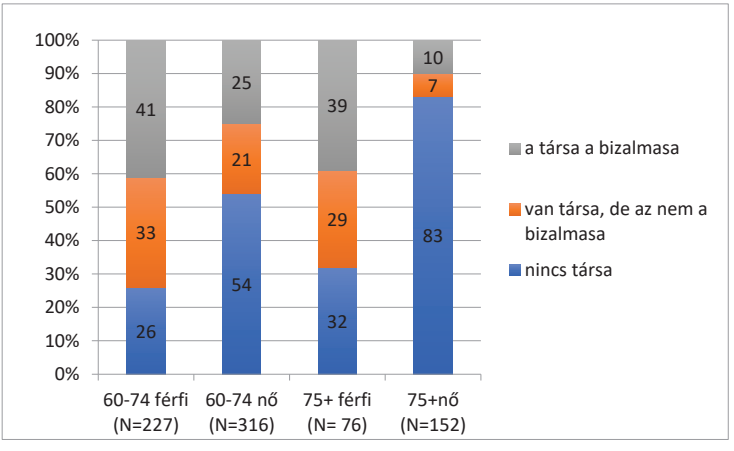

5.6. ábra

Bizalmasok-e a társak? Megoszlások kor és nem szerint, 2015

Forrás: TÁRKI 2015, Albert 2016: 185

Mind a férfiak, mind a nők körében megfigyelhető az a teljes mintán is észlelhető tendencia, hogy a társsal rendelkezők egy igen jelentős része, a vizsgált korcsoportokban a társsal rendelkezők 42–45%-a nem említi meg a társát bizalmasaként.

Ennek okát adatainkból nem tudjuk megállapítani. Az is elképzelhető, hogy néhányan evidenciaként kezelik, hogy társuk egyben a bizalmasuk is, de ez a rossz kapcsolatminőség jele is lehet. Ez utóbbira utal, hogy a családi kapcsolataikkal általában véve elégedettebbek azok, akik társukat bizalmasukként is megnevezték.

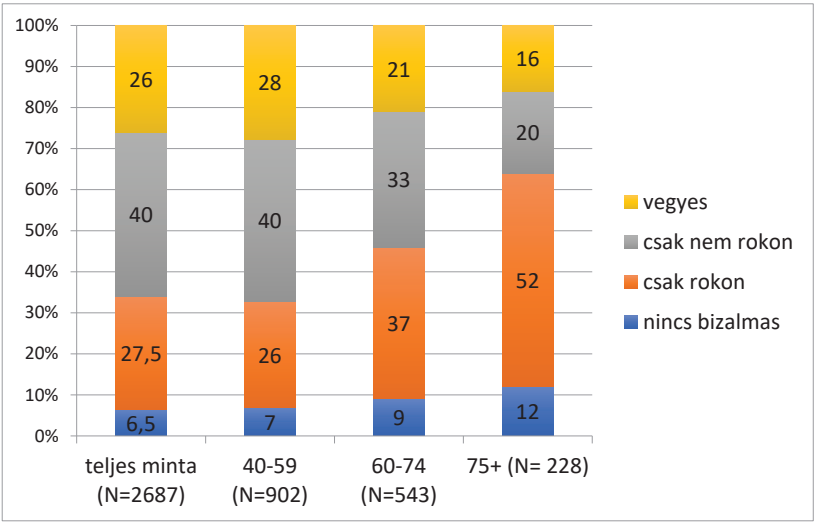

5.7. ábra
Bizalmas beszélgetési hálózatok összetétele, 2015
Forrás: TÁRKI 2015, Albert 2016: 185

A korábban a teljes népességre is jellemző rokoni kapcsolatok dominanciája figyelhető meg: a hetvenöt év felettiek esetében a teljes népességbeni eloszláshoz képest kétszeres mértékben, a korcsoport felének van csak családtag bizalmasa, ugyanakkor feleakkora, egyötödnyi körükben a kizárólag nem rokon bizalmasokkal rendelkezők aránya. Az életkor emelkedésével a diverzitás tekintetében legoptimálisabbnak tekinthető vegyes, azaz a rokon és nem rokon bizalmasokkal egyaránt rendelkezők aránya is csökken (5.7. ábra).

A SHARE kutatás 4. hullámában (2011-ben) is szerepelt minimális eltéréssel[56] az itt elemzett, bizalmas hálózatokra vonatkozó kérdés. Az ötvenéves és idősebb népességet vizsgálták 16 európai országban (a teljes minta nagysága 56.755 fő), és az átlagos bizalmas kapcsolathálózat-méret 2–3 fő között mozgott. A vizsgált mezőnyben a kelet- és dél-európai országok idősei rendelkeztek a legkisebb bizalmas kapcsolathálózatokkal. A bizalmassal egyáltalán nem rendelkezők az idősebbek, a partner nélkül élők, a depresszióban szenvedők és a fizikailag korlátozottak körében nagyobb arányban fordultak elő. A vizsgált országok időseinek bizalmas kapcsolathálózatait főleg rokonok alkotják (a teljes minta 62%-ának csak rokon bizalmasai voltak). A megkérdezettek bizalmasukként leggyakrabban a társukat és gyermeküket nevezték meg, döntő többségükkel napi kapcsolatban álltak. A magyar idősek az egész mintához képest fokozott valószínűséggel nevezték meg társukat és gyermeküket, ez utóbbi vonatkozásban a gyermekek a vizsgált országok közül leginkább Magyarországon szerepeltek idős szüleik bizalmasaként. Ugyanakkor a barátok inkább a skandináv és a nyugat-európai országokban találhatók nagyobb arányban a bizalmasok között, Magyarországon kifejezetten alacsonynak bizonyult az említésük. Érdekes eredmény, hogy amennyiben a barátok dominálják a bizalmas kapcsolathálózatokat, a kapcsolatokkal való elégedettség alacsonyabb, továbbá a barátok kisebb valószínűséggel laknak a kérdezettek közelében, és kevésbé vannak velük napi, illetve szoros érzelmi kapcsolatban (Stoeckel – Litwin 2013). A SHARE kutatáshoz hasonlóan az itt elemzett 2015. évi adatfelvétel is alátámasztja a gyermekek, illetve a nagyon közeli családtagok, lehetőség szerint a társak kiemelt fontosságát a bizalmasok között, ugyanakkor mi magasabb arányban találtunk barátokat is az idősebb magyarok, kiváltképp a férfiak esetében. Az idős nők körében pedig fontosak a szomszédok és egyéb rokonok is.

Az utóbbi két évtizedben elemzett hazai vizsgálatok adatai alapján bonyolultabb statisztikai módszerekkel kimutattuk, hogy leginkább az életkor határozza meg, kiknek van vagy nincs barátjuk. Nagyon sarkítva: „a fiataloknak van, az időseknek nincs" (Albert – Dávid 2007: 97).

Az életkor előrehaladtával jelentősen csökken a baráttal rendelkezők aránya: míg a 40 évnél fiatalabbak csupán 7%-ának nincs barátja, addig a 60–74 évesek csaknem harmada, a 75 éves és idősebb lakosság fele nélkülözi teljesen e fontos kortárs kapcsolatot. A nagyobb, legalább 5 fős baráti kört magukénak mondhatók aránya is lecsökken 21-ről 10, illetve 6%-ra.

2015-ben a felnőtt lakosságnak átlagosan 3 barátja volt. Ugyanakkor a férfiak és nők közötti különbség a két vizsgált idős korosztályban a legnagyobb, a 75 év

[56] A kérdés a SHARE projektben nem az elmúlt 6, hanem az elmúlt 12 hónapra vonatkozott, valamint maximálisan nem 5, hanem 7 személyt lehetett említeni.

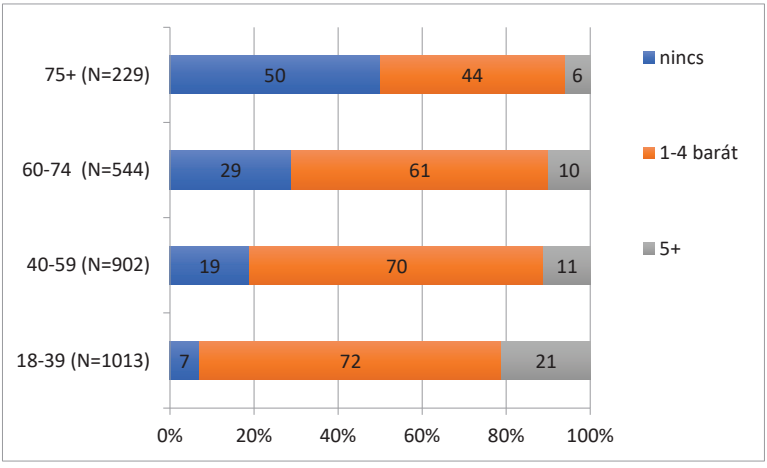

5.8. ábra
Barátok számának megoszlása korcsoportonként, 2015
Forrás: TÁRKI 2015, Albert 2016: 187

felettiek esetében több mint kétszeres mértékű. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a férfiak esetében a szórás a középkorosztályt kivéve mindhárom másik korcsoportban jelentősen felülmúlja a nők vonatkozó értékeit. Ennek esetleg az is lehet a magyarázata, hogy a férfiak csoportjában nagyon eltérő, szélsőségesebben megengedő, illetve „szigorúbb" barátdefiníciókat találnánk. Ennek eldöntéséhez azonban nem megfelelőek a rendelkezésünkre álló adatok, mélyebb, kvalitatív vizsgálatokra lenne szükség.

Az idősek barátainak számát is jelentősen befolyásolja az iskolai végzettség. A magasabb iskolai végzettségűeknek több barátjuk van: a 60–74 éves korcsoportban a legfeljebb általános iskolát végzetteknek átlagosan 1,2, a szakmunkásoknak 2, az érettségizetteknek 2,7, míg a diplomásoknak 5,2 barátjuk volt. A 75 év feletti korcsoportban is több mint kétszeres a különbség az alap-, illetve felsőfokú végzettségűek között.

Ha azt is figyelembe akarjuk venni, hogy a társkapcsolat léte milyen módon befolyásolja a barátok számát, azaz például igaz-e az a feltevés, hogy akinek nincs társa, az inkább koncentrál a baráti kapcsolatai fenntartására, azt láthatjuk, hogy – legalábbis az említett barátok átlagos száma – nem támasztja alá ezt a feltételezést. A társsal élők mindhárom vizsgált életkori csoportban mindkét nem esetén rendre több barátot említettek, mint azok, akik nem társkapcsolatban éltek.

A hagyományosan erős kapcsolatnak tekintett szoros, intimebb kapcsolatok (partnerek, barátok, bizalmasok) mellett a lazább, felületesebb ismerősi kapcso-

latokat vizsgálva megállapítható, hogy az idősebbeknek ezen kapcsolatai is egyre fogynak (Albert 2016). Ez a jelenség teljesen összhangban van más országok fentebb már említett trendjeivel, illetve Kucsera Csaba kvalitatív kutatásának eredményeivel, miszerint a vizsgált nyolcvan év feletti interjúalanyoknak nemigen voltak gyengébb kötéseik, azok megszakadtak, lemorzsolódtak, kiszelektálódtak (Kucsera 2012: 58).

A fenti dimenziókban leírtak együttes bemutatására egy korábbi tanulmányunkban (Albert – Dávid 2016) a teljes népességre vonatkozóan létrehoztunk egy kapcsolati tipológiát az alapján, hogy a megkérdezetteknek van-e társuk, bizalmasuk, illetve barátjuk. A „társnélküliek" kategóriája az idősebb korosztályokban is – a teljes népességbeli megoszláshoz hasonlóan – körülbelül egyharmadnyi embert érint, a 75 éven felüliek körében pedig a legnépesebb kategória. A teljes kapcsolati megfosztottság az életkor előrehaladtával egyre elterjedtebb, a 75 év felettiek 7 százalékát érintette a vizsgált mintán. Ezzel párhuzamosan drasztikusan csökken a vizsgált dimenziók alapján kapcsolatgazdagnak nevezhető csoport aránya: míg a 60–74 évesek 41%-a, a 75 év felettieknek már csak 16%-a sorolható ide, és megfigyelhető a támogató rokoni kapcsolatok dinamikusan növekvő előfordulása az idősödő lakosság körében (a 75 éven felüliek negyede sorolható ebbe a típusba) (Albert 2016).

A jóllét nemcsak a betegség vagy fájdalom hiányát jelenti, hanem olyan pszichológiai állapotot, amelyben az ember – akár veszteségek, egészségügyi problémák stb. ellenére is – örömet, elégedettséget, az élet teljességét éli meg (Emmons 2003). A jó minőségű kapcsolatok egyik pozitív „mellékhatása", hogy az emberek boldogabbak, elégedettebbek. Persze az oksági viszony itt sem egyértelmű, hiszen az életükkel elégedett emberek lehet, hogy inkább képesek jó minőségű emberi kapcsolatok kialakítására és fenntartására. Az élettel való elégedettség[57] meghatározóit a hatvan év feletti magyar népességen vizsgáljuk. Az alábbi regressziós modell (lásd 5.1. táblázat) függő változója a 11 fokú skálán mért élettel való elégedettség. Magyarázó változói a kérdezett alapvető szociodemográfiai jellemzői: a neme, az életkora (mivel feltehetően a regresszióelemzéshez leválogatott, 60 év feletti korosztályon belül sem mindegy, hogy valaki 62 vagy 79 éves-e), az iskolai végzettsége (maximum alapfokú, szakmunkás, érettségizett, diplomás), a lakóhelye településtípusa (Budapest, megyei jogú város, város, falu), egészségügyi akadályozottság megléte, az ekvivalens jövedelme, illetve a – tanulmányunkban már vizsgált – kapcsolati dimenziók (van-e társa, van-e legalább egy bizalmasa, barátja, illetve a mozgósítható gyenge kötéseinek száma).

[57] A konkrét kérdés így hangzott: „Kérem, mondja meg, hogy mennyire elégedett a következő dolgokkal. Ha nincs megelégedve, mondjon nullát, ha teljesen elégedett, adjon 10-est. Ön mennyire van megelégedve (c) mindent egybevetve az életével?"

5.1. táblázat

Élettel való elégedettség (0–10 skála) a 60 év felettiek körében. Lineáris regressziós modell

	Standardizálatlan együtthatók		
	B	Standard hiba	Szignifikancia
(Konstans)	0,042	1,079	0,969
Neme (1 = férfi, 2 = nő)	0,598	0,179	0,001
Életkora (60 év feletti, folytonos, max. 100)	0,051	0,012	0,000
Iskolai végzettsége (1 = max. 8 általános, 2 = szakiskola, 3 = érettségi, 4 = felsőfokú)	0,146	0,100	0,146
Egészségügyi akadályozottság megléte (0 = nincs, 1 = van)	-0,607	0,177	0,001
Van-e társa (0 = nincs, 1 = van)	0,786	0,184	0,000
Van-e barátja (0 = nincs, 1 = van)	0,300	0,196	0,126
Településtípus (1 = Budapest, 2 = megyeszékhely, 3 = város, 4 = község)	-0,103	0,084	0,219
Ekvivalens jövedelem (oecd2 skálával)	3,882E-6	0,000	0,039
Van-e bizalmasa (0 = nincs, 1 = van)	0,496	0,294	0,092
Nexusdiverzitás – mozgósítható közeli kapcsolatok száma (max. 21)	0,053	0,021	0,014

R2 = 13,5.
Forrás: TÁRKI 2015, Albert 2016

A fenti regressziós modell azt mutatja, hogy az idős emberek élettel való elégedettségére a társ megléte gyakorolja a legerősebb pozitív hatást (a többi változó hatását kiszűrve). Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társsnélküliség (amely demográfiai okokból a nőket sokkal fokozottabban érinti) eleve alapvető rizikótényező az egyén jólléte szempontjából.[58] Ugyanakkor a nők nagyobb eséllyel elégedettek az életükkel, mint a férfiak. Érdekes eredmény, hogy az idősödők almintáján az évek múltával nő az élettel való elégedettség: talán arról van szó, hogy idővel megtanulunk már amiatt is boldognak lenni, hogy egyáltalán még élünk. A fizikai akadályoztatottság viszont jelentősen csökkenti a jóllétet. Emellett

[58] A társ, illetve a bizalmasnak is tartott társ léte a magány szempontjából is a legfontosabb tényező a SHARE adatai szerint is (Shiovitz – Ezra 2013).

kimutatható a jövedelem pozitív hatása az élettel való elégedettségre. Sem a barátok, sem a bizalmasok léte (illetve más, itt nem közölt modellben azok száma) nem befolyásolja kimutathatóan e modellben a megkérdezettek élettel való elégedettségét, ugyanakkor a mozgósítható gyenge kötések számával mért tágabb, lazább, de támogató kapcsolathálózat nagyobb mérete fokozottabb elégedettségérzettel párosul. Ez kapcsolódhat a gyenge kötések ereje elmélet azon vonatkozásához, miszerint a társadalmi integráció fokát, a beágyazottság szubjektív érzetét nem a családi, hanem inkább a lazább baráti, ismerősi, munkahelyi stb. kapcsolatok biztosítják (Csermely 2005).

Kapcsolati naplóval gyűjtött adatok[59]

A 2015. évi felmérés egy almintáján a kapcsolati napló módszerével végzett adatgyűjtés során a teljes felnőtt minta tagjai kapcsolati naplójukban két egymást követő napon rögzítették az összes olyan ember nevét, akikkel az adott napon a puszta köszönésen kívül beszéltek. A megkérdezett felnőtt válaszadók naponta átlagosan 2,8 személlyel álltak kapcsolatban, ami egy napra lebontva átlagosan 5,5 kapcsolatfelvételt jelentett, mivel egy személlyel a nap folyamán többször is kapcsolatba kerülhetünk. A 60 éves és idősebb korosztály tagjai naponta az átlaghoz képest kevesebb személyt (2,5) jegyeztek fel, és kevesebb kapcsolatfelvételt is említettek (4,5). Az idős emberek kapcsolathálózatában a bizalmas kapcsolathálózatoknál tágabb merítésű naplómódszerrel is magasabb arányban találunk családi, mint nem rokoni kapcsolatokat.

Az adatfelvétel tisztán megmutatta, hogy a virtuális világ és új kommunikációs technológiák széleskörű elterjedése ellenére személyes kapcsolataink másokkal 2015-ben még mindig leginkább fizikai kontaktussal jártak, mivel a bejegyzések háromnegyede személyes, „hús-vér" találkozás volt. 60 év felett ez az arány még magasabb volt, és az életkorral emelkedő tendenciát mutatott, a négyötödöt is meghaladta. Ez azt jelenti, hogy az idősek kapcsolattartása majdnem kizárólag személyes formában történik. Nem személyes kontaktusaik zöme (az összes kontaktus 18%-a) vezetékes- vagy mobiltelefonon zajlik. Az internetes telefonálás, netán csetelés előfordulási aránya körükben nagyon alacsony, szinte elhanyagolható volt, ezen némiképp a COVID-járvány kényszerű elzártságával való megbirkózás kényszere némiképp javíthatott.

A személyes kontaktusok helyszíne (5.9. ábra) a 60 évesnél idősebb válaszadók esetén túlnyomórészt a saját lakásuk (a 60–69 évesek esetében 62%, 70 év

[59] A kapcsolati napló adatainak rövid elemzése a Qubit hasábjain Dávid Beátával és Huszti Évával írt cikkeinkben jelent meg (Albert et al. 2020a és 2020b).

felett 66%). Kiemelendő azonban, hogy az üzletekben, szolgáltatóegységben létrejött kontaktusok (7%), illetve az említett személy lakásán történt beszélgetések aránya (10%) is az idősebbek körében volt a legmagasabb.

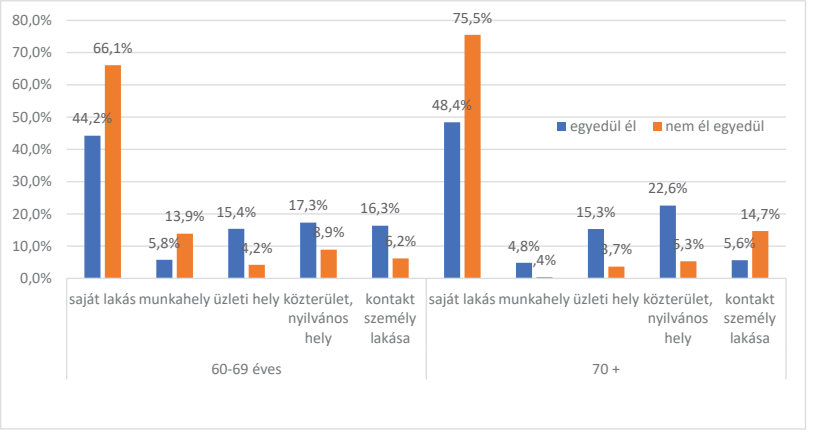

5.9. ábra
Személyes kontaktusok helyszíne, 2015
Forrás: TÁRKI 2015, kapcsolati napló alminta adatai

Nagyon nem mindegy, hogy egy idős ember egyedül él-e, avagy másokkal egy háztartásban. Akik egyedül élnek, eleve kevesebb napi kapcsolatfelvételt említenek (3,2 versus 5,2) illetve személyes, hús-vér kontaktusaik aránya is alacsonyabb (74 versus 83%).

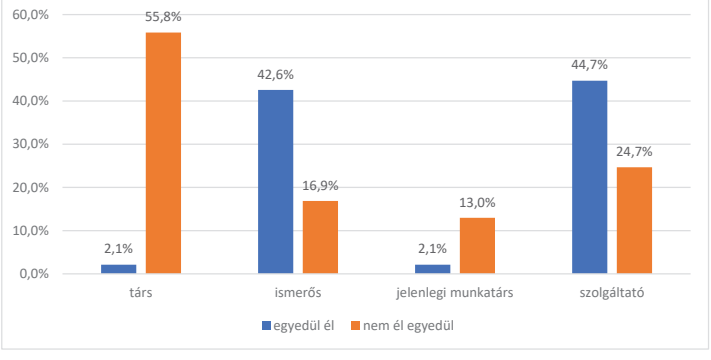

5.10. ábra
Kapcsolattípusok előfordulása a 60 évnél idősebbek körében, 2015
Forrás: TÁRKI 2015, kapcsolati napló alminta adatai

A két idős korosztályban az egyedül élők körében – érthető módon – alacsonyabb a saját lakásban történő kapcsolatfelvételek aránya, ugyanakkor magas az üzleti helyen és a közterületen, nyilvános helyen történőké. 2015-ben a 70 évnél idősebb egyedül élők személyes kontaktusainak mintegy negyede közterületen, nyilvános helyen zajlott. Ráadásul a 60 év feletti egyedül élők által két nap alatt említett összes személy csaknem fele (45%) a szolgáltató szektorhoz kapcsolódik (nem egyedül élőknél ez az arány „csak" 25%), így esetükben ezeknek a kapcsolódási lehetőségeknek az elvesztése, beszűkülése különösen nagy veszteség kapcsolati szempontból, nem véletlenül ragaszkodnak hozzá annyira.

Jelentős különbségek vannak abban, hogy kik is azok, akikkel a felnőtt lakosság különféle korcsoportjai az adott napokon kapcsolatba kerültek. Társukat (házastárs, élettárs) leginkább a középosztályba tartozók (40-59 évesek) jelölték meg a naplóban, míg a szülők említése a legfiatalabb korosztályban jelentős. A gyermekeikkel való kapcsolattartást a két vizsgált nap alatt leginkább a legidősebb korcsoporthoz tartozók említették. Más vizsgálatok is kimutatták, hogy különböző országokkal összehasonlítva Magyarországon kiváltképp fontos szerepet játszanak az idős szülők kapcsolathálózataiban gyermekeik (Abuladze – Sakkeus 2013). A barátok, barátnők a fiatalok említései között szerepelnek magas arányban, míg a szomszédok említése a legidősebb korosztály esetén a leggyakoribb. Jelenlegi munkatársakat is a fiatalabb korosztályok említették leginkább a kétnapos naplóban. Az egyedül élő idősek csaknem fele említett a két nap folyamán ismerősöket – ez az arány a nem egyedül élők között csak 17%. Az egyedül élő idősek kapcsolathálózatában tehát a szolgáltató szektorhoz (beleértve a szociális szolgáltatásokat is) kötődő, illetve a lazább, ismerősi kapcsolatok a népesség más csoportjaihoz képest kiemelkedően fontosak, hisz napi szinten működő kapcsolataik jelentős részét ezek alkotják.

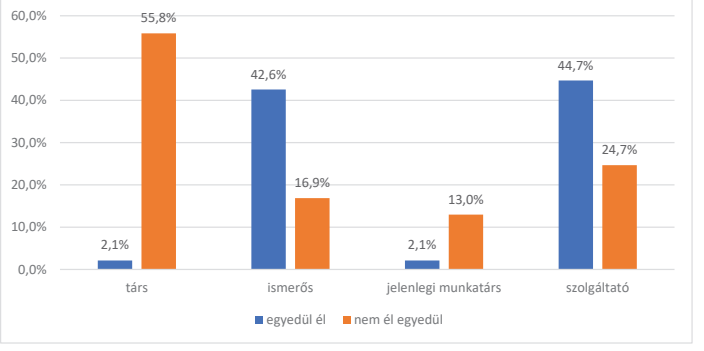

5.11. ábra

Kapcsolattípusok előfordulása korcsoportok szerint, 2015

Forrás: TÁRKI 2015, kapcsolati napló alminta adatai

A 60 éves és idősebb személyek kapcsolati profilja a kapcsolati napló adatai alapján tehát azt mutatja, hogy viszonylag kevés napi kontaktusuk van. Ezek nagy része személyes, és elsősorban az egyén lakásán valósul meg. Ritka a vezetékes- és mobiltelefonon zajló kontaktus, és elenyésző az Internet-alapú beszélgetés. Az egyedül élők esetén a társ hiánya, az egyedüllét alapjaiban határozza meg az egyén kapcsolatrendszerét és kontaktusait. Kevesebb a napi kapcsolat, és ezek között jelentős a lakáson, házon kívüli kontaktusok aránya, mely főleg üzleti helyeken, illetve közterületen, nyilvános helyen valósul meg. Az idősödő korosztály napi kapcsolatai között magas a gyermekek és a szomszédok aránya. Ezek valószínűleg a támogató kapcsolathálót jelentik a mindennapokban. Az egyedül élőknél a szolgáltató szektorhoz kapcsolódó személyek és az ismerősök aránya is kiemelkedő.

A 2015. évi adatainkból kirajzolódó képet megerősítik a European Social Survey adatai is. E felmérés keretein belül a kérdezetteknek a társas viszonyaikra vonatkozó olyan kérdéseket tettek fel, mint például: Mennyire van egyedül? Milyen gyakran találkozik másokkal? Van-e közeli barátja? Az eredmények azt mutatják, hogy a 65 év feletti korcsoporthoz tartozó magyarok mintegy 60 százaléka egyáltalán nem, vagy ritkábban, mint havonta él társasági életet, tehát szociális kapcsolatai meglehetősen beszűkültek – európai összehasonlításban a magyar idősek kifejezetten zárkózottnak bizonyulnak. A 65 év felettiek 7 százalékának nincs olyan rokona, ismerőse, akivel személyes, legbensőbb magánügyeit meg tudná beszélni. Több mint 60% saját bevallásuk szerint nem él társasági életet, azaz nem járnak össze rokonokkal, barátokkal, kollégákkal. Csak összehasonlításképp, ez az utóbbi arány Dániában, Norvégiában 2-2%, Ausztriában 8%, de még az e tekintetben 3. legrosszabb helyzetű Lengyelországban is „csak” 37% (Ságvári et al. 2020).

A kapcsolati naplóból nyert adatokon teszteltük a fejezet bevezetőjében említett elméleteket, és az adatok a társas-érzelmi szelektivitás elméletét támasztják alá: a korral a kapcsolathálózatok mérete csökkent, ugyanakkor a kapcsolatok erőssége nőtt. A kapcsolathálózatok beszűkülése a rosszabbodó egészségi állapottal, a partner halálával és a nyugdíjba vonulással hozható leginkább összefüggésbe (Albert et al. 2021b).

Érdemes elgondolkodnunk azon, vajon mi okozhatja, hogy a magyar idősek kapcsolathálózata szűkebb, mint amit sok más országban mértek. Ezzel kapcsolatban csak néhány, a későbbiekben tovább vizsgálható feltételezést lehet megfogalmazni. Egyrészt a nyolcvanas évek óta létező nemzetközi felmérések[60] mindegyike a magyar baráti kapcsolathálók más országokhoz képest korlátozott méretét, illetve a családi kapcsolatok magas arányát mutatták ki a személyes

[60] Jelesül az ISSP kapcsolathálózatokat vizsgáló hullámai.

networkökben (Höllinger – Haller 1990, Utasi et al. 2004, Drobniç – Techen 2013, Angelusz – Tardos 1991). Emellett nemzeti karakterisztikumként említették a munkahelyről származó barátságok kiugróan magas arányát (Utasi 1990), így okkal lehet azt is feltételezni, hogy a nyugdíjba vonulás ezekre a munkahelyi barátságokra kedvezőtlenebbül hat, mint az élet más, semlegesebb, nem a munkahelyhez kötődő színterein szövődött kapcsolatokra. Noha a magyar nyugdíjas népesség a szegénységi mutatókat tekintve az országos átlagnál jelenleg jobb helyzetben van (KSH 2016), de ez korántsem jelenti azt, hogy például egy átlagos nyugat-európai nyugdíjas számára elérhető rekreációs és egyéb programok széles körben elérhetőek lennének számukra is. Közismert a magyar lakosság európai viszonylatban is meglehetősen rossznak mondható egészségi állapota (OECD 2019), ami a kapcsolatok fenntartásának, netán új kapcsolatok szerzésének szintén jelentős gátja lehet. Ugyanakkor a barátkozás, a társasági élet munkahelyen és szomszédságon kívüli lehetőségei korlátozottak, noha ezekhez nem feltétlenül van szükség jelentős anyagi forrásokra (pl. rendszeresen túrázó társaságok, klubesemények, a fővárosban népszerű, de például a falvak vagy akár kisebb városok idősebb lakói számára szinte elérhetetlen tudományos ismeretterjesztő előadások, programok, képzések, amelyek az emberi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának is megfelelő színterei). Marad tehát a hagyományokból is fakadó családi kapcsolatok dominanciája, amit azonban nagyban gyengít e kapcsolatok növekvő instabilitása, a fiatalabb generációk külföldi munkavállalása, fokozott területi mobilitása, a gyermektelenek arányának növekedése. Ezek minden bizonnyal az itt vázolt trendek jövőbeni változását vonják majd maguk után.

6. Szegénység és kapcsolati tőke[61]

A társadalmi egyenlőtlenséggel, szegénységgel foglalkozó kutatások évtizedek óta kiemelik, hogy a gazdasági természetű erőforrások hiányának társadalmi következményei vannak (pl. Sen 1983; Townsend 1979). Ennek ellenére napjainkban a szegénységet mérő indikátorok jelentősebb része csupán az anyagi dimenzióval foglalkozik, a társas kapcsolatok szerepét nem vizsgálja, noha a szegénység fogalma helyett manapság inkább használatos társadalmi kirekesztődés fogalma explicit módon magában foglalja azt, hogy a társas kapcsolatok a társadalmi integráció alapvető jellemzői (Layte et al. 2010, Levitas 2006). Ez a fogalomhasználat mindenképp üdvözlendő, mivel a jelenség többdimenziós, dinamikus és viszonylagos voltát jobban megjeleníti, ugyanakkor a szegénység társas vonatkozásai mégis gyakran háttérbe szorulnak (European Commission 2004; Layte et al. 2010). A szegénység és a társas kapcsolatok közi összefüggés vizsgálatának társadalmi jelentőségét az adja, hogy a szegény embereknek különösen fontos lehet a társas támogatás mint fontos megbirkózási erőforrás, mert az csökkentheti a rossz anyagi helyzet negatív következményeit (például segítség állásszerzésben, jobb stresszkezelési képesség, számos erőforráshoz való jobb hozzáférés) (Saegert et al. 2001). Ez a megközelítés szorosan kapcsolódik a társadalmi tőke fogalmához, amelyet a különféle szerzők sokféleképpen definiálnak, de e definícióknak vannak közös elemei, például a családi, baráti, közösségi kapcsolatok fontossága, a civil szervezetekben való tagság, illetve bizonyos értékek, normák, például szolidaritás, viszonosság, együttműködési hajlandóság és bizalom (van Oorschot, Arts – Gelissen 2006). A társadalmi tőke jellemzője, hogy az egyének közti viszonyokban testesül meg (Bourdieu 1986, Coleman 1988), és a kapcsolatokon keresztül megtestesülő társadalmi tőke bizonyos esetekben gazdasági tőkévé is konvertálható (Bourdieu 1986). Ez a szegénység viszonylatában kiváltképp fontos tulajdonsága, hiszen így egyrészt más tőkefajtákhoz hasonlóan segíti az egyént céljai elérésében, erőforrások megszerzésében, ugyanakkor a hiányzó gazdasági tőkét is pótolhatja. A társadalmi tőkét ide-

[61] A fejezet az alábbi korábban már megjelent tanulmányokon alapul: Albert – Hajdu 2016, 2020.

ális esetben számos indikátor együttes alkalmazásával kellene mérni (Johnston – Percy-Smith 2003), de ezek az indikátorok nem feltétlenül függnek egymással szorosan össze (Woolcock 1998).[62]

A társas kapcsolatok, a társadalmi integráció vagy kohézió nem csak megbirkózási erőforrásként, hanem önmagukban is alapvető fontosságúak. A társadalmi dezintegráció szorongást és depressziót okozhat, csökkenti a jóllétet, betegségekhez, halálozáshoz vezet (Putnam 2000; Wilkinson 1996), ugyanakkor a társas integráltság, beágyazottság elősegíti a reális elvárások kialakulását, a normákhoz való igazodást (Coleman 1988; Granovetter 1985). Több kutató jutott arra a következtetésre, hogy a magas iskolai végzettségű, iskolázottabb, jobb anyagi helyzetű embereknek a társas kapcsolatai is kiterjedtebbek (Albert – Dávid 1998a, 2007; Crow 2004; Fischer 1982). A szegények társadalmi kirekesztettsége abban is megnyilvánulhat, hogy a főként szomszédságalapú közösségen kívüli kapcsolataik nagyon korlátozottak (Wilson 1997).

Magyarország viszonylatában érdemes még kitérni a társadalmi egyenlőtlenségek kérdéskörére: nemzetközi összehasonlító vizsgálatok sora mutatta ki, hogy a kevésbé egyenlőtlen társadalmakban a rossz társadalmi helyzet kisebb mértékben jár együtt társas izolációval (Lancee és Van de Werfhorst 2012; Pichler és Wallace 2009). Magyarország a társadalmi egyenlőtlenségek mértékét tekintve ugyan az európai középmezőnyhöz tartozik, de a rendszerváltozás óta az egyenlőtlenségek nagymértékben növekedtek, kiváltképp a kilencvenes években, illetve a 2009-es válság után is (Tóth 2013). Wilkinson és Pickett (2010) szerint a jövedelemegyenlőtlenség nagysága jelentősen meghatározza a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonyát, miután több különbséget, nagyobb szakadékokat eredményez az egyes társadalmi csoportok között, ami státuszversenyt vált ki, ez pedig többek között csökkenti a bizalmat. Az emberek közti nagy különbségek félelemérzethez, szorongáshoz, stresszhez vezetnek, és a megkeseredettség és neheztelés légköre kevesebb társas interakciót eredményez. Ez részben magyarázhatja a kilencvenes években mért jelentékeny barátszámcsökkenést a rendszerváltás után (ld. Albert – Dávid 1998b).

Walker (2014) szerint a pénzhiány a gazdaságilag fejlett országokban önmagában is stigmatizáló, és szégyenérzetet szül, így az egyén maga is kivonhatja magát a társas kapcsolatokból, hogy titkolja rossz anyagi helyzetét, és elkerülje az ebből adódó kellemetlen szituációkat. Emellett a társas életben való részvételhez konkrétan is szükség lehet bizonyos gazdasági természetű erőforrásokra, gondoljunk csak a mobiltelefon használatára, az internethez való hozzáférésre, szórakozási, szabadidő-eltöltési lehetőségekre, arról nem is beszélve, hogy a

[62] A társadalmi kirekesztés és a társadalmi tőke fogalmainak, elméleteinek kiváló, részletes összefoglalása és kritikája olvasható Mary Daly és Hilary Silver tollából (Daly és Silver 2008).

pénztelenség nyilvánvalóan számos személyközi konfliktust is generál mind a családi, mind a nem rokoni kapcsolatokban (Conger et al. 1992; Czibere 2012).

Petra Böhnke (2008) a 2003. évi Európai Életminőség Vizsgálat adatait felhasználva azt találta, hogy a magasabb társadalmi státusz több kapcsolati erőforrással párosul, ami az akkumulációs hipotézist támasztja alá: a szegénység dezintegrációval jár. A kapcsolatok fenntartása is erőforrásokat igényel: noha a családi kapcsolatokban nem feltétlenül, de az egyéb kapcsolatokban alapkövetelmény a viszonosság, kölcsönös támogatás, csere – a szegények viszont képtelenek viszonozni. Emellett a szegénység és munkanélküliség stigmatizáló, ezért is fordulnak el a szegények a korábbi életnívóhoz kötődő kapcsolatoktól (a korábban említett, a kilencvenes években tapasztalt kapcsolati beszűkülésben ez is szerepet játszhatott). Emiatt a szegények kapcsolathálózatai a családra koncentrálódnak.

Böhnke elemzésében megállapítja, hogy az általa vizsgált európai országok csaknem mindegyikében a lakosság felének nincsenek problémái a társas támogatás és integráció elemzett dimenzióiban, azonban a helyzet a posztkommunista országokban sokkal kevésbé kedvező, valamint ezekben az országokban a szolidaritás is nagyon gyenge. A társadalmi életbe leginkább a magasabb jövedelemmel rendelkezők integrálódnak: az EU egészét tekintve a felső, illetve alsó jövedelmi negyedbe tartozók esélyének különbsége a dezintegrációra négyszeres (3% vs. 12%). Az anyagi hátrányokat tehát nem kompenzálják a támogató hálózatok, és nem kíséri fokozott szolidaritás sem. Nagy különbséget talál viszont Böhnke a vizsgált országok között a szegények dezintegráltságának mértékében: a régi EU-tagállamokban inkább jár együtt a szegénység és a dezintegráció, míg azokban az országokban, ahol gyenge a szociális háló, és a családra támaszkodnak az emberek, a szegénység nem annyira jár együtt dezintegrációval, a szegények inkább kapnak támogatást. E jelenség magyarázatára felmerülhet az is, hogy ha az egész társadalom szegény, akkor a szegénység nem annyira stigmatizáló jelenség, illetve hogy – mint például Magyarországon – azok nagymértékben szegények, akiknek sok gyerekük van, de ezeknek a családoknak a magányra is kisebb az esélyük. Böhnke azzal érvel, hogy talán az ilyen országokban kevésbé hibáztatják a szegényeket, azonban a magyar példa ennek ellentmond, hisz például a hazai diskurzusban nagymértékben tetten érhető a hibáztatás, bűnbakképzés a szegénységgel kapcsolatban. Ugyanakkor az adatai alapján alátámasztható, hogy azokban az országokban, ahol a szegénységet egyéni kudarcnak, önhibának tartják, a szegények kapcsolati kirekesztettsége jellemzőbb.

Ezzel szemben a kompenzációs hipotézis szerint a szegénység – az akkulmulációs hipotézisben megfogalmazottakkal éppen ellentétesen – a kapcsolatok felértékelődésével jár együtt. A posztszocialista országokat kutatók azzal érvel-

tek, hogy a hiánygazdaság miatt az emberek nagyon szolidáris társadalmi gyakorlatokat alakítottak ki (Gesthuizen et al. 2009), így a kompenzációs hipotézis szerint anyagi hátrány esetén megerősödik a szolidaritás, és szorosabbá válnak a kapcsolathálózatok. Azaz a szegények nem visszahúzódnak a többi embertől, hanem odafordulnak hozzájuk. Mivel a rendszerváltozás után Kelet-Európában erőteljesen megnövekedett a szegénység, és mivel az állam nem nyújtott megfelelő szociális hálót, így magánjellegű megbirkózási stratégiákat, pl. a kapcsolathálózatokhoz fordulást figyelték meg (Böhnke 2008; Sik 1994).

Mood és Jonsson (2015) svéd paneladatokon vizsgálták a gazdasági erőforrások hiánya és a társas kapcsolatok, társadalmi részvétel közti összefüggést. Fő következtetésük szerint a szegénységnek általában negatív hatása van a társas kapcsolatokra; az elszegényedés növeli a társas kapcsolatok gyengülésének és a civil, ill. politikai részvétel csökkenésének esélyét. A szegénységi indikátorok közül az anyagi deprivációnak van a legnagyobb hatása, míg a jövedelmi szegénység (akár abszolút, akár relatív szegénységről van szó) hatása gyengébb. Van Oorschot és munkatársai (2006) is a humán, gazdasági és társadalmi tőke akkumulációját mutatták ki európai összehasonlító elemzésükben. A családi kapcsolatok mérőszáma volt az egyetlen, ami nem korrelált a társadalmi tőke többi felhasznált indikátorával, például az önkéntes szervezetekben való aktív vagy passzív tagsággal, az általánosított és az intézményekbe vetett bizalommal. Az erőteljesen családi kapcsolataikra hagyatkozók kevésbé bíztak a többi emberben. Az összehasonlított országok közül a posztszocialista országokban általában véve alacsonyabbnak találták a társadalmi tőkét mérő indikátorok értékeit. Általános tendenciaként megfigyelték, hogy az idősebb, magasabban iskolázott, magasabb jövedelmű háztartásokban élő, állással rendelkező európaiaknak kiterjedtebbek a kapcsolati erőforrásai. Azaz a több humán erőforrás (élettapasztalat, iskolázottság) és a magasabb gazdasági tőke (jövedelem, munka) több társadalmi tőkével jár együtt. Gesthuizen és munkatársai (2009) szintén azt találták, hogy az iskolázottabb emberek nemcsak formális, hanem informális kapcsolatokkal is inkább rendelkeznek. Kivételt képeznek szerintük a szomszédsági kapcsolatok, mert a szomszédokkal való kapcsolattartás inkább az alacsony iskolázottságúakra jellemző.

Pichler és Wallace (2009) elemzései azt mutatták, hogy a társadalom felsőbb rétegei több társadalmi tőkével rendelkeznek, kiváltképp a szervezeti tagsághoz kötődő formális társadalmi tőke tekintetében és a személyközi kapcsolatokat illetően – amit ők informális társadalmi tőkének neveztek – is elmondható, hogy a magasabb társadalmi osztályokba tartozók tágabb körből merítik kapcsolataikat, tehát kapcsolataik extenzívebbek. A barátokkal, családtagokkal és szomszédokkal való kapcsolattartás intenzitásában azonban nem találtak jelentős különbségeket az egyes társadalmi osztályok között. Ez arra utal, hogy míg a

felsőbb osztályokban a hídszerű kötések elterjedtebbek, az alacsonyabb státuszú csoportok tagjainak az összekötő társadalmi tőkére kell hagyatkozniuk. Kelet-Európában fokozottabb osztálykülönbségeket találtak e téren.

Letki és Mierina (2015) a 2001. évi ISSP adatain végzett összehasonlító elemzései azt mutatják, hogy a posztkommunista társadalmakban a szegényeknek legalább olyan kiterjedt a kapcsolathálózata, mint a gazdagabb társadalmi csoportoknak, azonban ezek a kapcsolathálózatok kevésbé segítik őket a különféle erőforrások elérésében (pl. nagyobb pénzösszegek, állásinformációk). Miután az elmúlt 15 évben a posztszocialista országokban tovább nőttek az egyenlőtlenségek, illetve a válság is különösen sújtotta ezeket az országokat, maguk a szerzők is feltételezik, hogy a társadalmi tőkét tekintve is nőhettek a különbségek az egyes társadalmi csoportok között.

Israel (2015) az európai háztartások deprivációs kockázatának jövedelmen kívüli meghatározóit vizsgálta. Eredményei szerint a kapcsolathálózaton keresztül hozzáférhető informális támogatás az egyik olyan mechanizmus, ami képes csökkenteni a depriváció mértékét. Ahol az általánosított bizalom szintje alacsony, ott alacsonyabb a szegény háztartások számára hozzáférhető társas támogatás, ami a szegények marginalizálódásához vezet. Ez a megállapítás arra hívja fel a figyelmet, hogy az anyagi szegénység és a kapcsolati szegénység közti kapcsolat kétirányú lehet, ami az ezekből következő hátrányok fokozódásához vezethet: a hátrányok egy adott pillanatban nézve összeadódhatnak, és az időben haladva felerősíthetik a másik növekedési ütemét. Az anyagi szegénység és a kapcsolati szegénység ilyen módon történő összekapcsolódása egy „lefelé tartó kirekesztettségi spirálhoz" vezethet, mivel a társas kapcsolatok gyengülése vagy elvesztése a rendelkezésre álló társadalmi tőke csökkenését eredményezi, ami a szegények szempontjából különösen problémás, akár a társadalmi tőke „használatára" (például álláskeresés), akár annak gazdasági tőkévé konvertálására gondolunk (Mood – Jonsson 2015).

A Német Társadalmi-Gazdasági Panel Adatfelvétel lehetőségeit kihasználva Böhnke és Link (2017) azt vizsgálta, hogyan változnak a társas kapcsolatok az elszegényedés következtében. Azt találták, hogy a szegénység a gyenge kapcsolatokra, a lazább ismeretségi körre negatívan hat, de nincs hatása a családtagokkal, illetve barátokkal ápolt kapcsolatokra. Hasonló eredményekről számolt be szintén Németországban Eckhard (2018) és Norvégiában Dahl és szerzőtársai (2008).

Az is lehetséges, hogy a szegénység és az alacsonyabb mértékű társadalmi integráltság egyaránt valamely harmadik ok következménye. Például az egészségügyi állapot hatással van a jövedelemre (Bonds et al. 2010; Currie 2009; Oreopoulos et al. 2008).

Kimondottan a szegénység és a kapcsolathálózatok elemzésének viszonylag kevés hazai előzménye van, továbbá a kutatások többsége speciális célcsoportokra, illetve helyi mintákra irányult. A kilencvenes években közel 3000 fős mintán kérdőíves módszerekkel vizsgáltuk a hajléktalanság kapcsolathálózati vonatkozásait, és amellett érveltünk, hogy az erős kötések meggyengülése, valamint megszűnése – több más tényező mellett – meghatározó jelentőségű a hajléktalanná válásban (Albert – Dávid 2001). 2004-ben egy OTKA-kutatás keretében egy 1000 fős országos reprezentatív és egy 800 fős országos reprezentatív roma felmérés adatait vizsgálták kapcsolathálózati szempontból, és nem találták a szinte minden más szempontból a teljes lakossági mintához képest hátrányosabb helyzetű roma lakosságot e tekintetben rosszabb helyzetűnek (Albert – Dávid 2006). Ugyanakkor 2004-ben egy 600 budapesti, Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya megyei szegény háztartás cserekapcsolatait vizsgáló kutatás a szegények fokozott kapcsolati megfosztottságát támasztotta alá, kiváltképp a roma szegények esetében (Messing 2006). Hasonló eredményre jutott a kimondottan szegény roma és nem roma nőket két kistérségben vizsgáló kutatás, ugyanakkor a két csoport közti különbség a kapcsolati hiány tekintetében eltért egymástól a vizsgált térségekben (Dávid 2010). 2009–2010 során két középméretű városban készített kvalitatív kutatásban vizsgálták a kapcsolathálózatok szerepét a roma háztartások megélhetésének biztosításában. A kutatás ezenkívül a szegénységben élők megélhetését nehezítő, illetve könnyítő kapcsolathálózati jellegzetességeket is be kívánta azonosítani. Az eredmények szerint „a legelesettebbekre szinte kivétel nélkül igaz, hogy nincsenek összetartó („bonding") kapcsolataik. Sőt […] ők azok, akik nem, vagy alig rendelkeznek még gyenge kötésekkel is. […] Úgy véljük, hogy az elemi kapcsolatok beszűkülését az anyagi lecsúszás, a tartós és kilátástalan munkanélküliség és a társadalmi kirekesztődés együttese hozza létre, miközben a fenti folyamatok hátterében a kapcsolati szegénység meghatározó szerepet játszik" (Messing és Molnár 2011: 59). Vastagh és Huszár (2008) az EU-SILC adatokon vizsgálták Magyarországon a jövedelmi szegénység és bizonyos kapcsolathálózati jellegzetességek együttjárását, és elemzésük végső tanulsága az volt, hogy a jövedelmi szegénység önmagában nem magyarázza a kapcsolatokból való kirekesztettséget, sőt, az – az elemzett adatok alapján – „a jövedelmi szegénységtől eltérő logika mentén szerveződő jelenség" (Vastagh – Huszár 2008: 1120).

Hajdu Gáborral közös tanulmányainkban (Albert – Hajdu 2016, 2020) azt vizsgáltuk, hogy mennyire függ össze a szegénység a kapcsolati tőke különféle dimenzióival, azaz más megközelítésben: vajon a szegények ugyanannyira integráltak-e a társas kapcsolathálózatokba, mint a jobb módúak. Az anyagi deprivváció társadalmi dezintegrációval jár-e együtt, azaz az alacsony életszínvonal veszélyezteti az emberi kapcsolatokat (akkumulációs hipotézis), vagy épp ellen-

kezőleg, a szegénységgel párhuzamosan a kapcsolatok fontosabbá válnak (kompenzációs hipotézis)?[63] A társadalmi kirekesztettség gazdasági indikátoraiként az EU-ban használt hivatalos szegénységindikátorokat vizsgáltuk: a jövedelmi szegénységet, az alacsony munkaintenzitást és a súlyos anyagi deprivációt, ill. az ezeken alapuló szegénység és társadalmi kirekesztettség veszélyében élést. A szociodemográfiai változók szerinti kétváltozós kapcsolatokat vizsgálva a különböző indikátorokkal mért kapcsolatszegénység jellemzően gyakoribb az idősebbek, a kisebb településeken élők, az alacsonyabb végzettségűek, az özvegyek, az egyfős háztartásban élők, a nyugdíjasok és a munkanélküliek körében. A kapcsolatszegénység előfordulása jellemzően az átlagosnál kisebb a budapestiek, a diplomások, a nőtlenek és a hajadonok, a 3-4 fős háztartásban élők, a vállalkozók és a tanulók között. A nők között a gyenge kötések és a barátok hiánya, a férfiak között az erős kötések hiánya volt gyakoribb a másik nemhez viszonyítva. A kapcsolatszegénység és a társadalmi kirekesztettség gazdasági dimenziója között igen erősek a kétváltozós összefüggések. Az instrumentális kapcsolatok (segítő gyenge kötések, instrumentális erős kapcsolatok) hiánya, a bizalmasabb kapcsolatok (bizalmas, fontos beszélgetési kapcsolatok, barátok) hiánya gyakoribb, a kapcsolathiányok száma (kapcsolatszegénységi index) pedig magasabb a rossz anyagi körülmények között élők, mint a kirekesztettség gazdasági oldalában nem érintettek között.

A társadalmi kirekesztettség gazdasági indikátoraival beazonosított csoportok közti összetételbeli különbségeket kiszűrő regressziós modellek eredményeikből levonható általános következtetés az, hogy a társadalmi kirekesztettség gazdasági indikátorai közül az anyagi depriváció kapcsolata a legerősebb a kapcsolathiányokkal: a segítő gyenge kötések hiányának kivételével minden esetben az anyagi depriváció jár együtt a legmagasabb kapcsolathiánnyal. A kapcsolathiányt mérő változókkal való korreláció jellemzően a – részben a súlyos anyagi depriváció mutatóját is tartalmazó – szegénység és társadalmi kirekesztettség veszélyében élés esetében a második legerősebb. Ezzel szemben a jövedelmi szegénységben élők csak a segítő gyenge kötések hiányánál, míg az alacsony munkaintenzitású háztartásban élők a segítő gyenge kötések hiányánál és az összevont kapcsolathiány mutatónál vannak statisztikailag is jelentősen rosszabb helyzetben a többiekhez képest. Figyelemre méltó, hogy a segítő gyenge kötések hiánya az alacsony munkaintenzitású háztartásban éléssel van a legerősebb kapcsolatban, ami a munkaerőpiaci részvétel ilyen kapcsolatok kiépítésében játszott szerepére utalhat.

[63] Az elemzéshez az ***Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban*** című OTKA-kutatás adatfelvételét használtuk. Az adatfelvételre 2015 tavaszán került sor. A kiinduló mintánk elemszáma 2687 fő volt. A minta régió, nem, életkor, településtípus és iskolai végzettség szerint reprezentatív.

A rendelkezésre álló különféle kapcsolatok számosságát és a kérdezettek társadalmi-demográfiai jellemzőit vizsgálva jelentős különbségeket találunk. A férfiak között magasabb a segítő gyenge kötések és a barátok száma, ugyanakkor a szubjektív kirekesztettség érzése is. A segítő gyenge kapcsolatok száma a középkorúak között a legmagasabb, míg az idősebbek között a legalacsonyabb, a többi kapcsolattípus gyakorisága az életkorral együtt csökken. A szubjektív kirekesztettség érzése az 50–63 évesek között a legnagyobb, a 30 év alattiak között a legkisebb. A segítő gyenge kapcsolatok száma a budapestiek körében a legalacsonyabb, míg – a barátok számának kivételével – más kapcsolattípusok esetében a települési lejtőn lefelé haladva csökken a kapcsolatok száma, valamint ugyanígy nő a szubjektív kirekesztettség mértéke. A magasabb végzettségűek jelentősen több kapcsolati tőkével rendelkeznek, mint az alacsonyabb végzettségűek (például több mint kétszer annyi segítő gyenge kötéssel és közel másfélszer több bizalmas erős kapcsolattal), továbbá alacsonyabb mértékű kirekesztettséget is érzékelnek. A nőtleneknek és a házasoknak/bejegyzett élettársi kapcsolatban élőknek több barátja és erős kapcsolata van, mint az özvegyeknek és az elváltaknak, és kisebb mértékű a szubjektív kirekesztettségérzésük. Utóbbi az elváltak körében kiemelkedően magas. A háztartásnagyság és – a barátok számán kívül – a kapcsolatok száma között fordított U alakú összefüggés látszik kirajzolódni: kiemelkedően alacsony a kapcsolatszáma az egyfős és a kétfős háztartásban élőknek, míg az 5 fős vagy ennél nagyobb háztartásban élők némileg kevesebb kapcsolattal rendelkeznek a 3-4 fős háztartásban élőkhöz képest. A vállalkozók és az alkalmazottak között – minden bizonnyal a munkaerőpiacon való részvételből következően – igen magas a segítő gyenge kötések száma. Ez a két csoport a tanulókkal együtt a többi kapcsolattípus esetében is az átlagosnál jobb helyzetben van (például a tanulók között a legmagasabb a barátok és a bizalmas erős kapcsolatok száma). Kiemelendő még, hogy a munkanélküliek helyzete az erős kapcsolatok esetében a nyugdíjasokéhoz hasonlóan rossz.

A társadalmi kirekesztettség gazdasági indikátorai és a kapcsolatok száma között a kapcsolatszegénységhez hasonlóan igen szoros a kapcsolat. A legnagyobb különbségeket a súlyos anyagi depriváció szerint találjuk, de a jövedelmi szegénység, az alacsony munkaintenzitású háztartásban való élés, a szegénység és társadalmi kirekesztettség veszélye, ill. a nehéz szubjektív anyagi helyzet is jelentősen kevesebb kapcsolattal jár együtt. A gazdasági indikátorok közül a jövedelmi szegénység jár együtt a legkevesebb kapcsolati hátránnyal, de ebben az esetben is elmondható, hogy a jövedelmi szegénységben élők a többiek kapcsolatszámának 77–89%-ával rendelkeznek (kapcsolati indikátortól függően), ugyanakkor a barátok számában nincs különbség a jövedelmi szegénységben élők és a többiek között.

Az eredmények alapján úgy tűnik, a jövedelmi szegénység, a súlyos anyagi depriváció, az alacsony munkaintenzitású háztartásban élés, ill. az ezeken alapuló szegénység és társadalmi kirekesztettség veszélye a kérdezettek társadalmi-gazdasági jellemzőinek hatását kiszűrve inkább az instrumentális kapcsolatok (segítő gyenge kötések, instrumentális erős kapcsolatok) alacsonyabb számával jár együtt. Ez alól az egyetlen kivétel a rossz szubjektív anyagi helyzet, ahol nincs egyértelmű hierarchia az instrumentális és a bizalmas kapcsolatok között. Ez az okság kétirányúságára is utalhat, azaz a rossz anyagi helyzet csökkentheti például a barátok számát, ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a kevesebb közeli kapcsolattal (baráttal, bizalmas erős kötéssel) rendelkezők roszszabbnak látják általában az életüket és így a saját anyagi helyzetüket is. A kapcsolathiány és a kapcsolatok számosságának vizsgálata is az akkumulációs hipotézist támasztja alá, azaz az egyes gazdasági indikátorok alapján társadalmi kirekesztettségben élőknek a vizsgált kapcsolattípusok mindegyike esetében kisebb a kapcsolathálózatuk, a szubjektív társadalmi kirekesztettségük pedig magasabb.

A súlyos anyagi depriváció változójának a társas kapcsolatok változóival való kiemelkedően erős kapcsolatát az magyarázhatja, hogy míg például a jövedelmi szegénységet az határozza meg, hogy mennyi a háztartás nettó jövedelme a lakosság mediánértékéhez képest, az anyagi depriváció sokkal több tényezőtől függ. Ezek nemcsak anyagi természetűek, így jobban meg tudja jeleníteni a pénzügyi források kimerülésének hosszú távú következményeit (Fusco et al. 2010, Guio – Engsted Maquet 2007, Till – Eiffe 2010, Whelan et al. 2004).

Adataink azt mutatják, hogy a szegénységgel inkább az instrumentális kapcsolatok száma csökken (vagy azok lesznek szegények, akiknek kevesebb ilyen kapcsolata van), és kevésbé érvényesül ez a negatív összefüggés a bizalmas kapcsolatok és a barátok vonatkozásában. Ezt pozitívan értékelhetjük abból a szempontból, hogy legalább az érzelmi támogató kapcsolatokat nem kell nélkülözniük a rossz anyagi helyzetű, társadalomból kirekesztett embereknek. Azonban felvetődhet az is, hogy instrumentális támogatáshoz azért nem tud sok szegény ember hozzájutni, mert a kapcsolathálózatukban levő emberek maguk is erőforrás-hiányosak, segítő potenciáljuk kimerült, és jobb helyzetű emberek nem elérhetőek a kapcsolatokon keresztül. Ez ugyanakkor ennek a rétegnek a társadalom jobb helyzetű rétegeitől való kapcsolati értelemben vett elszakadását (dezintegrálódását) is mutathatja.

Az eredményeinkből levonható egyik legfontosabb következtetés, hogy az anyagi kirekesztettség és a kapcsolati kirekesztettség összekapcsolódása egy „lefelé tartó kirekesztettségi spirálhoz" vezethet, azaz a gazdasági hátrányok a társas kapcsolatok gyengülésével vagy elvesztésével járhatnak együtt, a társadalmi tőke csökkenésének pedig további negatív gazdasági következményei

lehetnek. Ez a kirekesztettségi spirál kiegészülhet a kapcsolathiány és a dezintegráltság egyéb következményeivel (Putnam 2000; Wilkinson és Pickett 2010), ami tovább súlyosbíthatja a társadalmi kirekesztettség negatív hatásait. Ugyanakkor a támogató kapcsolathálózatoknak pontosan abban lehet óriási szerepük, hogy a jövedelemhiány a kapcsolatokon keresztül hozzáférhető segítségek miatt ne vezessen depривációhoz (Fusco et al. 2010; Israel 2015; Nolan és Whelan 2011).

7. Társas időtöltések

Az egyén kapcsolathálózatának jellemzésekor fontos lehet társas érintkezéseinek mintázatait, helyszíneit, gyakoriságát is beazonosítani. A kávéházak, bárok vagy kocsmák a különféle településtípusokon élő, eltérő társadalmi csoportba tartozó emberek társas életének alapvető fontosságú helyei. Ugyanígy jellemez egy kapcsolathálózatot az, hogy az emberek barátaikat beengedik-e otthonaikba, illetve milyen gyakran teszik ezt (ld. még Utasi 2010). Ugyan Magyarországon nem tudunk ilyen vizsgálatról, de Nagy-Britannia vonatkozásában Graham Allan leírta, hogy a munkásosztályhoz tartozók barátságai bizonyos kontextusokhoz (pl. a férfiak esetében a kocsmához, pubhoz) kötöttek és nem terjedtek ki más életterekre, például az otthonra, míg a középosztálybeliek barátságaira pont az jellemző, hogy idővel az élet különféle színtereire kiterjesztik azokat (Allan 1998).

Az időmérleg-vizsgálatokból tudjuk, hogy a szabadidő társas eltöltése, a családtagokkal, barátokkal közös együttlétek, programok az egyik legnépszerűbb szabadon választható időtöltés valamennyi generáció életében. A vendégeskedés például a kevés olyan tevékenységforma egyike, amelynek gyakorisága nem esett vissza jelentősen az ezredforduló óta, és az egyes generációk között sem találtak jelentős különbséget a vendégvárás/vendégségbe járás esetében. Emellett a vendégeskedés a szabadidős tevékenységek többségével szemben nem csökken dinamikusan az életkor növekedésével párhuzamosan. A barátokkal töltött idő is hangsúlyosan megjelenik a szabadidős tevékenységek sorában, de ez a legfiatalabbak esetében a legmeghatározóbb. A szabadidő-eltöltés anyagi ráfordítással terhelt változatai, a különféle fizetős programok látogatása a felnőttkorú magyar népesség szabadidő-struktúrájában kisebb súllyal jelenik meg. A szórakozóhelyek látogatása nem meglepő módon jellemzően a fiatalok kedvelt szabadidős tevékenységei közé tartozik, az életkorral előre haladva egyre meredekebben csökkenő mértékben. Ugyan a kocsmák, presszók, kávéházak célközönsége elvileg nem csak fiatalokból áll, az időmérlegadatok a részvételi arányok hasonló csökkenését mutatják a szórakozóhelyek esetében (Fekete 2014).

A 2015. évi TÁRKI adatfelvétel során a kérdőívben rákérdeztek, hogy az elmúlt egy év során milyen gyakran vett részt a válaszadó lakáson tartott baráti összejövetelen: soha, ritkán, időnként vagy gyakran. A két felső kategóriát összevonva a következő kategóriákat hoztuk létre: „Soha nem vesz részt baráti összejövetelen" (29,7%), „Ritkán vesz részt baráti összejövetelen" (38,7%), „Gyakrabban vesz részt baráti összejövetelen" (31,6%). Ezzel a kérdéssel azonos módon arról is gyűjtöttek információt, hogy az elmúlt egy év során milyen gyakran járt kocsmába, kávézóba vagy szórakozóhelyre az illető. Az átkódolt változónak a következő kategóriái vannak: „Soha nem jár kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre" (55,0%), „Ritkán jár kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre" (29,9%), „Gyakrabban jár kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre" (15,2%). Ez a társas tevékenységek egy másik szelete, amikor nem saját otthonunkban, hanem külső, nyilvános színtereken találkozunk másokkal.

2015-ben a megkérdezettek alig harmada soha, csaknem 40%-a ritkán és további csaknem harmada gyakrabban jár baráti találkozókra lakáson. A férfiak között szignifikánsan kevesebben voltak, akik egyáltalán nem vettek részt a válaszadó lakásán tartott baráti összejövetelen, illetve többen, akik gyakran tették ezt.

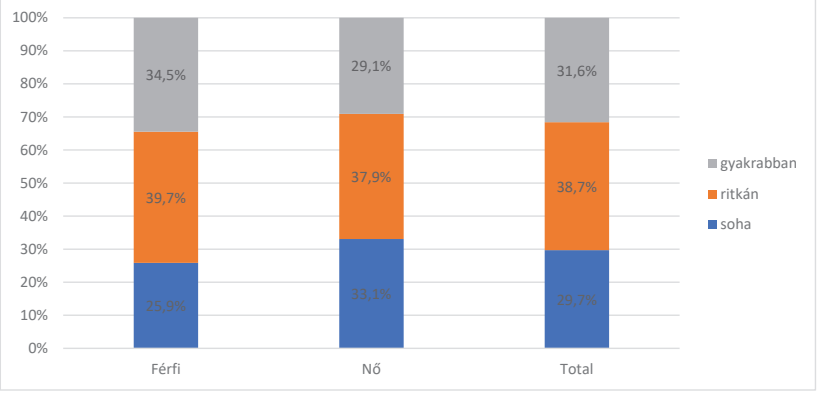

7.1. ábra

A saját lakáson való baráti összejövetel gyakorisága az elmúlt évben (%, 2015)

Forrás: TÁRKI 2015, * p < 0,05

A kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre járást illetően ennél sokkal markánsabb különbséget mutatnak az adatok: a férfiak csaknem 40, a nőknek viszont csaknem 70 százaléka állította, hogy a megelőző év során sosem volt ilyen helyen. A férfiak 22,8, a nőknek csak 8,5%-a járt gyakrabban ilyen helyekre.

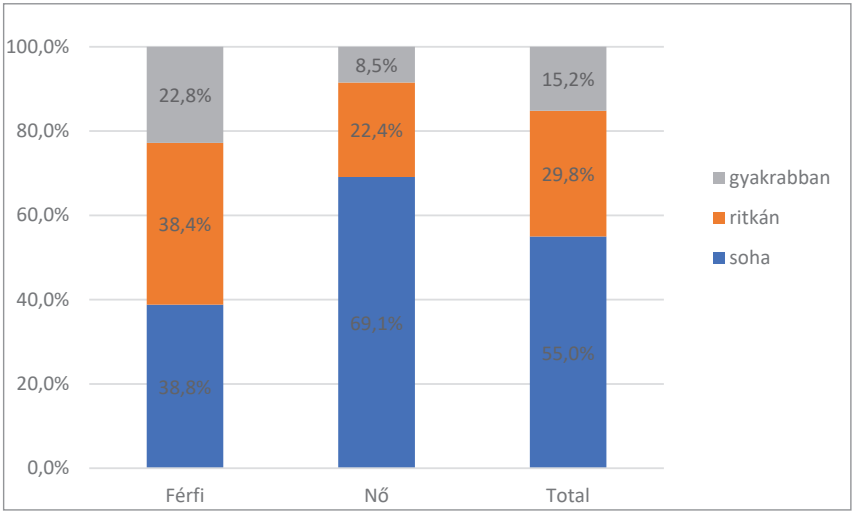

7.2. ábra

A kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre járás gyakorisága az elmúlt évben (%, 2015)
Forrás: TÁRKI 2015, * p < 0,05

Mivel úgy gondoljuk, hogy mind a barátokkal való kapcsolattartás, mind a kocsmába, kávézóba és egyéb szórakozóhelyekre való eljárás gyakorisága többféle, egymással összefüggő háttérváltozóval kapcsolatba hozható, így komplexebb, a többi változó hatását kiszűrő bináris logisztikus regressziós modelleket építettünk. Az alábbi modell függő változója, hogy az adatfelvételt megelőző évben – akár ritkán, akár gyakran – részt vett-e a kérdezett saját lakásán baráti összejövetelen.[64]

[64] A modellbe bevont magyarázó változók: a kérdezett neme, iskolai végzettsége (legfeljebb általános iskola, szakmunkás végzettség, középfokú és felsőfokú végzettség), életkora (4 kategóriára bontva), lakóhelyének földrajzi régiója (NUTS 3) és településtípusa (falu, város, megyeszékhely, Budapest), munkaerőpiaci aktivitása (aktív, inaktív, munkanélküli), a kérdezett roma származású-e, egyedül él-e, a háztartás mérete, él-e a háztartásban 17 év alatti gyermek, egészségügyi szempontból való akadályozottsága, a háztartás ekvivalens jövedelme alapján hányadik jövedelmi ötödbe tartozik, a súlyos anyagi depriváció általi érintettség, az élettel való elégedettség mértéke (tízfokú skálán mérve), a gyenge kapcsolatok száma (21 foglalkozásból hányat ismer, ld. részletesebben Albert – Dávid 2016).

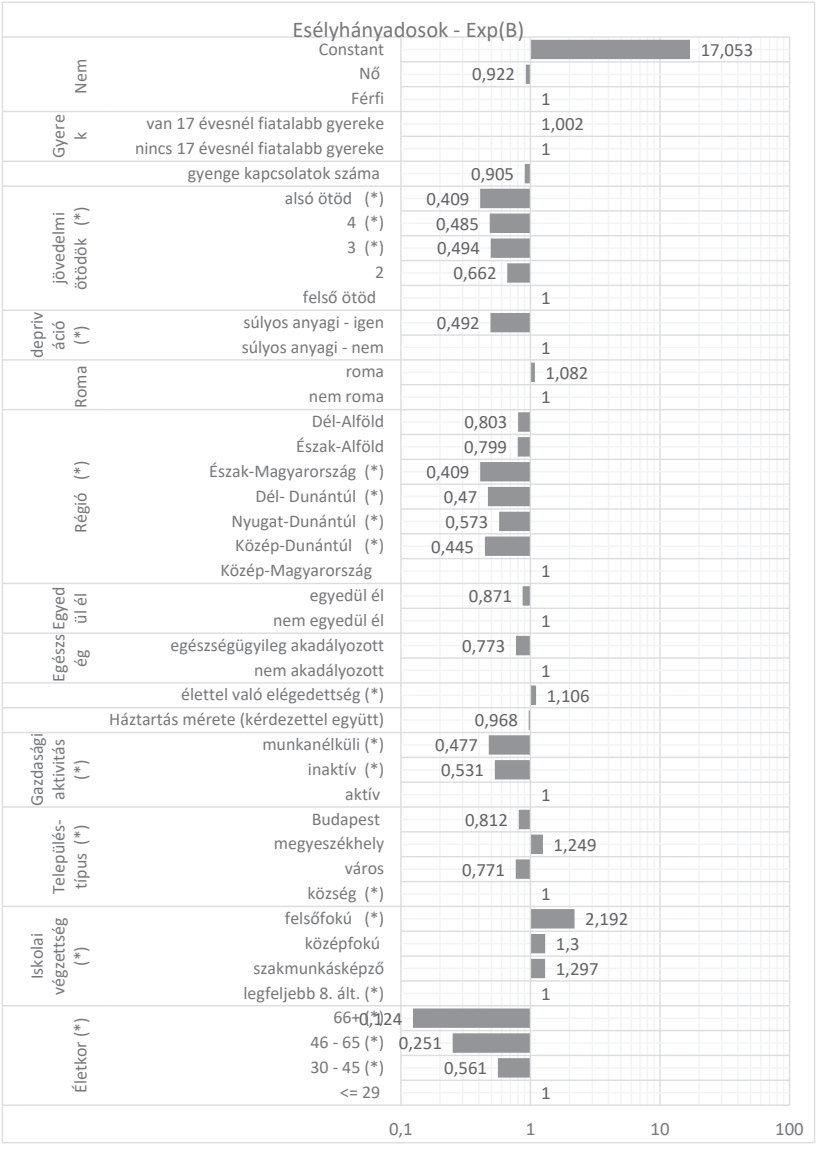

7.3. ábra

Kik jártak össze barátaikkal lakásukon 2015-ben?

Forrás: TÁRKI 2015, * p < 0,05, Nagelkerke R2 = 0,363

A modellbe bevont többi változó hatását kiszűrve statisztikailag szignifikáns összefüggést a lakáson tartott baráti összejövetelekkel az életkor, iskolai végzettség, a településtípus, a gazdasági aktivitás, az élettel való elégedettség, a lakóhely regionális elhelyezkedése, a súlyos anyagi depriváció és a jövedelem mutatott. A legmarkánsabb hatása az életkornak van: a harminc év alattiakhoz képest minden korosztályban jelentősen csökken a lakáson tartott baráti összejövetelek valószínűsége, már a fiatal középkorú, 30-45 éves korosztályban is csaknem fele a huszonévesekének, a nyugdíjas korosztályban pedig csaknem egytizede. Az iskolai végzettség hatása is markáns, bár az alapfokú végzettségűekhez képest csak a felsőfokú végzettségűek esetében statisztikailag szignifikáns: a magas iskolai végzettségűek az alapfokú végzettségűekhez képest több mint kétszeres arányban tartanak lakásukon baráti összejöveteleket. A községekben lakókhoz képest viszont csak a megyeszékhelyen lakók mutatkoznak aktívabbnak e téren. Az aktív munkaerőpiaci státuszúakhoz képest mind az inaktívak, mind a munkanélküliek körülbelül feleannyi eséllyel vesznek részt lakásukban baráti összejöveteleken. A barátok meghívása a Közép-Magyarországon a leggyakoribb, az Alföld kivételével a többi régióban nagyjából feleakkora esélylyel fordul ez elő. Az alacsonyabb jövedelem, a szegénység szintén jelentős korlátja az effajta barátkozásnak, ami az adatok tükrében szinte „úri huncutságnak" tűnik: a legfelső jövedelmi ötödhöz tartozókhoz képest a kevesebb jövedelemmel rendelkező kvintilisekben egyre kisebb az esély arra, hogy az egyén barátaival lakásán összejöjjön, és ezt mutatja az is, hogy a súlyos anyagi deprivációval érintettek esélye is feleakkora erre. Ennek okai részben egészen bizonyosan a lakáshelyzetben keresendők. Ugyanakkor a baráti kapcsolatok ilyetén ápolása és az élettel való elégedettség pozitív kapcsolatban állnak egymással: a nagyobb elégedettség nagyobb találkozási eséllyel jár együtt.

A külső színterekre irányuló kérdés tekintetében már az egyszerű kereszttábla is nagyon markáns nemi eltéréseket jelzett. Emellett fontos aspektus, hogy magában a kérdésben felsorolt helyszínek közül is sajnos leginkább a kocsma az, ami a települések legnagyobb részében előfordul: kávéházakat, egyéb szórakozóhelyeket zömében csak nagyobb települések esetében találhatunk. Mivel a teljes mintát vizsgálva a regressziós modellekbe bevont interakciós tagok is szignifikáns különbségeket jeleztek, több lefuttatott verzió közül az alábbiakban a külön a férfiak és külön a nők almintájára lefuttatott modelleket közöljük.

A modellekbe bevont magyarázó változók a nem kivételével megegyeznek a barátokkal való találkozás esetében bevont változókkal, a modell függő változója pedig az, vajon az elmúlt év során előfordult-e, hogy a válaszadó egyáltalán járt-e kocsmában, kávézóban, szórakozóhelyen.

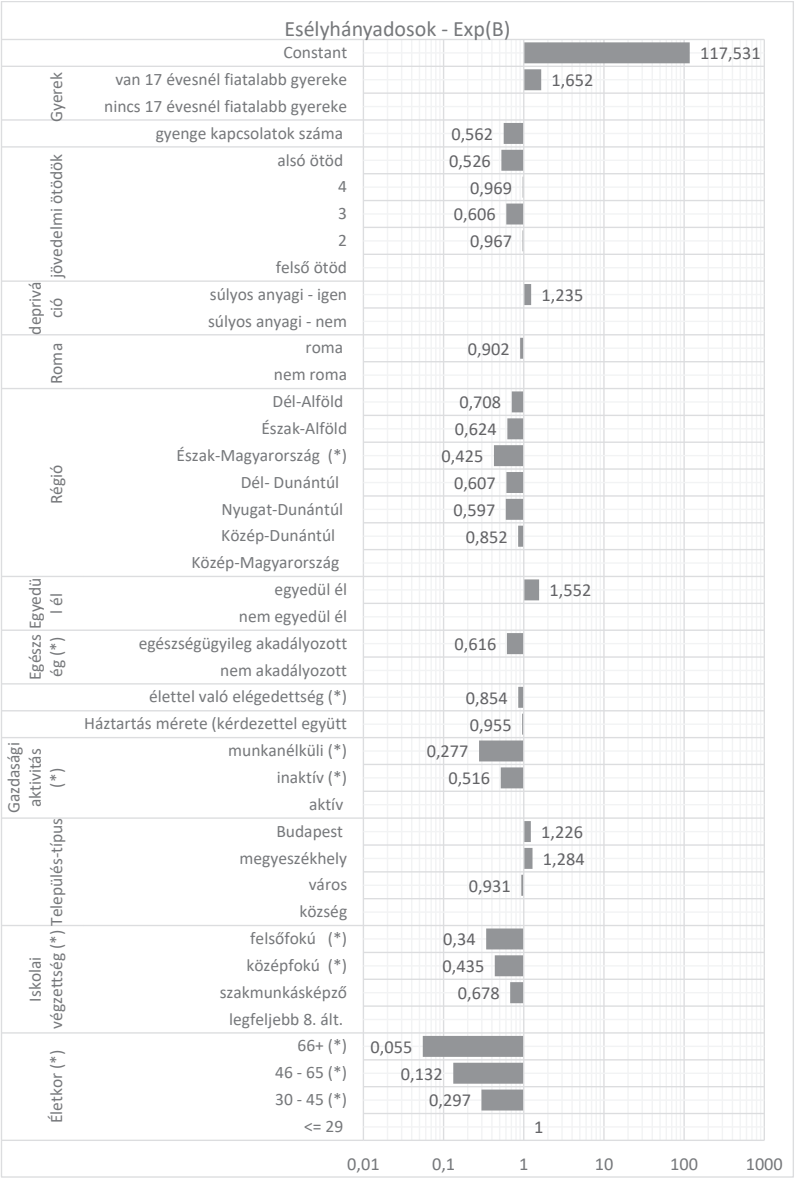

7.4. ábra

Kik járnak kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre 2015-ben a férfiak közül?
Forrás: TÁRKI 2015, * p < 0,05, Nagelkerke R2 = 0,319

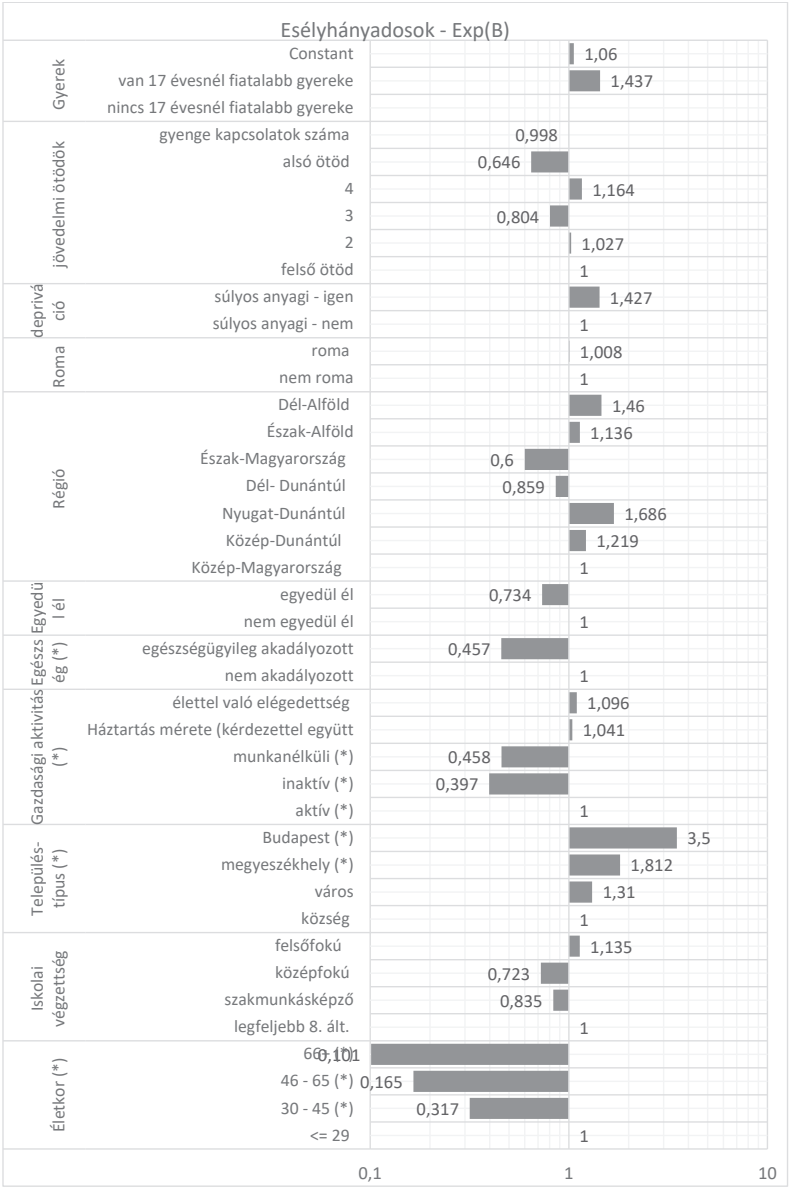

7.5. ábra

Kik járnak kocsmába, kávézóba, szórakozóhelyre 2015-ben a nők közül?
Forrás: TÁRKI 2015, * p < 0,05, Nagelkerke R2 = 0,338

A férfiak tekintetében az adatok azt mutatják, hogy a fiatalokhoz képest jelentősen kisebb eséllyel járnak el az idősebbek ilyen helyekre: a nyugdíjas korosztálynak – ha a 30 alattiak esélyét 100%-nak vesszük – csupán csak 5%-a, de már a fiatal középkorúak esetében is harmadannyi. A legfeljebb alapfokú végzettségűekhez képest a magasabb iskolai végzettségűek szintén kisebb eséllyel járnak el kocsmába, kávézóba vagy szórakozóhelyre, a középfokú végzettségűek csaknem 57, a felsőfokú végzettségűek 66%-kal kisebb eséllyel. A munkaerőpiacon aktív státuszúakhoz képest ez sokkal kevésbé jellemzi az inaktívakat és a munkanélkülieket. Mivel egy költségvonzattal rendelkező tevékenységről beszélünk, ennek anyagi okai is lehetnek, ami ellen szól viszont az, hogy egyébként a jövedelemmel nem találtunk statisztikailag szignifikáns összefüggést. A barátokkal való találkozással ellentétben az élettel való elégedettséggel negatív az összefüggés: az elégedetlenség inkább valószínűsíti az ilyen helyekre járást.

A nők esetében némileg más a kép, noha esetükben is az életkor a legmarkánsabb befolyásoló tényező: a nyugdíjas korúak a fiatalokhoz képest tizedannyi eséllyel járnak ilyen helyekre. Ez egyébként természetes is, hisz a fiatalok a párkeresés időszakában, a családalapítás előtt ezeken a színtereken is ismerkednek, illetve a kortárscsoporttal való kapcsolattartás is gyakran ezeken a helyeken zajlik. Ugyanakkor meglepődve tapasztaltuk, hogy az iskolai végzettségnek nincs statisztikailag kimutatható hatása, tehát eszerint nincs szó arról, hogy a jobban képzett nők nagyobb arányban „járnának el" otthonról: sokkal inkább a település típusa mutat jelentős eltéréseket: azaz a megyeszékhelyeken lakó, illetve budapesti nők a községekben élőkhöz képest többszörös (két, illetve három és félszeres) arányban járnak ilyen helyekre. Ebben minden bizonnyal annak is szerepe van, hogy ezeken a településeken vannak – ráadásul nagyobb számban, differenciáltabb közönségprofillal – ilyen helyek, nem csak egyetlen, legfőképp „a falu alkoholistái" által frekventált kocsma van csak. Ezen kívül a férfiakhoz hasonlóan a nők esetében is kimutatható, hogy a munkaerőpiacon aktívakhoz képest az inaktívak és munkanélküliek kevesebb mint fele eséllyel járnak ezekre a helyekre, és hasonlóképp, az egészségügyi akadályozottság is felére csökkenti az eljárás esélyét.

A fentiekből kirajzolódó kép szerint tehát mind a vizsgált otthoni, mind a külső, nyilvános helyen történő társas tevékenységek esetében egyértelmű, hogy azok előfordulási esélye az életkor emelkedésével jelentősen csökken. Ez némileg ellene mond az időmérleg-vizsgálatok vendégeskedésre vonatkozó adatainak, viszont ennek magyarázata az lehet, hogy a családi körben való vendégeskedés előfordulási aránya nem csökken, míg az általunk vizsgált baráti együttlétek, már a barátok számának az életkor emelkedésével párhuzamos (4. fejezetben tárgyalt) csökkenése, illetve a barátot nélkülözők arányának növekedése miatt is erőteljesebben csökkenő jelenség.

8. A magyarországi kapcsolatok nemzetközi összehasonlításban

A magyarországi kapcsolathálózatok jellemzőinek értékeléséhez fontos szempont, hogy más országokban mi jellemzi a kapcsolathálózatok ugyanazon (?) dimenziót. A kérdőjel oka, hogy a gondos előkészületek és az azonos módon feltett kérdések ellenére is egy nemzetközi vizsgálatban lehetnek bőven kulturális különbségek az egyes kérdések interpretációjában (hogy csak a legkézenfekvőbb és korábban már többször emlegetett barátdefinícióra utaljunk), ugyanakkor ezekről semmit sem tudunk. Keller (2004) egyenesen megdöbbentőnek nevezte a barátság kultúrák közti összehasonlításának elhanyagolását. Ezt a problémát azonban csak jelezni tudjuk, megoldani egyelőre nem.

A korábban – a rendszerváltás előtti kapcsolathálók jellemzése során – már említett ISSP (International Social Survey Program) felmérés 1986-ban, 2006-ban és 2017-ben[65] is tartalmazott kimondottan a kapcsolati erőforrásokkal foglalkozó kérdésblokkokat. A felmérésben részt vevő országok száma dinamikusan bővült, 1986-ban 7, 2001-ben 27, 2017-ben 31 ország vett részt a vizsgálatban.

A korábbi ISSP vizsgálatok alapján nemzetközi viszonylatban a mikrotársadalmi izoláció és az interperszonális kapcsolathálózatok szűkössége volt a jellemző Magyarországon (Utasi 1990, 1991, Höllinger – Haller 1990, Utasi et al. 2004). Hogy ez mennyire igaz napjainkban? A 2017. évi adatfelvételt tekintve, hogy egy átlagos hétköznapon, családtagjaikat is beleértve, a nem személyes kommunikációt is beleszámítva hány emberrel vannak kapcsolatban az egyes országokban az emberek, még mindig az[66]. A 8.1. ábrán látható, hogy a 31 vizs-

[65] ISSP Research Group (2019): International Social Survey Programme: Social Networks and Social Resources ISSP 2017. GESIS Data Archive, Cologne. ZA6980 Data file Version 2.0.0, doi: 10.4232/1.13322

[66] A kérdés így hangzott: „Általában egy tipikus hétköznap hány emberrel tart kapcsolatot, beleértve azokat is, akikkel együtt lakik?" A kérdezői utasításban pedig külön felhívják a figyelmet arra, hogy „A személyes kapcsolatok érdekelnek minket, beleértve mindenkit, akivel beszélget, vagy csak pár szólt vált, függetlenül attól, hogy ez személyesen, telefonon, e-mailen vagy az interneten történik. Csak azokat vegye be, akiket ismer!"

gálatban szereplő ország közül Kína után Magyarországon említették leggyakrabban a legszűkebb kapcsolathálóra utaló, maximum 4 főig terjedő válaszkategóriát az emberek. Azaz Magyarországon a felnőtt lakosság legnagyobb csoportja, 38,3%-a maximum 4, további 31% pedig maximum 9 emberrel tart egy nap kapcsolatot. A másik végponton szereplő Taiwanon például csak az emberek tizede tartozik az első, legszűkebb, és további negyede az 5-9 főt említő csoportba, és 10% felett van az igazán sok, legalább 50 emberrel napi kapcsolatban állók aránya is. Taiwanon kívül kapcsolatgazdag országnak tűnik a napi érintkezések száma alapján Izrael, Izland, Spanyolország és több más ország is. A legkapcsolatszegényebb országok között Kínán és Magyarországon kívül Litvániát találjuk.

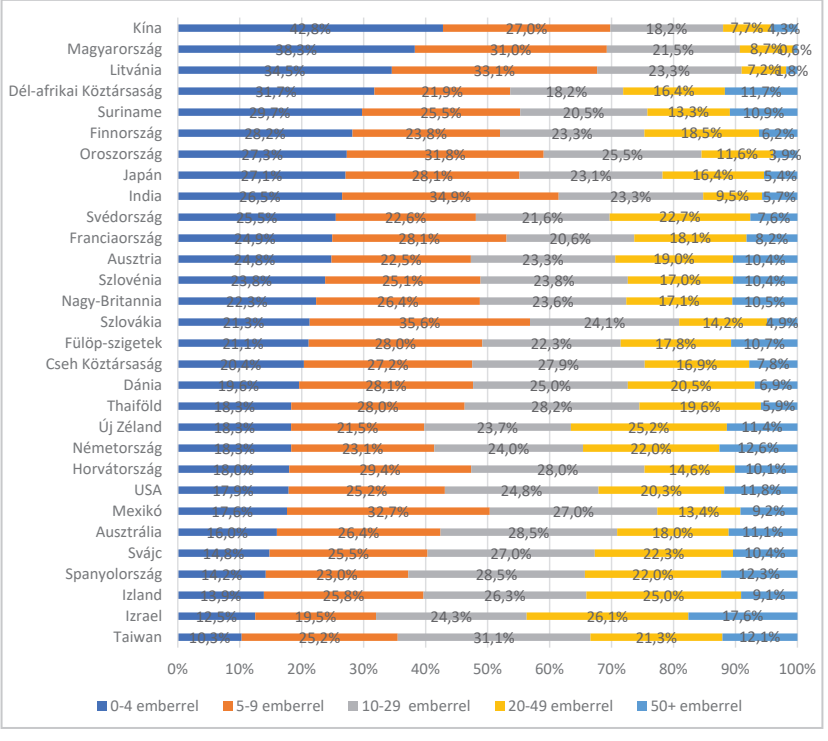

8.1. ábra

Egy átlagos hétköznapon hány emberrel van kapcsolatban? (2017, %)

Forrás: ISSP 2017, N = 44492

Az interperszonális kapcsolatokon keresztül rendelkezésre álló támogatás mértékét egy ún. erőforrás-generátor eszközzel mérték, mely a társas támogatás 5 dimenziójában térképezte fel a támogatás elsődleges forrását: gyakorlati/instrumentális segítségnyújtás (a. ház körül/kertben segítés vagy b. betegség esetén a ház körüli munkákban segítés, c. támasz információ nyújtásával (családi problémák esetén tanácsot ad), d. érzelmi támogatás (lehangoltság, rosszkedv esetén beszélgetés, e. együtt töltött idő) (Sapin 2020)[67]. Először ennek az 5 dimenziónak az alapadatait mutatjuk be Magyarországra vonatkozóan.

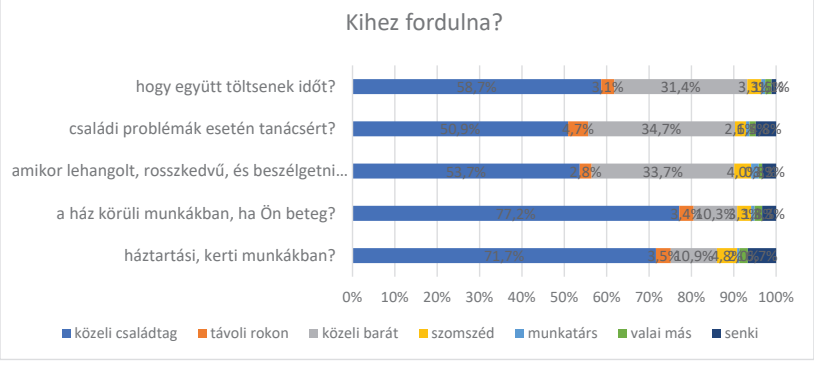

8.2. ábra
A társas támogatás forrásai 5 dimenzióban, Magyarországon (2017, %)
Forrás: ISSP 2017, N = 1007

A 8.2. ábrán jól látható, hogy Magyarországon a támaszra legelsősorban még mindig a családjuktól számítanak az emberek. Közeli családtagjukhoz legnagyobb mértékben az ún. instrumentális támogatásra vonatkozó dimenziókban, betegség esetén a ház körüli munkát illetően, illetve a háztartási, kerti munkákban való segítségért fordulnának az emberek elsősorban, az esetek szinte ¾ részében. Lehangolt, rosszkedvű állapotban, vagy családi problémákat megbeszélni, a legkisebb, de még mindig 50% feletti a közeli családtagokhoz fordulók aránya. Ugyanakkor a barátok ebből a szempontból, illetve a szabadidő eltölté-

[67] „Kérem, mondja meg, hogy a következő helyzetekben Ön kit keresne fel először. Abban az esetben, ha több ilyen ember is létezik, kérem, válassza azt, aki Önhöz a legközelebb áll (akihez Ön legközelebb érzi magát). Kihez fordulna elsőként (a) hogy segítsen Önnek háztartási, ill. kerti munkákban? (b) hogy segítsen Önnek ház körüli munkákban, amennyiben Ön beteg és pár napra ágyban kell maradnia? (c) amikor Ön lehangolt, rosszkedvű, és szeretne beszélgetni ennek okáról valakivel? (d) hogy tanácsot adjon Önnek családi problémák esetében? (e) hogy együtt időt töltsenek el?" A válaszkategóriák: közeli családtag, távoli rokon, közeli barát, szomszéd, munkatárs, valaki más, senki.

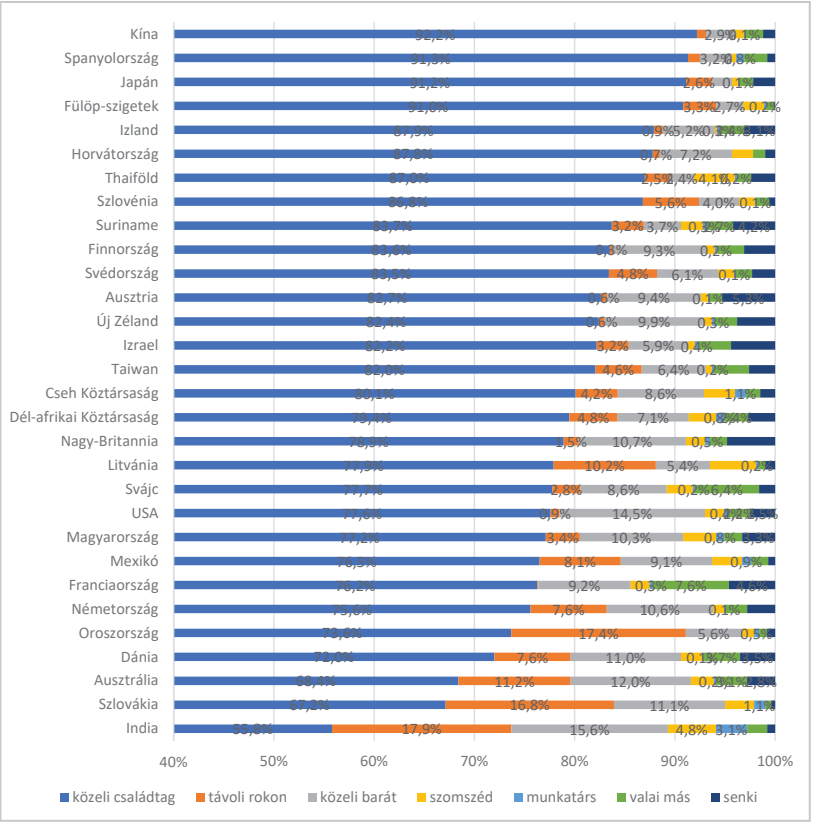

8.3. ábra

Betegség esetén kitől kérne elsősorban segítséget a ház körüli munkákban? (2017, %)
Forrás: ISSP 2017, N = 44492

se tekintetében is nagyobb szerepet kapnak: a megkérdezettek harmada közeli barátait keresné elsősorban ezek miatt. Viszonylag alacsony azoknak az aránya, akik senkihez sem tudnának segítségért fordulni: a legmagasabb, 6,7% a háztartási, kerti munkák esetén, a legalacsonyabb a közösen eltöltött idő vonatkozásában. Érzelmi támaszra az emberek 3,3%-a nem számít senkitől. A munkatársak említése az egyes helyzetekben szinte elhanyagolható, 0,5%-1,8% közötti. Nem sokkal többen említettek valaki más, a korábbi kategóriák egyikébe sem illő személyt (0,8%-2% között), illetve szinte hasonló, alapvetően igen csekély mértékben említették a szomszédokat (2,6%-4,8% között), illetve a távoli rokonokat is (2,8%-4,7% közötti arányban).

Hogy e fenti alapadatsort nemzetközi kontextusban is el tudjuk helyezni, az alábbiakban ezeket az alapmegoszlásokat az instrumentális, illetve érzelmi támaszra vonatkozó egy-egy kérdés vonatkozásában a 2017. évi hullámban részt vevő összes országra közöljük.

Mint a 8.3. ábrából is látható, világszerte leginkább a közeli családtagjukhoz fordulna az emberek többsége, amennyiben betegség miatt ágyban kéne néhány napot maradnia, és szüksége lenne a ház körül segítségre. Mégis azt is láthatjuk, hogy az országok között nagyon jelentős különbségek vannak. Magyarország a közeli családtagok 77%-os említésével az alsó harmad tetején helyezkedik el. Legkevésbé Indiában (a válaszadók 55,8%-a), leginkább Kínában, Spanyolországban, Japánban és a Fülöp-szigeteken (90% feletti arányban) fordulnának segítségért a közeli családtagjukhoz. A távoli rokonok említésében is sokszoros különbségek vannak: míg Indiában az emberek 17,9%-a rájuk számítana ebben a helyzetben, és hasonlóan magas arányú említést láthatunk Oroszország, Szlovákia és kisebb mértékben Ausztrália és Litvánia esetében, ez az arány az 1%-ot sem éri el Franciaországban, az USA-ban, Új-Zélandon, Ausztriában, Finnországban, Horvátországban és Izlandon. Ugyanakkor természetesen felmerül az a kérdés is, vajon mennyiben hasonlít vagy tér el a távoli rokon definíciója az egyes országokban. A közeli barátok elsősorbani említése zömében azokban az országokban magasabb – de még így sem éri el a 20%-ot – ahol a közeli családtagjaikra legkisebb arányban számítottak a válaszadók (India, Szlovákia, Ausztrália és Dánia), de az USA-ban is csak 14,5% fordulna közeli barátaihoz ebben a helyzetben. A többi vizsgált kapcsolattípust mindegyik országban csekély mértékben említették. Az emberek zömének van kihez fordulnia, a legnagyobb arányban (5,3%) Ausztriában nem említettek senkit, akitől ebben a helyzetben segítséget várnának.

Az emocionális támogatás tekintetében – ha lehangolt, rosszkedvű állapotban valakivel szeretnénk ennek okáról beszélgetni – szintén a közeli családtagokat említik számos országban legnagyobb mértékben, de jelentősek a különbségek is. Néhány országban érzelmi támaszt a felnőtt népesség nagyobb részének elsősorban inkább a közeli barátok nyújtanak: míg Taiwanon a válaszadók 31%-a fordulna közeli családtagjaihoz, több mint felük (51,9%) inkább közeli barátjával beszélne rosszkedve okáról. A másik végpont a Fülöp-szigetek, ahol a válaszadók csaknem háromnegyede közeli családtagját nevezte meg, és csak 17% fordulna barátjához. Magyarországot a középmezőnyben találjuk: 53% fordulna közeli családtagjához és 33,7% barátjához. Távolabbi rokonokat a többi országhoz képest kiugró arányban Litvánia, Oroszország, Szlovákia és India felnőtt lakosai jelöltek meg. A barátokat leginkább Taiwanon, legkevésbé Thaiföldön és a Fülöp-szigeteken (16,17%) említették érzelmi támaszként.

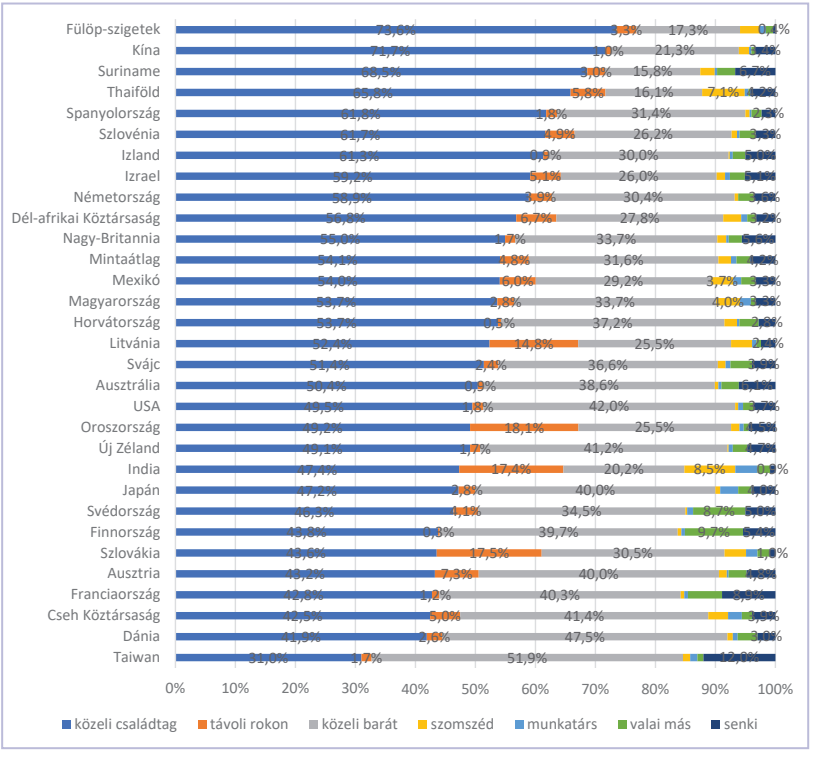

8.4. ábra

Kivel beszélgetne elsősorban lehangoltsága okáról? (2017, %)

Forrás: ISSP 2017, N = 44492

E fenti két adatsor alapján elég nehéz bármiféle általános megállapítást tenni: nincs egyértelmű mintázat, főleg az első látásra hasonló társadalmi-gazdasági-kulturális sajátosságokkal bíró országok egymástól jelentősen eltérő adatai miatt sem. Az egyes országokon belül is jelentős különbségek vannak az egyes szociodemográfiai változók mentén. Emellett meglehetősen korlátozottak az ismereteink a kapcsolattípusokat meghatározó fogalmak esetenként országonként is eltérő definícióiról (tehát mennyire homogén például nemzetközileg a barát fogalma, vagy vajon ugyanazt értették-e távoli rokonok alatt a franciák, mint az indiaiak?).[68]

[68] A közeljövőben összetettebb statisztikai módszerekkel folytatjuk az ISSP kapcsolati blokkjainak elemzését.

A három kapcsolati blokkot is tartalmazó ISSP hullámban 4 olyan ország volt, amellyel a magyar adatokat mindhárom időpontra vonatkozóan is össze lehet hasonlítani, ezek: Ausztria, USA, Ausztrália és Nagy-Britannia.[69] A fenti instrumentális, illetve érzelmi támogatásdimenziókat időben is vizsgálva az alábbi táblázatokban a leggyakrabban említett közeli családtagok, illetve közeli barátok említési arányait mutatjuk be a senkit nem említők aránya mellett.

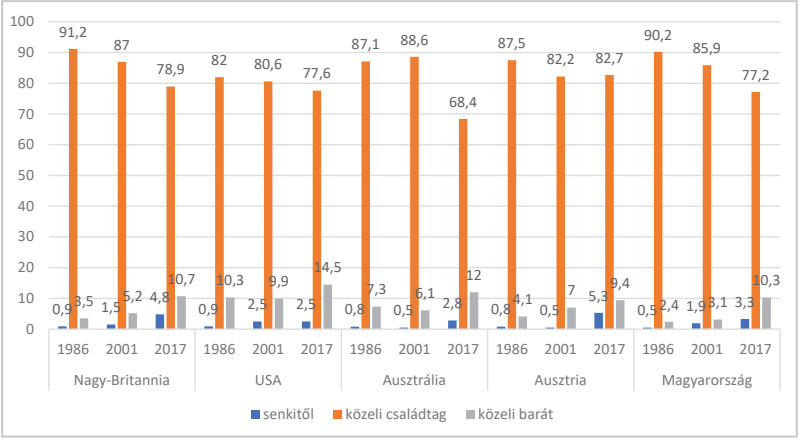

8.5. ábra

Betegség esetén elsősorban kitől kérne segítséget a ház körüli munkákban (1986–2017, %)

Forrás: ISSP 2017, és Utasi et al. 2006: 16. táblázat

Betegség esetén mind az öt országban, az egész vizsgált időszakban elsősorban közeli családtagjaikhoz fordulnának a ház körüli segítségért az emberek. A válaszkategóriák 1986-ban és 2001-ben is részletesebbek voltak, mint 2017-ben, a „közeli családtag" helyett a házastárs, szülő, gyermek és testvér kategóriák közül lehetett választani (ezek összevonásából származtattuk a táblázatban szereplő adatot), és a válaszadók kiemelkedő mértékben házastársukat jelölték elsődleges támaszként (ld. Utasi et al. 2004). Ezen közeli családtagok említésének gyakorisága azonban – ha eltérő mértékben is, de – mind az öt országban csökkent: míg Ausztriában vagy az USA-ban 5% körüli volt ez a csökkenés a

[69] Valójában Németország is mindegyik évben szerepelt a vizsgálatban, de 1986-ban csak a nyugati fele, azaz az akkori NSZK. Így a másik 4 országra vonatkozó adatokat mutatjuk be csak. Az elemszámok az egyes országokban a következőképp alakultak az egyes években (1986/2001/2017) Ausztrália N=1250/1352/1317, Ausztria N=1027/1011/1200, Magyarország N=1747/1524/1007, Nagy-Britannia N=1416/912/1595, USA N=1470/1149/1173.

vizsgált harminc év alatt, addig a másik három országban ennek háromszorosa. Ezzel párhuzamosan, általában sokkal csekélyebb mértékben, de nőtt azok aránya, akik senkitől sem kérnének segítséget, és ennél jelentősebben nőtt azok aránya, akik elsősorban közeli barátjukhoz fordulnának.[70]

Az érzelmi támaszt tekintve – ugyan más arányokkal, de – nagyon hasonló trendeket láthatunk.

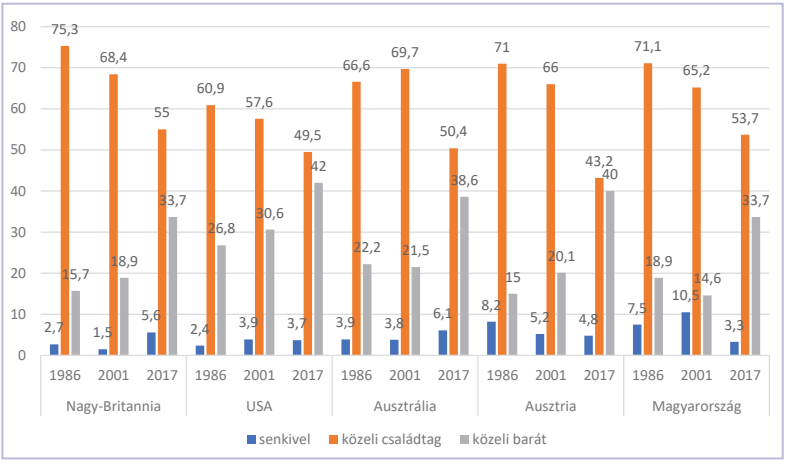

8.6. ábra

Kivel beszélgetne elsősorban lehangoltsága okáról? (1986–2017, %)

Forrás: ISSP 2017, és Utasi et al. 2006: 18. táblázat

A családtagok szerepe az érzelmi támaszt tekintve eleve nem volt annyira egyöntetű, és jelentősen – van, ahol 20-30%-ot is – csökkent a három évtized alatt, míg a barátokat említők aránya dinamikusan megnövekedett, több országban szinte megduplázódott. A senkit nem említők aránya ez esetben nem rajzol ki mindegyik országban egyértelmű trendet.

A magyar adatok egyértelműen alátámasztják mind a bizalmas kapcsolatok, mind a barátok számának elemzése során a 4. fejezetben megfogalmazott állítást, miszerint az elmúlt évtizedekben a családi kapcsolatok egyfajta gyengülése, visszaszorulása, a baráti kapcsolatok fontosságának pedig egyértelmű erősödése érhető tetten, különös tekintettel azok érzelmi támogató funkciójára. A mindhárom ISSP hullámban részt vevő néhány ország adatai alapján ez – legalábbis a fejlett, nyugati típusú társadalmakat tekintve – globális trendnek tűnik.

[70] Ilyen esetekben sajnálhatjuk igazán, hogy nem panelvizsgálattal van dolgunk, mert ezeket a markáns változásokat, illetve azok okait nem tudjuk egyéni szinten megragadni.

Az, hogy ennek mértéke Magyarországon fokozottabb, mint több más országban, valószínűleg annak tudható be, hogy a vizsgált 5 ország között a nyolcvanas években számos szempontból a legtradicionálisabb társadalom volt, és a rendszerváltással együtt az elmúlt harminc évben úgy gazdasági, mint társadalmi vagy kulturális szempontból drámaibb változásokat éltek meg itt az emberek. Kapcsolathálózati szempontból nézve, legalábbis az elemzett hálózati jellemzőket, kiváltképp az „adott" rokoni, illetve a választott, baráti kapcsolatok arányát tekintve sok szempontból „felzárkóztunk" a többi fejlett nyugati típusú országhoz. Ennek értékelése és részletesebb, nemzetközi trendekbe ágyazott, módszertanilag összetettebb vizsgálata jövőbeni elemzések tárgya lesz.

Összegzés

A nyolcvanas évek óta létező nemzetközi felmérések mindegyike a magyar baráti kapcsolathálók más országokhoz képest korlátozott méretét mutatta ki a személyes networkökben. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben a közeli személyes kapcsolathálózatokban jelentős átrendeződéseket mutatnak a rendelkezésre álló adatok. A férfiak és nők barátságainak tartalma ugyan további kutatásokat igényel, de adataink alapján feltételezhető, hogy egyfajta homogenizálódó tendenciának lehettünk tanúi: az érzelmek kimutatása, a problémák nemcsak családi körben való felvállalása a férfiak barátságaira is egyre jellemzőbbnek tűnik, és a barátok, illetve bizalmasok számában korábban tapasztalható szignifikáns nemi különbségek csökkenni látszanak. A kapcsolathálózatok még közvetlenül a rendszerváltás előtt is megfigyelhető tradicionalizmusa, azaz a családi kötelékek, illetve a kapcsolatok instrumentális jellegének a dominanciája eltűnőben van. Mind a bizalmas hálózatok összetételét, mind a társas támogatás forrásainak az ISSP adatokból kirajzoló átrendeződését tekintve kijelenthető, hogy Magyarországon is jelentős mértékben kimutatható egyfajta eltolódás a rokoni kapcsolatoktól a baráti kapcsolatok irányába. A fiatalok a korábbi évekhez képest kevésbé említik családtagjaikat bizalmasukként, a férfiak körében pedig kifejezetten megnőtt a barátok említésének esélye. Ez a modernizáció kapcsolathálózati lenyomataként is értelmezhető.

A kapcsolathálózatok méretét és összetételét számos tényező befolyásolja: a leggyakrabban vizsgált ilyen tényezők közül a magasabb életkor és az alacsonyabb iskolai végzettség markáns kapcsolatszűkítő jellemzők. Mivel Magyarországon az alacsony iskolai végzettség az alacsonyabb társadalmi státuszt nagyban valószínűsíti, az idős, képzetlen népesség fokozottan ki van téve a kapcsolati kirekesztődés veszélyének, amely az anyagi kirekesztettséggel összekapcsolódva egy kirekesztettségi spirálhoz vezethet.

A családi kapcsolatok közül a felnőtt lakosságban kiemelt jelentőségű a párkapcsolatok szerepe: ezek működéséről, minőségéről, a kapcsolathálózat egyéb szereplőivel való viszonyairól, illetve az egyes családtagok kapcsolati jellegzetességeinek összefüggéseiről azonban hazai viszonylatban nagyon korláto-

zottak az ismereteink. Figyelemre méltó azonban, hogy a bizalmasok között különösképp a partnerek/házastársak említése csökkent. Az, hogy a párjukat bizalmasuknak tartók családi kapcsolataikkal elégedettebbek, mint azok, akiknek van ugyan társuk, de azt nem említették bizalmasukként, arra utal, hogy legalább részben a rossz(abb) kapcsolatminőség állhat a jelenség hátterében. Az időmérleg-vizsgálatok eredményei is jelezték, hogy a párok közös tevékenységekre fordított ideje 1986/1987 és 2009/2010 között lecsökkent, ami a párkapcsolatok tartalmát, szorosságát valószínűleg negatívan érinti (Harcsa 2014).

A kapcsolatainkkal való elégedettségünket, akár azok fennmaradását is jelentősen befolyásoló, a különféle kapcsolattípusokra vonatkozó, folyamatosan változásban levő elvárások vizsgálatára a jövőben komplex keretet nyújthat a barátság vonatkozásában fentebb bemutatott kapcsolati sémák többdimenziós vizsgálata. Az egocentrikus kapcsolathálózatok tanulmányozása mellett érdemes lenne emberpárok kapcsolathálózatát (duocentric network) is elemezni: ha például a házasságok megértésére törekszünk, ezekből a kétközpontú hálózatokból kiderül például, hogy mennyire fednek át a partnerek kapcsolathálózatai, aminek fontos következményei lehetnek a kapcsolat minőségét, fennmaradását tekintve is. A családi kapcsolatoktól a választott baráti kapcsolatok irányába történő elmozdulás értékelése is várat magára. A családi kapcsolatok gyengülése bizonyos vonások miatt problémás lehet: például a családi kapcsolatok jobban tűrik a kontaktus hiányát, a rokonsági hálózatok sűrűbbek, mint a barátiak, és nagyobb körben biztosítják a „kapcsoltság" érzését. Az itt felvázolt kutatások segítségével teljesebb képet kaphatnánk a közeli kapcsolatok hálózatának alakulásáról, ami hozzájárulhat az emberi kapcsolatok jobb megértéséhez.

Irodalomjegyzék

Abuladze, L. – Sakkeus, L. (2013): Social networks and everyday activity limitations. In: Börsch-Supan, A. – Brandt, M. – Litwin, H. – Weber, G. (eds.): Active ageing and solidarity between generations in Europe: First results from SHARE after the economic crisis, De Gruyter Online, 311–322. doi:10.1515/9783110295467.311

Adams, R. G. – Blieszner, R. – DeVries, B. (2000): Definitions of Friendship in the Third Age: Age, Gender, and Study Location Effects. Journal of Aging Studies 14(1):117–33. https://doi.org/10.1016/s0890-4065(00)80019-5.

Adams, R. G. – Taylor, E. M. (2015): Friendship and Happiness in the Third Age. In: Demir, M. (ed.): Friendship and Happiness: Across the Life-Span and Cultures. Springer, Dodrecht, 155–169. doi:10.1007/978-94-017-9603-3_9

Afifi, W. A. – Faulkner, S. L. (2000): On Being `Just Friends': The Frequency and Impact of Sexual Activity in Crosssex Friendships. Journal of Social and Personal Relationships, 17(2): 205–222. doi:10.1177/0265407500172003

Ajrouch, K. J. – Blandon, A. Y. – Antonucci, T. C. (2005): Social Networks Among Men and Women: The Effects of Age and Socioeconomic Status. The Journals of Gerontology: Series B 60(6):S311–17. https://doi.org/10.1093/geronb/60.6.s311

Albert, F. (2014): A férfiak és nők közti különbségek és hasonlóságok a barátságban. Replika 85–86:165–177.

Albert, F. (2015): A börtönbüntetés hatása a baráti kapcsolatok alakulására. In: Albert, F. (szerk.): Életkeretek a börtönön innen és túl. Szubjektív reszocializációs esélyek. MTA TK. 113–142.

Albert, F. (2016): Az idősek kapcsolathálózati jellegzetességei. Demográfia 59(2–3): 173–200. https://doi.org/10.21543/dem.59.2-3.2

Albert, F. – Bozsonyi, K. – Dávid, B. (2008): Scale-free properties and dynamics of large social networks. Előadás. 7th International Conference on Social Science Methodology. Nápoly, 09. 1–5.

Albert, F. – Dávid, B. (1998a): Társas kapcsolatok, magányosság 1998-ban. In: Szivós Péter – Tóth, I. Gy. (szerk.): Társadalmi tény-kép, 1998. Tárki Monitor-jelentések. Budapest, Tárki, 211–220.

Albert, F. – Dávid, B. (1998b): A barátokról. In: Kolosi T. – Tóth I. G. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport 1998. Budapest: TÁRKI. 257–276.

Albert F. – Dávid B. (1999): A bizalmas kapcsolatokról. In: Szivós Péter – Tóth István György (szerk.): Monitor, 1999. Tárki Monitor-jelentések. Budapest, Tárki, 218–230.

Albert, F. – Dávid, B. (2001): Ha elszakad a háló… A hajléktalanság kapcsolathálózati megközelítésben. Budapest: Új Mandátum.

Albert, F. – Dávid, B. (2005): Férfiak és nők a családban egy kétgenerációs vizsgálat tükrében In: Nagy. I. – Pongrácz, T. – Tóth, I. Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005. Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 102–117.

Albert, F. – Dávid, B (2006): A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi Riport Budapest: TÁRKI, 351–372.

Albert, F. – Dávid, B. (2007): Embert barátjáról. A barátság szociológiája. Századvég Kiadó, Budapest.

Albert, F. – Dávid, B. (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon In: Kovách, I. – Dupcsik, Cs. – P. Tóth, T. – Takács, J. (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

Albert, F. – Dávid, B. (2013): Hatvan év, hat barát? In: Szász, A. – Krizsa, F. (szerk.): A kultúra rejtelmei. Magyar Kulturális Antropológiai Társaság (MAKAT) – L'Harmattan, Budapest, 213–218.

Albert F. – Dávid B. (2015): Mikromilió integrációs megközelítésben A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. Socio.hu 5(4): 1–11. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.1

Albert F. – Dávid B. (2016): A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. Socio.hu, 6(3): 22–47. DOI:10.18030/socio.hu.2016.3.22.

Albert, F. – Dávid B. (2018): Interpersonal relationships in Hungary – an overview. Metszetek, 7(2): 72–93. DOI:10.18392/metsz/2018/2/6

Albert F. – Dávid B. – Gerő M. – Hajdu G. (2017): Kapcsolathálózati tipológia és társadalmi integráció. In: Kovách, I. (szerk.): Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban. Budapest–Szeged: Belvedere Meridionale–MTA TK Szociológiai Intézet, 307–330.

Albert, F. – Dávid, B. – Huszti, É. (2020a): Magyar szociológusok: Nem csoda, hogy az idősek nehezen maradnak otthon a járvány idején. Qubit, 2020.04.5.

Albert, F. – Dávid, B. – Huszti, É. (2020b): Magyar kutatók figyelmeztetnek: vigyázzunk, nehogy a távolságtartás elszigetelődéshez vezessen! Qubit, 2020.04.15.

Albert, F. – Koltai, J. – Dávid, B. (2021a): The increasing importance of friends: Changes in core discussion network composition in post-communist Hungary between 1997–2015. *Social Networks* 66: 139–145. https://doi.org/10.1016/ j.socnet.2021.02.005

Albert, F. – Dávid, B. – Tóth, G. (2020c): Hány barátja van Önnek? A barátok számának alakulása három évtized alatt (1986–2018) Socio.hu 10(3): 3–30. https://socio.hu/index.php/so/article/view/826/830

Albert F. – Hajdu G. (2016): Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. Szociológiai Szemle 26(3): 28–55.

Albert F. – Hajdu G. (2020): Association between poverty indicators and social relations. Journal of Poverty and Social Justice. 28(3): 401–423. https://doi.org/10.1332/175982720X15966472176159

Albert, F. – Hajdu, G. – Huszti, É. – Dávid, B. (2021b): Egocentric contact networks of older adults: featuring quantity, strength and function of ties. The Sociological Quarterly 62(4): 623–642. https://doi.org/10.1080/00380253. 2020.1787111

Allan, G. (1977): Class variation on friendship patterns. The British Journal of Sociology, 28(3): 389–393. https://doi.org/10.2307/590002

Allan, G. (1989): Friendship: developing a sociological perspective. New York–London, Harvester Wheatsheaf. https://doi.org/10.1093/sf/69.3.932

Almeida, D. M. – Horn, M. C. (2004): Is daily life more stressful during middle adulthood? In: Brim, O. G. – Ryff, C. D. – Kessler, R. C. (eds.): How healthy are we?: A national study of well-being at midlife. University of Chicago Press, Chicago, 425–451.

Andorka, R. (1995): Hungarian society: heritage of the past, problems of the transition and possible future development up to 2005. Society and Economy in Central and Eastern Europe, 17(1): 7–74.

Angelusz, R. – Tardos, R. (1988): Előszó. Válogatás a kapcsolathálózati elemzés irodalmából, Szociológiai Figyelő (4)3.

Angelusz, R. – Tardos, R. (szerk.) (1991): Társadalmak rejtett hálózata. Budapest: Magyar Közvélemény-kutató Intézet.

Angelusz, R. – Tardos, R. (1991): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In: Angelusz, R. – Tardos, R. (szerk.): Hálózatok, stílusok, struktúrák. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvélemény-kutató Intézet, 55–73.

Angelusz, R. – Tardos, R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a 90-es években. In: Kolosi T. – Tóth I. G. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 1998. Budapest: TÁRKI. 237–256.

Angelusz, R. – Tardos, R. (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovács I. (szerk.): Társadalmi metszetek. Napvilág Kiadó.

Antonucci, T. C., Ajrouch, K. J., & Birditt, K. S. (2014): The Convoy Model: Explaining Social Relations From a Multidisciplinary Perspective. The Gerontologist, 54(1): 82–92. https://doi.org/10.1093/geront/gnt118

Argyle, M. – Henderson, M. (1984): The rules of friendship. Journal of Social and Personal Relationships, 1(2): 211–237. doi:10.1177/0265407584012005

Arisztotelész (1987): Nikomakhoszi etika. Budapest, Európa Kiadó.

Baddeley, A. (2005): Az emberi emlékezet. Osiris Kiadó, Budapest.

Baker, L. A. – Cahalin, L. P. – Gerst, K. – Burr, J. A. (2005): Productive Activities And Subjective Well-Being Among Older Adults: The Influence Of Number Of Activities And Time Commitment. Social Indicators Research 73(3): 431–58. doi:10.1007/s11205-005-0805-6

Baldwin, M. W. (1992): Relational schemas and the processing of social information. Psychological Bulletin, 112(3): 461–484. doi:10.1037/0033-2909.112.3. 461

Barabási, A. L. (2003): Behálózva. A hálózatok új tudománya. Magyar Könyvklub, Budapest.

Beer, B. (2001): Anthropology of friendship. In: Smelser, N. J. – Baltes, P. B. (eds.): International encyclopedia of the social and behavioral sciences, Kidlington, England: Elsevier, 5805–5808.

Bennett, S. E. – Flickinger, R. S. – Rhine, S. L. (2000): Political talk over here, over there, over time. British Journal of Political Science, 30(1): 99–119. doi:10.1017/s0007123400000053

Berán, E. – Pléh, Cs. (2016): Na és ha zárkózott vagy? A személyiség és a hálózatok. In: Pléh, Cs. – Unoka, Zs. (szerk.): Hány barátod is van? Oriold és Társai: Budapest, 111–126.

Berán, E. – Unoka, Zs. (2016): Kihez kötődünk a sok ember közül? In: Pléh, Cs.– Unoka, Zs. (szerk.): Hány barátod is van? Oriold és Társai, Bp., 127–156.

Berkman, L. F. – Glass, T. – Brissette, I. – Seeman, T. E. (2000): From social integration to health: Durkheim in the new millennium. Social Science and Medicine, 51(6): 843–857. doi:10.1016/s0277-9536(00)00065-4

Bian, Y. – Zhang, L. – Gao, Y. (2019): Social bonding and subjective wellbeing: findings from the 2017 ISSP Module. International Journal of Sociology, 50(1): 26–47. doi:10.1080/00207659.2019.1701320

Binder, J. F. – Roberts, S. G. – Sutcliffe, A. G. (2012): Closeness, loneliness, support: Core ties and significant ties in personal communities. Social Networks, 34(2): 206–214. doi:10.1016/j.socnet.2011.12.001

Birditt, K. S. – Antonucci, T. C. (2007): Relationship quality profiles and well-being among married adults. Journal of Family Psychology, 21(4): 595–604. https://doi.org/10.1037/0893-3200.21.4.595

Blanchard-Fields, F. – Coats, A. H. (2008): The experience of anger and sadness in everyday problems impacts age differences in emotion regulation. Developmental Psychology, 44(6): 1547–1556. doi:10.1037/a0013915

Blieszner, R. – Adams, R. G. (1992): Adult Friendship. Sage, Newbury Park, CA. DOI: http://dx.doi.org/10.4135/9781483325675.n6

Boase, J. – Ikeda, K. (2012): Core discussion networks in Japan and America. Human Communication Research, 38(1): 95–119. doi:10.1111/j.1468-2958.2011.01416.x

Böhnke, P. (2008): Are the poor socially integrated? The link between poverty and social support in different welfare regimes. Journal of European Social Policy, 18(2): 133–150. http://doi.org/10.1177/0958928707087590.

Böhnke, P. – Link, S. (2017): Poverty and the Dynamics of Social Networks: An Analysis of German Panel Data. European Sociological Review, 33(4): 615–632. doi:10.1093/esr/jcx063

Bonds, M. H. – Keenan, D. C. – Rohani, P. – Sachs, J. D. (2010): Poverty trap formed by the ecology of infectious diseases. Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences, 277(1685): 1185–1192. doi:10.1098/rspb.2009.1778

Bourdieu, P. (1986): The forms of capital. In: Richardson, J. (eds.): Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood, 241–258.

Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Budapest: Aula Kiadó, 155–176.

Bruckner, E. – Knaup, K. (1993): Women's and Men's Friendships in Comparative Perspective. European Sociological Review, 12: 249–266. https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a036680

Burt, R. S. (1984): Network Items and the General Social Survey. Social Networks 6(4): 293–339. doi:10.1016/0378-8733(84)90007-8

Bush, A. – Walker, A. – Perry, B. (2017): "The framily plan": Characteristics of ties described as both "friend" and "family" in personal networks. Network Science, 5(1): 92–107. doi:10.1017/nws.2017.2

Cacioppo, J. T. – Cacioppo S. (2014): Social Relationships and Health: The Toxic Effects of Perceived Social Isolation. Social and Personality Psychology Compass. 8(2): 58–72. doi:10.1111/spc3.12087

Carstensen, L. L. (1995): Evidence for a Life-Span Theory of Socioemotional Selectivity. Current Directions in Psychological Science, 4(5): 151–156. doi: 10.1111/1467-8721.ep11512261

Charles, S. T. – Carstensen, L. (1999): The role of time in the setting of social goals across life-span. In: Hess, T. – Blanchard – Fields, F. (eds.): Social cognition and aging. Academic Press, San Diego, 319–345.

Charles, S. T. – Piazza, J. R. (2007): Memories of social interactions: Age differences in emotional intensity. Psychology and Aging, 22(2): 300–309.

Cheng, S. T. – Lee, C. K. L. – Chan, A. C. M. – Leung, E. M. F. – Lee, J.-J. (2009): Social Network Types and Subjective Well-being in Chinese Older Adults. The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences, 64B(6): 713–722. https://doi.org/10.1093/geronb/gbp075

Chodorow, N (1978): The Reproduction of Mothering. Berkeley: University of California Press.

Christakis, N. A. – Fowler, J. H. (2010): Kapcsolatok hálójában: mire képesek a közösségi hálózatok, és hogyan alakítják sorsunkat? Budapest: Typotex.

Coburn, D. (2000): Income inequality, social cohesion and the health status of populations: The role of neo-liberalism. Social Science & Medicine, 51(1): 135–146. http://doi.org/10.1016/S0277-9536(99)00445-1.

Cochran, M. – Larner, M. – Riley, D. – Gunnarsson, L. – Jr, C. R. H. (1990): Extending Families: The Social Networks of Parents and Their Children. New York: Cambridge University Press.

Cohen, S. – Underwood, L. G., – Gottlieb, B. H. (2000): Social relationship and health. In: Cohen, S. – Underwood, L. G. – Gottlieb, B. H. (eds.): Social Support Measurement and Intervention. A Guide for Health and Social Scientists, Oxford/New York: Oxford University Press: 3–25.

Cohen, S. – Wills, T.A. (1985): Stress, social support, and the buffering hypothesis. Psychological Bulletin 98: 310–357.

Cole, M. – Cole, S. (1997): Fejlődéslélektan. Budapest, Osiris Kiadó.

Coleman, J. S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology, 94, S95–S120. http://doi.org/10.1086/228943.

Conger, R. D. – Conger, K. J. – Elder, G. H. – Lorenz, F. O. – Simons, R. L. – Whitbeck, L. B. (1992): A family process model of economic hardship and adjustment of early adolescent boys. Child Development, 63(3): 526–541. http://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1992.tb01644.x.

Cornwell, B. (2011): Age Trends in Daily Social Contact Patterns. Research on Aging 33(5): 598–631. doi:10.1177/0164027511409442

Cornwell, E. – Waite, L. (2009): Social disconnectedness, perceived isolation and health among older adults. Journal of Health and Social Behavior 50(1): 31–48. doi: 10.1177/002214650905000103

Crow, G. (2004): Social networks and social exclusion: An overview of the debate. In: Phillipson, C. – Allan, G. – Morgan, D. (eds.): Social Networks and Social Exclusion. Sociological and Policy Perspectives. Aldershot: Ashgate.

Cumming, E. – Henry, W. E. (1961): Growing Old: The Process of Disengagement. New York: Basic Books.

Currie, J. (2009): Healthy, Wealthy, and Wise: Socioeconomic Status, Poor Health in Childhood, and Human Capital Development. Journal of Economic Literature, 47(1): 87–122. doi:10.1257/jel.47.1.87

Csermely, P. (2005): A rejtett hálózatok ereje. Mi segíti a világ stabilitását? Vince Kiadó, Budapest.

Czibere I. (2012): Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. Budapest: L'Harmattan.

Dahl, E. – Fløtten, T. – Lorentzen, T. (2008): Poverty Dynamics and Social Exclusion: An Analysis of Norwegian Panel Data. Journal of Social Policy, 37(2): 231–249. doi:10.1017/S0047279407001729

Daly, M. – Silver, H. (2008): Social exclusion and social capital: A comparison and critique. Theory and Society, 37(6): 537–566. http://doi.org/10.1007/s11186-008-9062-4.

Daoud, J. I. (2017): Multicollinearity and regression analysis. Journal of Physics: Conference Series. 949. (1). https://dx.doi.org/10.1088/1742-6596/949/1/012009.

David-Barrett, T. – Dunbar, R.I.M. (2017): Fertility, kinship and the evolution of mass ideologies. Journal of Theoretical Biology, 417: 20–27. https://doi.org/10.1016/j.jtbi.2017.01.015

Dávid B. (2010): Társas kapcsolatok – a kirekesztődés dimenziói. In: Kóczé A. (szerk.): Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségi Kutatóintézet, 95–112.

Dávid, B. – Albert, F. (2004): Érzéki csalódások. Fordulópont, 6(26): 12–25.

Dávid, B. – Albert, F. (2005): Kit nevez Ön barátnak? A barátság szociológiai megközelítésben. Századvég: 38(4): 91–126.

Dávid, B. – Albert, F. – Huszti, É. (2020): Kapcsolati tőke és földrajzi mobilitás. In: Kovách, I. (szerk.): Mobilitás és integráció a magyar társadalomban. Budapest: Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 163–192.

Dávid, B. – Lukács, Á. (2015): Kapcsolatok és bizalom az iskolai és családi közösségekben. In: Falus A. (szerk.): Sokszínű egészségtudatosság: Értsd, csináld, szeresd! Budapest: SpringMed Kiadó, 131–140.

Drobnič, S. – Techen, A. (2013): Friendship Ties and Gender in Cross-National Perspective, SUNBELT XXXIII konferencia előadás, Hamburg, május 21–26.

Dunbar, R. I. M. (1993): Coevolution of neocortex size, group size and language in humans. Behavioral Brain Sciences 16: 681–735. https://doi.org/10.1017/s0140525x00032325

Dunbar, R. I. M. (2016): Do online social media cut through the constraints that limit the size of offline social networks? Royal Society Open Science 3(1): 1–9. https://doi.org/10.1098/rsos.150292 4

Dunbar, R. I. M. (2018): The Anatomy of Friendship, Trends in Cognitive Sciences 22: 32–51. https://doi.org/10.1016/j.tics.2017.10.004

Dunbar, R. I. M. – Arnaboldi, V. – Conti, M. – Passarella, A. (2015): The structure of online social net-works mirrors those in the offline world. Social Networks, 43: 39–47. https://doi.org/10.1016/j.socnet.2015.04.005

Dupcsik, Cs. – Tóth, O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. Demográfia. 51(4): 307–328.

Eckhard, J. (2018): Does Poverty Increase the Risk of Social Isolation? Insights Based on Panel Data from Germany. The Sociological Quarterly, 59(2): 338–359. doi:10.1080/00380253.2018.1436943

Emmons, R. A. (2003): The psychology of ultimate concern. Guilford Press, London.

European Commission (2004): Joint report on social inclusion 2004. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Fábián, Z. – Gábos, A. – Kopasz, M. – Medgyesi, M. – Szivós, P. – Tóth. I. Gy. (2014): Hungary: A country caught in its own trap in Nolan, B. – Salverda, W. – Checchi, D. – Marx, I. – Mcknight, A. – Tóth, I. Gy. – van de Werfhorst, H. G. (eds): Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries: Thirty Countries' Experiences. Oxford: Oxford University Press, 322–345.

Fehr, B. (1996): Friendship Processes. Sage Series on Close Relationships.

Fekete, M. (2014): Generációs szabadidő-felhasználás képernyőn innen és a képernyőn túl az 1999/2000-es és a 2009/2010-es időmérleg-vizsgálat tükrében. In: Kötő-jelek 2014. ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola, Budapest, 133–157.

Felmlee, D. (1999): Social Norms in Same- and Cross-Gender Friendships. Social Psychology Quarterly, 62(1): 53–67. DOI: 10.2307/2695825

Felmlee, D. – Sweet, E. – Sinclair, H. C. (2012): Gender Rules: Same- and Cross-Gender Friendship Norms. Sex Roles 66(7–8): 518–529. DOI: 10.1007/s11199-011-0109-z

Felmlee, D. – Muraco, A. (2009): Gender and friendship norms among older adults. Research on Aging, 31(3), 318–344. doi: 10.1177/0164027508330719

Fél, E. – Hofer, T. (2010): „Mi, korrekt parasztok…". Hagyományos élet Átányon. Korall, Budapest.

Field, D. – Minkler, M. (1988): Continuity and change in social support between young-old and old-old or very old age. Journal of Gerontology 43(4): 100–106. https://doi.org/10.1093/geronj/43.4.P100

Fiori, K. L. – Antonucci, T. C. – Cortina, K. S. (2006): Social network typologies and mental health among older adults. The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences, 61(1): 25–32. https://doi.org/10.1093/geronb/61.1.P25

Fiori, K. L. – Smith, J. – Antonucci, T. C. (2007): Social Network Types Among Older Adults: A Multidimensional Approach. The Journals of Gerontology: Series B, 62(6): 322–30. https://doi.org/10.1093/geronb/62.6.P322

Fiori, K. L. – Consedine, N. S. – Merz, E.-M. (2011): Attachment, Social Network Size, and Patterns of Social Exchange in Later Life. Research on Aging, 33(4): 465–493. doi:10.1177/0164027511401038

Fingerman, K. L. – Hay, E. L. – Birditt, K. S. (2004): The best of ties, the worst of ties: Close, problematic, and ambivalent relationships across the lifespan. Journal of Marriage and Family, 66(3): 792–808. https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2004.00053.x

Fischer C. S. (1982): To Dwell Among Friends: Personal Networks in Town and City. Chicago: Chicago University Press.

Fischer, C. S. (2009): The 2004 GSS Finding of Schrunken Social Networks: An Artifact? American Sociological Review, 74(4): 657–669. doi: 10.1177/000312240907400408

Fischer, C. S. (2011): Still Connected: Family and Friends in America Since 1970. Russell Sage Foundation, New York.

Fischer, C. S. – Oliker, S. J. (1983): A Research Note on Friendship, Gender, and Life Cycle, Social Forces, 62: 124–33. https://doi.org/10.2307/2578351

Fusco, A. – Guio, A.-C. – Marlier, E. (2010): Characterising the income poor and the materially deprived in European countries. In: Atkinson, A. B. – Marlier, E. (eds.): Characterising the Income Poor and the Materially Deprived in European Countries. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 133–154.

F. Lassú, Zs. (2004): Barátok és barátnők – együtt és egymás ellen. Budapest, Akadémiai Kiadó.

F. Lassú, Zs. (2015): „Természetesen a fiúk hülyék voltak" – kisiskoláskori baráti kapcsolatok fiatal felnőtt nők visszaemlékezéseinek tükrében. Gyermeknevelés, 3(1): 1–17.

Gábos A. – Branyiczki R. – Lange, B. – Tóth I. Gy. (2014): Az aktív korúak foglalkoztatottsága és szegénysége az Európai Unióban és Magyarországon: válság előtt, alatt és után. In: Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2014. Budapest, TÁRKI, 179–203.

Galasi P. (2004): Túlképzés, alulképzés és bérhozam a magyar munkaerőpiacon. In: Fazekas K. – Varga J. (szerk.): Munkaerő-piaci tükör 2004. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest.

Gesthuizen, M. – Van Der Meer, T. – Scheepers, P. (2009): Ethnic diversity and social capital in Europe: Tests of putnam's thesis in european countries. Scandinavian Political Studies, 32(2): 121–142. http://doi.org/10.1111/ j.1467-9477.2008.00217.x.

Gibson, J. L. (2001): Social networks, civil society, and the prospects for consolidating Russia's democratic transition', American Journal of Political Science, 45(1): 51–69. https://doi.org/10.2307/2669359

Gosling, S. D. – Augustine, A. A. – Vazire, S. – Holtzman, N. – Gaddis, S. (2011): Manifestations of Personality in Online Social Networks: Self-Reported Facebook-Related Behaviors and Observable Profile Information. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 14(9): 483–488. doi:10.1089/cyber.2010.0087

Granovetter, M. (1973): The Strength of Weak Ties. American Journal of Sociology 78: 1360–1380. http://dx.doi.org/10.1086/225469

Granovetter, M. (1982): The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. In: Marsden, P. V. – Lin, N. (eds.): Social Structure and Network Analysis, Beverly Hills: Sage Publications.

Granovetter, M. (1985): Economic action and social structure: The problem of embeddedness. American Journal of Sociology, 91(3): 481–510. https://doi.org/10.1086/228311

Greif, G. L. (2009): Buddy system : understanding male friendships. Oxford University Press

Guio, A.-C. – Engsted Maquet, I. (2007): "Material deprivation and poor housing". What can be learned from the EU-SILC 2004 data? How can EU-SILC be improved in this matter? In: Comparative EU statistics on Income and Living Conditions: Issues and Challenges. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 195–228.

Hall, J. A. (2010). Sex differences in friendship expectations: A meta-analysis. Journal of Social and Personal Relationships, 28(6): 723–747. doi:10.1177/0265407510386192

Hall, J. A. (2012): Friendship standards: The dimensions of ideal expectations. Journal of Social and Personal Relationships, 29(7): 884–907. doi: 10.1177/0265407512448274

Hampton, K. N. – Ling, R. (2013): Explaining communication displacement and large-scale social change in core networks: a cross-national comparison of why bigger is not better and less can mean more. Information, Communication & Society, 16(4): 561–589. doi:10.1080/1369118x.2013.777760

Hampton, K. N. – Sessions, L. F. – Her, E. J. (2011): Core Networks, Social Isolation, and New Media: Internet and Mobile Phone Use, Network Size, and Diversity. Information, Communication & Society. 14(1): 130–155. doi: 10.1080/1369118X.2010.513417

Harcsa, I. (2014): Családi kohézió. A szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása. Budapest: KSH.

Harcsa, I. – Monostori, J. (2014): Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon. In: Kolosi T. – Tóth I. G. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2014. Budapest: TÁRKI. 83–109.

Harcsa, I. – Monostori, J. (2017): A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. Demográfia, 60(4): 299–332. doi: 10.21543/dem.60.4.2

Harcsa, I. – Monostori, J. (2018): A háztartásszerkezet és az iskolai végzettség összefüggései. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport 2018.

Harling, G. – Morris, K. A. – Manderson, L. – Perkins, J. M. – Berkman, L. F. (2018): Age and Gender Differences in Social Network Composition and Social Support Among Older Rural South Africans: Findings From the HAALSI Study. The Journals of Gerontology: Series B, 75(1): 148–159. doi:10.1093/geronb/gby013

Helliwell, J. F. – Layard, R. – Sachs, J. (eds.) (2015): World happiness report. New York: Earth Institute.

Hill, R. A. – Dunbar, R. I. M. (2003): Social network size in humans. Human Nature 14(1): 53–72. https://doi.org/10.1007/s12110-003-1016-y

Horváth-Szabó K. (2011): Kapcsolatok kapcsolati hálóban. Embertárs, 9(1): 4–20.

Höllinger, F. – Haller, M. (1990): Kinship and social networks in modern societies: a crosscultural comparison among seven nations. European Sociological Review, 6(2): 103–123. https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a036553

Howard, M. M. (2003): Why Post-communist citizens do not join voluntary associations. In: Badescu, G. – Uslaner, E. M. (eds.): Social Capital and the Transition to Democracy. London: Routledge, 165–183.

Ishiguro, I. (2018): Changes in core network size in Japan: Comparisons between the1990s and 2010s. Social Networks 52: 270–281. https://doi.org/10.1016/j.socnet.2017.09.005

Israel, S. (2015): More than Cash: Societal influences on the risk of material deprivation. Social Indicators Research, 1–19. http://doi.org/10.1007/s11205-015-1138-8.

Johnston, G. – Percy-Smith, J. (2003): In search of social capital. Policy & Politics, 31(3): 321–334. http://doi.org/10.1332/030557303322034974.

Kahn, R. L. – Antonucci, T. C. (1980): Convoys over the life course: Attachment, roles, and social support. In: Baltes, P. B. – Brim, O. G. (eds.): Life-span development and behavior (Vol. 3). New York: Academic Press.

Kawachi, I. – Berkman, L. F. (2001): Social ties and mental health. Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy of Medicine 78: 458–467. DOI: 10.1093/jurban/78.3.458

Keller, M. (2004): A Cross-Cultural Perspective on Friendship Research. ISBBD Newsletter. Serial No. 46(2): 1–4.

Kmetty Z. – Koltai J. (2015): Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. Socio.hu 2015/4, 34–49. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.34

Kmetty, Z. – Koltai, J. – Tardos, R. (2017): Core Ties Homophily and Sociocultural Divides in Hungary from 1987 to 2015, International Journal of Sociology, 47(3): 228–249. doi:10.1080/00207659.2017.1335522

Kmetty, Z. – Tardos, R. – Albert, F. – Dávid, B. (2018): Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. Exploiting the potential of the occupational position generator. Social Networks, 55: 116–129. doi:10.1016/j.socnet.2018.05.007

Kohli, M. – Hank, K. – Künemund, H. (2009): The Social Connectedness of Older Europeans: Patterns, Dynamics and Contexts. Journal of European Social Policy 19(4): 327–40. https://doi.org/10.1177/1350506809341514

Kolosi T. – Keller T. (2010): Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2010. Tárki, Budapest. 105–138.

Kopasz M. – Szántó Z. – Várhalmi Z. (2008): A magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikája 1992 és 2007 között. In: Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Budapest: Tárki, 105–120.

Kopp, M. and Skrabski, Á. (2002): A magyarság társadalmi és erkölcsi tőkéje. Valóság 45(9): 11–19.

Kornai, J. (1980): A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

KSH (2016): A háztartások életszínvonala 2015. Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv15.pdf

Krappmann, L. (1996): Amicitia, drujba, shin-yu, philia, Freundschaft, friendship: On the cultural diversity of human relationship. In: W. M. Bukowski, A. F.

Newcomb, & W. W. Hartup (eds.): The company they keep: Friendship in childhood and adolescence New York: Cambridge University Press. 11–40.

Kucsera, Cs. (2012): Egyedül élő budapesti idősek társas és közösségi részvételét gátló szubjektív okok. In: Kovách, I. – Dupcsik, Cs. – P. Tóth, T. – Takács, J. (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest, 427–440.

La Gaipa, J. J. (1987): Friendship expectations. In: Burnett, R. – McGhee, P. – Clarke, D. (eds.): Accounting for relationships: Explanation, representation and knowledge. London: Methuen, 134–157.

Lamu, A. N., – Olsen, J. A. (2018): Yes, health is important, but as much for its importance via social life: The direct and indirect effects of health on subjective well-being in chronically ill individuals. Health Economics, 27(1): 209–222. doi:10.1002/hec.3536

Lancee, B. – Van de Werfhorst, H. G. (2012): Income inequality and participation: A comparison of 24 European countries. Social Science Research, 41(5): 1166–1178. http://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2012.04.005.

Lansford, J. E. – Sherman, A. M., – Antonucci, T. C. (1998): Satisfaction with social networks: An examination of socioemotional selectivity theory across cohorts. Psychology and Aging, 13(4): 544–552. doi:10.1037/0882-7974.13.4.544

Lang, F. R. – Rieckmann, N. – Baltes, M. M. (2002): Adapting to Aging Losses: Do Resources Facilitate Strategies of Selection, Compensation, and Optimization in Everyday Functioning? The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences, 57(6): P501–P509. doi:10.1093/geronb/57.6.p501

Layte, R. – Maître, B. – Whelan, C. T. (2010): Second European Quality of Life Survey: Living conditions, social exclusion and mental well-being. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Lehmiller, J. J, – VanderDrift, L. A. – Kelly, J. R. (2011): Sex Differences in Approaching Friends with Benefits Relationships, The Journal of Sex Research, 48(2–3): 275–284. DOI: 10.1080/00224491003721694

Letki, N. – Mieriņa, I. (2015): Getting support in polarized societies: Income, social networks, and socioeconomic context. Social Science Research, 49: 217–233. http://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2014.08.002.

Levitas, R. (2006): The concept and measurement of social exclusion. In: Pantazis, C. –Gordon, D. – Levitas, R. (eds.): Social Exclusion in Britain. Bristol: The Policy Press, 123–160.

Lewis, D. M. G. – Conroy-Beam, D. – Al-Shawaf, L. – Raja, A. – DeKay, T. – Buss, D. M. (2011): Friends with Benefits: The Evolved Psychology of Same- and

Opposite-Sex Friendship. Evolutionary Psychology. https://doi.org/10.1177/147470491100900407

Lewis, M. (2005): The Child and Its Family: The Social Network Model. Human Development, 48(1–2): 8–27. doi:10.1159/000083213

Lewis, R. A. (1978): Emotional Intimacy among Men. Journal of Social Issues, 34(1): 108–121. doi:10.1111/j.1540-4560.1978.tb02543.x

Lin, N. (1982): Social resources and instrumental action. In: Marsden, P. V. – Lin, N. (eds.): Social Structure and Network Analysis, Beverly Hills: Sage. 131–145.

Lin, N. – Ye, X. – Ensel, W. M. (1999): Social Support and Depressed Mood: A Structural Analysis. Journal of Health and Social Behavior, 40(4): 344. doi:10.2307/2676330

Lin, N. (2008): A Network Theory of Social Capital. In: Castiglione D. – Van Deth, J. W. – Wolleb J. (eds.): The Handbook of Social Capital. Oxford: Oxford University Press, 50–69.

Litwin, H. – Landau, R. (2000): Social network type and social support among the old-old. Journal of Aging Studies, 14(2): 213–228. https://doi.org/10.1016/S0890-4065(00)80012-2

Lubben, J. E. (1988): Assessing social networks among elderly populations. Family & Community Health: The Journal of Health Promotion & Maintenance, 11(3): 42–52. https://doi.org/10.1097/00003727-198811000-00008

Marsden, P. V. (1987): Core Discussion Networks of Americans. American Sociological Review, 52: 122–31. DOI:10.2307/2095397

Machin, A. – Dunbar, R. (2013): Sex and Gender as Factors in in Romantic Partnerships and Best Friendships. Journal of Relationships Research, 4, E8. https://doi.org/10.1017/jrr.2013.8

MacCarron, P. – Kaski, K. – Dunbar, R. (2016): Calling Dunbar's numbers. Social Networks, 47: 151–155. https://doi.org/10.1016/j.socnet.2016.06.003

Marin, A. (2004): Are respondents more likely to list alters with certain characteristics? Social Networks, 26(4): 289–307. doi:10.1016/j.socnet.2004.06.001

Marin, A. – Hampton, K. N. (2007): Simplifying the personal network name generator: alternatives to the traditional multiple and single name generators. Field Methods, 19(2): 163–193. doi:10.1177/1525822x06298588

Marsden, P. V. (1987) Core Discussion Networks of Americans. American Sociological Review, 52: 122–31. DOI:10.2307/2095397

McAllister, L. – Fischer, C. S. (1978): A procedure for surveying personal networks. Sociological Methods and Research, 7(2): 131–148. doi: 10.1177/004912417800700202

McPherson, M. – Smith-Lovin, L. – Cook, J. M. (2001): Birds of a Feather: Homophily in Social Networks, Annual Review of Sociology, 27(1): 415–444. doi: 10.1146/annurev.soc.27.1.415

McPherson, M. – Smith-Lovin, L. – Brashears, M. E. (2006): Social Isolation in America: Changes in Core Discussion Networks over Two Decades. American Sociological Review. 71, 353–375. https://doi.org/10.1177/000312240607100301

Medgyesi, M. – Tóth, I. Gy. (2010): Jövedelemeloszlás Magyarországon Európai Uniós összehasonlításban. (Income distribution in Hungary in a European Union comparison). In: Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység Magyarországon 2009. Tárki Háztartás Monitor, Budapest. 77–99.

Menaker, E. (1986): Some observations regarding men's contemporary views on women. The Psychoanalytic Review, 73: 614–617.

Messing V. (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. Szociológiai Szemle, 16(2): 37–54.

Messing V. – Molnár E. (2011): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. Esély, 5: 47–74.

Mérei F. (1988): Közösségek rejtett hálózata. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Mollenhorst, G. – Völker, B. – Flap, H. (2008a): Social contexts and personal relationships: The effect of meeting opportunities on similarity for relationships of different strength. Social Networks 30(1): 60–68. doi:10.1016/j.socnet.2007.07.003

Mollenhorst, G. – Völker, B. – Flap, H. (2008b): Social Contexts and Core Discussion Networks: Using a Choice-Constraint Approach to Study Similarity in Intimate Relationships. Social Forces 86(3): 937–965. doi:10.1353/sof.0.0010

Mollenhorst, G. – Völker, B. – Flap, H. (2014): Changes in personal relationships: how social contexts affect the emergence and discontinuation of relationships. Social Networks 37: 65–80. https://doi.org/10.1016/j.socnet. 2013.12.003

Monostori, J. (2015): Öregedés és nyugdíjba vonulás. In: Monostori, J. – Őri, P. – Spéder, Zs. (szerk.): Demográfiai portré 2015. KSH NKI, Budapest, 115–134.

Monostori, J. – Gresits, G. (2018): Idősödés. In: Monostori, J. – Őri, P. – Spéder, Zs. (szerk.): Demográfai portré 2018, Budapest: KSH NKI. 127–145.

Monostori, J. – Őri, P. – Spéder, Zs. (szerk.) (2018): Demográfai portré 2018. KSH NKI, Budapest.

Mood, C. – Jonsson, J. O. (2015): The social consequences of poverty: An empirical test on longitudinal data. Social Indicators Research, 1–20. http://doi.org/10.1007/s11205-015-0983-9.

Moore, G. (1990): Structural Determinants of Men's and Women's Personal Networks. American Sociological Review 55: 726–35. https://doi.org/10.2307/2095868

Moreno, J. L. (1934): Who shall survive?: A new approach to the problem of human interrelations. Washington, DC, US: Nervous and Mental Disease Publishing Co. xvi 441 pp. https://doi.org/10.1037/10648-000

Muraco, A. (2006): Intentional Families: Fictive Kin Ties Between Cross-Gender, Different Sexual Orientation Friends. Journal of Marriage and Family, 68(5): 1313–1325. doi:10.1111/j.1741-3737.2006.00330.x

Nardi, Peter M. (1992): Men's friendships. Sage Publications.

Nolan, B. – Whelan, C. T. (2011): Poverty and Deprivation in Europe. Oxford: Oxford University Press.

Oliker, S. J. (1998): The modernisation of friendship: individualism, intimacy, and gender in the nineteenth century. In: Adams, R. G. – Allan, G. (eds.): Placing friendship in context. Cambridge University Press, 18–42.

O'Meara, J. D. (1989): Cross-sex friendship: Four basic challenges of an ignored relationship. Sex Roles: A Journal of Research, 21(7–8): 525–543. https://doi.org/10.1007/BF00289102

Oreopoulos, P. – Stabile, M. – Walld, R. – Roos, L. L. (2008): Short-, Medium-, and Long-Term Consequences of Poor Infant Health: An Analysis Using Siblings and Twins. Journal of Human Resources, 43(1): 88–138. doi:10.3368/jhr.43.1.88

Orosz É. – Kollányi Zs. (2016): Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2016, TÁRKI Zrt. 332–355.

Ortutay. Gy. (szerk.) (1979): Magyar Néprajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Owen, J. – Fincham, F. D. (2011): Effects of Gender and Psychosocial Factors on "Friends with Benefits" Relationships Among Young Adults. Archives of Sex Behaviour 40: 311–320. https://doi.org/10.1007/s10508-010-9611-6

Pahl, R. (2000): On Friendship. Oxford: Blackwell.

Pahl, R. – Spencer, L. (2003): Personal communities: not simply families of 'fate' or 'choice'. In: Working Papers of the Institute for Social and Economic Research, Paper 2003-4. University of Essex, Colchester, UK.

Pahl, R. – Spencer, L. (2004): Personal Communities: Not Simply Families of ‚Fate' or ‚Choice'. Current Sociology. 52(2): 199–221. http://dx.doi.org/10.1177/0011392104041808

Pahl, R. – Pevalin, D. J. (2005): Between family and friends: a longitudinal study of friendship choice. The British Journal of Sociology, 56(3): 433–450. doi:10.1111/j.1468-4446.2005.00076.x

Paik, A. – Sanchagrin, K. (2013): Social Isolation in America: An Artifact. American Sociological Review, 78(3): 339–360. doi:10.1177/0003122413482919

Park, N. S. – Jang, Y. – Lee, B. S. – Ko, J. E. – Haley, W. E. – Chiriboga, D. A. (2015): An empirical typology of social networks and its association with physical and mental health: a study with older Korean immigrants. The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences, 70(1): 67–76. https://doi.org/10.1093/geronb/gbt065

Pichler, F. – Wallace, C. (2009): Social capital and social class in Europe: The role of social networks in social stratification. European Sociological Review, 25(3): 319–332. http://doi.org/10.1093/esr/jcn050.

Putnam, R. D. (2000): Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster.

Reeder, H. M. (2000): „I Like you… as a Friend": The Role of Attraction in Cross-Sex Friendship. Journal of Social and Personal Relationships, 17(3): 329–348. doi: 10.1177/0265407500173002

Ren, X. S. – Skinner, K. – Lee, A. – Kazis, L. (1999): Social support, social selection and self-assessed health status: results from the veterans health study in the United States. Social Science & Medicine, 48(12): 1721–1734. doi: 10.1016/S0277-9536(99)00069-6

Roberts, S. G. B. – Wilson, R. – Fedurek, P. – Dunbar, R. I. M. (2008): Individual differences and personal social network size and structure. Personality and Individual Differences, 44(4): 954–964. doi:10.1016/j.paid.2007.10.033

Roberts, S. G. B. – Dunbar, R. I. M. – Pollet, T. V. – Kuppens, T. (2009): Exploring variation in active network size: Constraints and ego characteristics. Social Networks, 31(2): 138–146. doi:10.1016/j.socnet.2008.12.002

Roberts, S. B. G. – Dunbar, R. I. M. (2015): Managing Relationship Decay. Human Nature 26(4): 426–450. doi:10.1007/s12110-015-9242-7

Róbert, P. (2018): Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. In: Kolosi, T. – Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport. Budapest: Tárki, 64–80.

Rook, K. S. (1984): The negative side of social interaction: Impact on psychological well-being. Journal of Personality and Social Psychology, 46(5), 1097–1108. doi:10.1037/0022-3514.46.5.1097

Rook, K. S. (2003): Exposure and reactivity to negative social exchanges: A preliminary investigation using daily diary data. Journals of Gerontology: Psychological Sciences & Social Sciences, 58(2): 100–111. doi:10.1093/geronb/58.2.p100

Ruan, D. (1998): The Content of the General Social Survey Discussion Networks: An Exploration of the General Social Survey Discussion Name Generator in a

Chinese Context. Social Networks, 20(3): 247–264. doi:10.1016/s0378-8733 (98)00004-5
Rubin, L. (1985): Just friends: The role of friendship in our lives. New York: Harper & Row.
Rupp, M. – Beier, L. – Dechant, A. – Haag, C. (2011): Research Agenda on Families and Family Wellbeing for Europe. Final Report.
Saegert, S. – Thompson, J. P. – Warren, M. R. (eds.) (2001): Social Capital and Poor Communities. New York: Russell Sage Foundation. Retrieved from https:// www.russellsage.org/publications/social-capital-and-poor-communities.
Sapadin, L. A. (1988): Friendship and Gender: Perspectives of Professional Men and Women. Journal of Social and Personal Relationships, 5(4): 387–403. doi: 10.1177/0265407588054001
Sapin, M. – Joye, D. – Wolf, C. (2020): The ISSP 2017 social networks and social resources module. International Journal of Sociology, 50(1): 1–25. doi:10.108 0/00207659.2020.1712157
Sarason, B. R. – Sarason, I. G. – Pierce, G. R. (eds.) (1990): Social support: An interactional view. Wiley series on personality processes. John Wiley & Sons, Oxford.
Ságvári, B. – Messing, V. – Hammer, G. (2020): A magyarországi helyzetről. Összefoglaló az ESS adatai alapján. https://mta.hu/mta_hirei/a-tarsas- tavolsag-tartas-ved-a-fertozes-ellen-de-fel-kell-keszulnunk-emberi-hatasaira-110477
Schnittker, Jason (2007): Look (Closely) at All the Lonely People: Age and the Social Psychology of Social Support. Journal of Aging and Health, 19(4): 659–82. doi:10.1177/0898264307301178
Shulman, S. – Elicker, J. – Sroufe, L. A. (1994): Stages of Friendship Growth in Preadolescence as Related to Attachment History. Journal of Social and Personal Relationships, 11(3): 341–361. doi:10.1177/0265407594113002
Sen, A. (1983): Poor, relatively speaking. Oxford Economic Papers, 35(2): 153–169.
Shiovitz-Ezra, S. – Litwin, H. (2012): Social network type and health-related behaviors: Evidence from an American national survey. Social Science & Medicine, 75(5): 901–904. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2012.04.031
Sik, E. (1994): Network Capital in Capitalist, Communist and Post-Communist Societies. International Contributions to Labour Studies, 4: 73–93.
Sik, E. – Wellman, B. (1999): Network Capital in Capitalist, Communist and Post Communist Countries. In: Wellmann, B. (ed.): Networks in the Global Village. Boulder, Colorado: Westview Press. https://doi.org/10.4324/9780429498718-7
Sik E. (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? Szociológiai Szemle, 16(2): 72–95.
Sik E. (2012a): A kapcsolati tőke szociológiája. Budapest: Eötvös.

Simmel, G. 1922 [1955]: Conflict and the Web of Group-Affiliations. New York: Free Press, 127–195.

Sirven, N. – Debrand, T. (2012): Social capital and health of older Europeans: Causal pathways and health inequalities. Social Science & Medicine, 75(7): 1288–1295. doi:10.1016/j.socscimed.2012.05.009

Small, M. L., Pamphile, V. D. and McMahan, P. (2015): How stable is the core discussion network? Social Networks, 40: 90–102. doi:10.1016/j.socnet.2014.09.001

Smith, E. J. – Marcum, C. S. – Boessen, A. – Almquist, Z. W. – Hipp, J. R. – Nagle, N. N. – Butts, C. T. (2014): The Relationship of Age to Personal Network Size, Relational Multiplexity, and Proximity to Alters in the Western United States. The Journals of Gerontology: Series B, 70(1): 91–99. doi:10.1093/geronb/gbu142

Solt, F. (2009): Standardizing the world income inequality database. Social Science Quarterly 90(2): 2312–42. doi:10.1111/j.1540-6237.2009.00614.x

Spencer, L. – Pahl, R. (2006): Rethinking Friendship: Hidden Solidarities Today. (Hardcover). Princeton: Princeton University Press.

Sutcliffe, A. – Dunbar, R. – Binder, J. – Arrow, H. (2012): Relationships and the social brain: integrating psychological and evolutionary perspectives. British Journal of Psychology 103(2): 149–168. doi: 10.1111/j.2044-8295.2011.02061.x

Stevens, N. L. – Van Tilburg, T. G. (2010): Cohort differences in having and retaining friends in personal networks in later life. Journal of Social and Personal Relationships, 28(1): 24–43. doi:10.1177/0265407510386191

Stoeckel, K. J. – Litwin, H. (2013): Personal social networks in Europe: do people from different countries have different interpersonal solidarities? In: Börsch-Supan, A. – Brandt, M. – Litwin, H. – Weber, G. (eds.): Active ageing and solidarity between generations in Europe: First results from SHARE after the economic crisis. De Gruyter Online, 277–287.

Szvetelszky, Zs. (2006): A társas mezőktől a hálózattudatig. In: Magyar Tudomány, 11: 1353–1357

Takahashi, K. – Tamura, J. – Tokoro, M. (1997): Patterns of Social Relationships and Psychological Well-being among the Elderly. International Journal of Behavioral Development, 21(3): 417–430. doi:10.1080/016502597384721

Tardos, R. (1995): Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? Szociológiai Szemle 5(4): 73–80.

Till, M. – Eiffe, F. (2010): Progress of living conditions – a dynamic model of material deprivation for a European society. In: Atkinson, A. B. – Marlier, E. (eds.): Income and living conditions in Europe. Luxembourg: Eurostat Statistical Books, 242–263.

Tóth, I. Gy. (2013): Jövedelemeloszlás 2009–2012 között. In: Szivós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. Tárki Monitor Jelentések 2012. Budapest: TÁRKI, 9–36.

Tóth, O. (2012): Társadalmi integráció és család. In: Kovách, I. – Dupcsik, Cs. – P. Tóth, T. – Takács, J. (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest: Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 369–382.

Townsend, P. (1979): Poverty in the United Kingdom: A survey of household resources and standards of living. Berkeley: University of California Press.

Turkle, S. (2012:) Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. Basic books.

Uchino, B. N. (2004): Social support and physical health: Understanding the health consequences of relationships. Yale University Press, New Haven, CT.

Utasi, Á. (1990): Baráti kapcsolatok. In: Andorka, R. – Kolosi, T. – Vukovich, Gy. (szerk.): Társadalmi riport. TÁRKI, Budapest, 475–487.

Utasi, Á. (1991): Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: Utasi, Á. (szerk.): Társas kapcsolatok. Budapest: Gondolat, 169–193.

Utasi, Á. (2002): A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Utasi Á. – Páthy Á. – Hári P. (2004): A kapcsolatok nemzetközi trendje másfél évtized távlatában. In: Utasi Ágnes (szerk.): Kapcsolatok nemzetközi metszetben. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 9–39.

Utasi, Á. – Páthy. Á. – Hári, P. (2006): Social solidarity and integration in Hungary: Aspects of confidential relationships. In: Utasi, Á. – Páthy. Á. – Hári, P. (eds.): Partnerships and friendships. Institute for Politican Science, Hungarian Academy of Sciences.

Utasi, Á. (2010): Baráti közösségek és magántársaságok – a közélet iskolái. In: Utasi, Á. (szerk.): Közösség és közélet. Budapest – Szeged: MTA Politikatudományi Intézet – Szegedi Tudományegyetem BTK Szociológia Tanszék – Belvedere Kiadó. 101–125.

van Oorschot, W. – Arts, W. – Gelissen, J. (2006): Social capital in Europe measurement and social and regional distribution of a multifaceted phenomenon. Acta Sociologica, 49(2): 149–167. http://doi.org/10.1177/ 000169930 6064770.

van Tilburg, T. (1998): Losing and Gaining in Old Age: Changes in Personal Network Size and Social Support in a Four-Year Longitudinal Study. The Journals of Gerontology: Series B 53B(6): S313–23. https://doi.org/10.1093/geronb/ 53b.6.s313

Vaskovics L. (2002): A családfejlődés Európában. Educatio, 11(3): 349–364.

Vastagh, Z. – Huszár, Á. (2008): Kapcsolatszegénység – Aki szegény, az a legszegényebb? Statisztikai Szemle, 86(12): 1103–1125.
Vastagh, Z. (2015): Rétegződés és iskolázottság. In: Huszár Ákos (szerk.): 2011. évi népszámlálás 15. A társadalom rétegződése. KSH, Budapest.
Vigil, J. M. (2007): Asymmetries in the friendship preference and social styles of men and women. Human Nature, 18(2): 143–161. 10.1007/s12110-007-9003-3
Völker, B. – Flap, H. (2001): Weak ties and liability. The case of east Germany. Rationality and Society, 13(4): 397–428. https://doi.org/10.1177/104346301013004001
Völker, B. – De Cuyper, R. – Mollenhorst, G. – Dirkzwager, A. – van der Laan, P. – Nieuwbeerta, P. (2016): Changes in the social networks of prisoners: A comparison of their networks before and after imprisonment. Social Networks, 47: 47–58. https://doi.org/10.1016/j.socnet.2016.04.004
Vörös, Cs. – Kovács, M. (2013): A változó család a népszámlálási adatok tükrében. Statisztikai Szemle 91(12): 1213–1227.
Walker, K. (1994): Men, Women, and Friendship: What They Say, What They Do. Gender and Society, 8 (2): 246–265. https://doi.org/10.1177/ 08912439400 8002007
Walker, R. (2014): The Shame of Poverty. Oxford: Oxford University Press.
Way, N. (2011): Deep Secrets: Boys' Friendships and the Crisis of Connection. De Gruyter.
Wang, H. – Wellman, B. (2010): Social connectivity in America: changes in adult friendship network size from 2002 to 2007. American Behavioral Scientist, 53: 1148–1169. https://doi.org/10.1177/0002764209356247
Watts, D. J. (1999): Small Worlds: The Dynamics of Networks Between Order and Randomness. Princeton University Press.
Yu, W. – Chiu, C. (2014): Occupational Sex Composition, Cultural Contets and Social Capital Formation. In: Lin, N. – Fu, Y. – Chen, C. (eds.): Social Capital and Its Institutional Contingency: A Study of the United States, China and Taiwan. New York: Routledge, 121–149.
Wellman, B. – Wortley, S. (1990): Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support. American Journal of Sociology, 96(3): 558–588. doi: 10.1086/229572
Wenger, G. C. (1991): A network typology: From theory to practice. Journal of Aging Studies, 5(2): 147–162. https://doi.org/10.1016/0890-4065(91)90003-B
Wenger, G. C. – Burholt, V. (2004): Changes in Levels of Social Isolation and Loneliness among Older People in a Rural Area: A Twenty–Year Longitudinal Study. Canadian Journal on Aging / La Revue Canadienne Du Vieillissement, 23(2): 115–127. doi:10.1353/cja.2004.0028

Whelan, C. T. – Layte, R. – Maître, B. (2004): Understanding the mismatch between income poverty and deprivation: A dynamic comparative analysis. European Sociological Review, 20(4): 287–302. http://doi.org/10.1093/esr/jch029.

Wilkinson, R. G. (2005): The impact of inequality. How to make sick societies healthier. New York: The New Press.

Wilkinson, R. G. – Pickett, K. (2010): The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger. New York – Berlin – London: Bloomsbury Press.

Wilson, P. A. (1997): Building Social Capital: A Learning Agenda for the Twenty-first Century. Urban Studies, 34(5–6): 745–760. doi:10.1080/0042098975808

Winstead B. (1986): Sex Differences in Same-Sex Friendships In: Winstead, B. A. – Derlega, V. G. (eds.): Friendship and Social Interaction. New York: Springer, 81–99.

Wiseman, J. P. (1986): Friendship: Bonds and Binds in a Voluntary Relationship. Journal of Social and Personal Relationships, 3(2): 191–211. doi: 10.1177/02654075860320

Woolcock, M. (1998): Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. Theory and Society, 27(2): 151–208. http://doi.org/10.1023/A:1006884930135.

Wright, P. H. – Scanion, M. (1990): Gender role orientations and friendship: Some attenuation, but gender differences abound. Sex Roles, 24(9–10): 551–566. doi: 10.1007/bf00288413

Yang, Y. C. – Boen, C. – Gerken, K. – Li, T. – Schorpp, K. – Harris, K. M. (2016): Social relationships and physiological determinants of longevity across the human life span. PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 113(3): 578–583. https://doi.org/10.1073/pnas.1511085112

* * *

ALBERT FRUZSINA szociológus, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének kutatóprofesszora, a Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézetének egyetemi tanára. Fő kutatási területei: kapcsolathálózat-elemzés, családi és baráti kapcsolatok, társadalmi kirekesztődés, testi-lelki jóllét vizsgálata.

▪ ▪ ▪ A SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK ▪ ▪ ▪

1. Albert Fruzsina: Emberi kapcsolatok. *A személyes kapcsolathálózatok szociológiai szempontú elemzése*
2. Czibere Ibolya: Egyenlőtlenségek a vidéki társadalomban
3. Csizmady Adrienne: A városszociológia alapjai
4. Elekes Zsuzsanna: Rizikó-magatartások epidemiológiai megközelítésben
5. Kovách Imre: Vidékszociológia
6. Krémer Balázs: Kisebbségpolitika. *Szempontok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*
7. Murányi István: Fiatalok állampolgári szocializációja
8. Nagy Terézia: Differenciáltan a migrációról. *Migráns életek, élethelyzetek és a migráns élethelyzet keretei*
9. Sik Endre: A migráció szociológiája 3.0
10. Sik Endre: Traktátus a társadalomtudományok kutatási módszereiről gondolkodók számára
11. Szabari Vera: A történet szociológiája – *Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének feldolgozásában*
12. Szarvák Tibor: Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez. *Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok a vidéki Magyarországon*
13. Szalma Ivett – Takács Judit: Családszociológiai mozaik